

Boža Kujavić

A

GA

BINOZA-SVJETSKI PISCI

GOD. VI. ZAGREB, TRAVANJ 1935. SVEZAK 28.

Knjige izlaze svaka dva mjeseca. Cijena pretplate za jednu godinu (1 kolo) 6 knjiga: uvezano u platno 240.— Din, broširano 180. Din; za pola godine (kola); uvezano 120.— Din, broširano 90.— Din. — Pretplata se može otplaćivati i u mjesečnim obrocima od 20.— Din (za uvezane) odnosno 15.— Din (za broširane). — Cijena pojedinih knjiga za one, koji nisu pretplatnici označena je na omotu.

LARISSA REISSNER:

IZ ZEMLJE AMANULLAHA

PREVEO DR. BRANKO KOJIĆ

OPREMU KNJIGE:
AK. SL. ZDENKA TURKALJ

»BINOZA - SVJETSKI PISCI« — NAKLADA KNJIGA
ZAGREB

Vlasnik i izdavač
Naklada knjiga „Binoza -Svjetski Pisci“
Zagreb, Jelačićev trg 6

Tisak štamparije »Gutenberg«, Zagreb, Ilica 65. Telefon 21-71.

LARISSA REISSNER

I.

Ime Larisse Reissner gotovo je potpuno nepoznato našoj čitalačkoj publici, premda su neka njezina djela već odavno stekla svjetski glas. Na naš jezik od njezinih djela do sada nije ništa prevedeno, ali se ime Larisse Reissner često spominjalo u našim naprednim časopisima, ponajviše kad je bilo govora o uzornoj reportaži.

Larissa Reissner nije ostavila iza sebe mnogo literarnih djela. Njihov je broj malen, kao što je kratak bio i njezin život, koji je ostavila u 31. godini.

Ona je od svoje najranije mladosti bila u tolikoj mjeri zauzeta intenzivnim kulturnim i političkim radom, da je jedva i dospijevala da piše. Djela, koja su iza nje ostala, nisu opsežne knjige. To su u glavnom njezine uspomene o onom što je sama proživjela, o događajima u kojima je lično sudjelovala.

Sadržaj tih knjiga, — u kojima na svakoj stranici izbija njezin nazor na svijet iskreno, jasno i beskompromisno — ujedno je i najbolji pregled njezina života.

Biografija Larisse Reissner nije još napisana. S mnogih strana objavljeno je mnogo vrijednih pri-

loga za životopis ove rijetke žene. Ti prilozi ne sadržavaju samo značajne podatke iz njezina života. Oni se istodobno odnose i na važne kulturne i političke događaje njezine domovine u burno vrijeme iza 1917. godine.

II.

Larissa Reissner rođena je 1. maja 1895. u Lublinu (ruska Poljska), gdje joj je otac bio profesor na visokoj poljoprivrednoj školi. Otac je bio baltičkog porijekla, mati Poljakinja. Mala Larissa provela je djetinjstvo većinom u Njemačkoj i Francuskoj, gdje joj je otac boravio najprije radi studija, a kasnije kao politički emigrant.

Rusija je u vrijenju. Revolucionarna inteligencija vodi živu akciju da trgne iz mrtvila 160 milijunski narod. Studenti idu u narod, ali ni među intelektualcima nema jedinstvenog pogleda na svijet, na buduće uređenje društva. I tu se vode borbe.

U kući profesora Reissnera na dnevnom su redu ideološke rasprave. Od carističkog profesora, postaje uskoro republikanac. Od reakcionarnog pravnika — socijalista.

Nakon königsberškog carskog procesa profesor Reissner mora ostaviti Rusiju. Zajedno s porodicom odlazi u Njemačku. On zadržava vezu s revolucionarnim ruskim emigrantima, koji su česti gosti u njegovoj kući. Od Nijemaca posjećuju ga demokrati Barth i Träger, zatim socijalisti Bebel, Liebknecht i drugi.

Uspomena na neka od tih lica ostala je vrlo živa kod Larisse. Na tim uspomenama sagrađen je njezin kasniji odnos prema Njemačkoj.

Poslije revolucije 1905. vraća se obitelj Reissner u Rusiju. Profesor Reissner nastanio se u Petrogradu, gdje je postao profesorom državnog prava na tamošnjem sveučilištu.

Rusija se ne smiruje. Neuspjesi 1905. ne samo da nisu slomili otpor, nego su još više revolucionirali masu. »Narod se više nije bojao da se buni«, veli Pokrovski. Sve više postaje jasno da je 1905. bila samo predigra velikim događajima.

Profesor Reissner nije dugo ostao na petrogradskom univerzitetu. Kao marksist brzo je došao u sukob s liberalnim akademičarima. Uz teške borbe s reakcionarcima, licemjerima i puzavcima, podižu se protiv njega glasovi i u vlastitim redovima.

»Veliki svijet nauke je sasvim mali svijet profesora, i nema ništa prljavo, podmuklo i sitničavo, što veliki profesori ne poduzimaju protiv svoga protivnika«. Ovako opisuje K. Radek atmosferu koja je u to doba vladala na tom univerzitetu.

Ogorčen i ojađen povlači se prof. Reissner iz javnog života.

Larissa u to vrijeme ide u gimnaziju. Očeva sudbina ostavila je na nju dubok dojam. U kući vlada velika materijalna bijeda. Porodica živi u očaju i beznadnosti.

U takovim prilikama prolazi kratkotrajno Larissino djetinjstvo.

III.

Literarnim radom započela je Larissa još u 17. godini. Godine 1913. napisala je dramu »Atlantida«, koju je nakladni zavod Šipovnik primio, i ne znajući tko je pisac. »Jasno je da ova mladenačka drama nije još jedno zrelo djelo. Ali ona pokazuje za čim je već tada težio duh Larisse Reissner. Glavno lice drame je čovjek, koji je svojom smrću htio spasiti društvo od propasti. Larissa, dijete, ne zna

da »čovjek« ne može spasiti društvo od propasti, ali ona misli na čovječanstvo u svojoj najranijoj mladosti«. (K. R.)

Godina 1914. Iz mračnih oblaka na evropskom horizontu zasijevaše munje. Buknuo je svjetski rat.

Unutrašnje prilike u Rusiji te godine potsjećaju frapantno po raspoloženju masa na godinu 1905. Građanska se štampa trudi da stvori oduševljenje za rat. Ali, u maju 1914. štrajkuje u Rusiji preko jedan milijun radnika. Rat počinje, ali se u čitavoj Rusiji šapuće: Revolucija više nije daleko.

U Beču zasijeda kongres Druge Internacionale. Svečani kongres. Slavi se pedesetgodišnjica osnutka Internacionale. Glavna točka dnevnog reda: Kakovo će stanovište zauzeti pojedine Socijalno demokratske stranke prema ratu. Ovo pitanje ne silazi s dnevnog reda kongresâ još od Amsterdama 1903. godine.

Jaurès daje poznatu proturatnu izjavu, zbog koje je malo kasnije izgubio glavu. Bebel izjavljuje: »Socijalno demokratska stranka u Njemačkoj braniti će Njemačku, ako ona bude napadnuta.« Haase (pretsjednik SD frakcije u Reichstagu): Rata ne će biti, jer je car Vilim kukavica. Adler: »Rat između Njemačke i Francuske je moralna nemogućnost«. Iz govora Stauninga, Brantinga i Mac Donalda moglo se vidjeti da su to budući ministri pretsjednici u svojim zemljama.

Razočarana držanjem organizacije međunarodnog socijalizma, jedna grupa ruskih socijalista na čelu sa prof. Reissnerom osniva list »R u d i n« u obranu internacionalnog solidarizma. Njegova kći Larissa je njegov glavni pomagač, a ujedno i jedan od suradnika lista. Naročito se ističe svojim dotjeranim pjesmama i oštrim sarkastičkim glosama.

Od početka vodi list tešku borbu s materijalnim poteškoćama. Porodica Reissner rasprodala je sve što je u kući vrijedno imala, samo da se list održi.

Borbu s cenzurom i s ekonomskim poteškoćama vodila je mlada, 19 godišnja djevojka. Konačno je porodica Reissner podlegla. List je zbog materijalnih poteškoća morao biti obustavljen.

Poslije obustave »Rudina« postala je Larissa suradnica »L e t o p i s a«, jedinog legalnog internacionalističkog časopisa.

Početak 1917. Nade ruskih vojničkih krugova, da će centralne vlasti biti brzo slomljene, da će Rusija dobiti Dardanele i zaključiti častan mir — izjalovile su se. Narod postaje nestrpljiv. Vojska sve neodoljivije traži: mir. Fronta je pokolebana. Malo kasnije izbila je revolucija.

Larissa surađuje u Gorkijevu časopisu »N o v a j a Ž i z n«, koji je pokrenut još u burno vrijeme 1905. godine. Larissini prilozi u listu su crtice i kratke studije iz života u radničkim klubovima i kazalištima u to nemirno vrijeme.

Oktobar 1917. Još jedamput se zatresla ogromna zemlja na istoku. Slijedi deset dana, koji su uzdrmali svijet. Formiraju se intervencionističke čete. Larissa odlazi na frontu protiv čehoslovačkih legionara, ali ne kao gledalac ili izvjestitelj, nego da sudjeluje u boju.

U to vrijeme upoznaje Raskoljnikova, komandanta crvene Volga-flotilje i udaje se za njega. Larissa ima tada 23 godine.

*

»... Mala grupa lađa, nekoliko desetaka željezom okovanih dereglija i parobroda, dvadesetak hiljada mornara kronstadtske i crnomorske flote borili su se tri godine, prevalili su s puškama u ruci hiljade kilometara od baltičkih voda do Perzijskog zaljeva ...« To je, eto, crvena Volga-flotilja, čije je borbe opisala Larissa Reissner u svom najboljem djelu »F r o n t a«.

Larissa sudjeluje do kraja u tim borbama na kopnu i na vodi, kod juriša i kod povlačenja. Ona živi i bori se kao obični mornar. Nitko ne bi u njoj mogao naslutiti ženu komandanta flotilje.

Ona ne gleda na rat romantičnim očima. Na svakoj stranici iznosi strahote rata. »Svaki je rat strašan, ali je građanski rat užasan.« Ali, ona ujedno vidi i neizbježivost njegovu u ovom sukobu dvaju svjetova, dvaju društvenih sistema.

Njezina »Fronta« jedno je od najboljih ratnih djela. Kisch veli:

»Četirigodišnji svjetski rat nije ni u jednoj drugoj zemlji izbacio djelo kao što je ovo, čak ako se primjene i građanska estetska mjerila ocjenjivanja.«

Poslije konačnog svladavanja bijelih, Larissa se vraća u Petrograd. Koncem 1919. imenovana je komesarom u štabu flote. »Ona predobiva za lojalnu suradnju najbolje specijaliste flote admirala Altvatera i Behrensa. Njezina visoka kultura omogućuje joj, da ti oficiri stare carske flote u saobraćaju s njom nikada ne osjete da se nalaze pod kontrolom stranog čovjeka.« (K. R.)

*

Godine 1920. imenovan je Raskoljnikov poslanikom u Afganistanu. Larissa odlazi s njim zajedno u glavni grad Kabul. Tu je napisala drugu svoju knjigu.

»... Amanulah-Kan odlučio je pomoću batina napraviti od svoje zemlje, koju sputavaju mulasi i potkupljivi činovnici, jednu zbilja modernu državu s vojskom, koja će imati topove i prednaobrazbu, koja tome odgovara, na način nekog malog Japana, jednu željeznu militarističku lutku s primitivnom razbojničkom dušom ispod mreže telefona i telegrafa ...«

U toj zemlji proboravila je Larissa tri godine. Kroz to vrijeme ona ozbiljno radi, proširuje iz dana u dan horizont svoga znanja. Čita marksističku literaturu, proučava engleski imperijalizam, povijest orijenta, borbu Indije za oslobođenje. Ona ne gubi vrijeme u diplomatskim igrama i intrigama. Ona trijeznim i ozbiljnim očima promatra život jedne orijentalne despotije. Nijedna značajnija sitnica ne izbjegava njezinom oštrom daru zapažanja.

Stil, kojim je pisano ovo djelo odlikuje se rijetkom bujnošću i sočnošću. Putovanje kroz mrtvi Turkestan, preko Kuške, Herata i Rabata u Kabul, čita se od početka do kraja kao kakva prekrasna pjesma u prozi. Portreti Amanullahove ličnosti, emirove majke, članova diplomatskog zbora, engleskih imperijalista i talijanskih fašista, kao i opisi života u haremu i na dvoru, borbe siromašnih plemena za nezavisnost — sve to pokazuje rijetku bistrinu pogleda i političkog shvaćanja.

*

U proljeće 1923. vraća se Larissa u Sovjetsku Uniju. Nakon nekoliko mjeseci putuje u Njemačku, koja upravo proživljuje teške dane. S neobičnom napetošću prati ruski proletarijat sve što se događa u Njemačkoj. Da li je i ondje historija na prekretnici?

Jesen 1923. u Njemačkoj. Inflacija slavi orgije. Opticaj novčanica porastao je na 74.000.000.000.000 (bilijuna), koji su vrijedili u svemu 722 mil. zlatnih maraka. Njemačka je valuta uništena. Srednji je stalež upropašten. Radništvo izgladnjelo. Njemačka obustavlja plaćanje reparacija. Poincare šalje čete da zaposjednu Ruhr. U zemlji buknuše radnički nemiri.

Larissa dolazi u Dresden 21. oktobra 1923. upravo onog časa kada su vojnici slomili otpor rad-

ništva i zaposjeli glavni grad crvene Saske. »I sama vojnik, shvatila je nuždu uzmaka. Ali kad su nekoliko dana kasnije stigle vijesti o ustanku u Hamburgu, opet je oživjela. Smjesta je htjela otputovati u Hamburg.«

Malo iza toga, evo je u Hamburgu. U jednom od svojih najboljih eseja »H a m b u r g n a b a r i k a d a m a« opisala je borbe proletarijata ove ogromne luke.

Pored brojnih članaka, izvještaja i bilježaka prikazala je Larissa u još jednoj knjižici Njemačku toga doba. U uvodu veli:

»Ja nisam htjela upoznati samo njemačke ulice i ono što na njima prosi i gladuje, šeće se, auto vozi i maršira, nego vidjeti odakle se tim nevidljivo upravlja, gdje se stječu milijuni niti i kabela, moćne centre javnog mnijenja, proizvađačke radionice njemačkog duha, njemačke kulture i njemačkih topova.«

Larissa od prije pozna Njemačku. S radničkom djecom berlinskog predgrađa Zehlendorf išla je u školu, dok joj je otac kao emigrant živio u Berlinu. Ona uspostavlja odmah kontakt s masom, bolje nego ijedan od njezinih brojnih drugova iz Rusije, koji u to vrijeme ilegalno borave u Berlinu. Ona se u Njemačkoj osjeća kao kod kuće.

Da ukratko prikaže tadanju Njemačku ona svoja opažanja koncentrira u tri poglavlja: Ullsteinov novinski trust u Berlinu, Junkersove tvornice aeroplana u Dessau, Kruppove tvornice topova u Essenu.

Eto gdje se stječu niti i kabeli, eto odakle se svim nevidljivo upravlja. Ona to, doduše, ne kaže, ali se jasno vidi da je to njezin odgovor na pitanje postavljeno u uvodu.

Krupp. U godinama 1914—1918. radilo je u essenskim tvornicama 150.000 radnika. A sada, još malo i ostati će svega nekoliko hiljada. Peta glava

versailleskog mirovnog ugovora — čiji smo svečani pokop doživjeli ovih dana — zabranjivala je Kruppu da producira topove. U Essenu je uništeno 9.300 velikih strojeva u ukupnoj težini od 60.000 tona i 80.000 različitih manjih strojeva za proizvodnju topova. Krupp von Bohlen procijenio je vrijednost uništenog materijala na 104 mil. zlatnih maraka — oko dvije milijarde dinara.

Krupp je silom pacifiziran. Kad Larissa posjećuje tvornice u njima se izrađuju tkalački stanovi, vagoni, tračnice, mostovne konstrukcije, poljoprivredni strojevi, separatori za pravljenje maslaca, aparati za filmsku projekciju i ostale miroljubive i korisne stvari. Ali ne za dugo. Svjetska ekonomska kriza je na vidiku, njemački industrijski izvoz će se naglo smanjiti, stalni deficiti u godišnjim Kruppovim bilancama imat će svoj učinak. Krupp i njemački imperijalizam podići će još jedamput svoju glavu.

Larissa Reissner sve to nije doživjela. Ali ona 1923. godine osjeća da ne će proći još dugo vremena i Krupp će opet proizvoditi svoju omiljelu robu: topove. I broj zaposlenih opet će porasti na 150.000 možda i više, a što je još važnije nestat će deficita i profiti će se opet povećati — u neizmjerno.

Profesor Junckers u svojoj skromnoj kućici u Dessau tada je još zauzet laboratorijskim radom. Rezultati toga rada uskoro će se pokazati. Nebo će biti puno njemačkih avijona. Junckers će biti velesila.

Ullstein u novoj eri ne će imati sreće. Ali umjesto njega podići će se novi novinski trustovi, koji će biti još veći i još će revnije od starog Ullsteinovog »prodirati u sve pore socijalnog organizma, u sve ćelije njegovog mozga, da u svaku od tih ćelija ubrizgaju svoj otrov«.

Ova mala knjižica o Njemačkoj puna je koncentrirane političke ekonomije. Na mnogim mjestima

naći ćemo upravo vizionarskih pogleda u budućnost. U budućnost, koja je postala stvarnost naših dana.

Za razliku od »Fronte« i »Afganistana«, knjiga o Njemačkoj pisana je tehničkim, ali nipošto suhoparnim stilom. Veliki interes za političku ekonomiju naučio je Larissu da tehnički misli.

»Ali povijest i ekonomija nemaju za nju neki apsolutni interes. Ona proučava ljudske odnose u danim prilikama: kako su ljudi živjeli i kako su se borili pod takovim odnosima.«

*

Godine 1924. vraća se Reissnerova iz Njemačke. Ulazi u komisiju za istraživanje metoda za poboljšanje kvalitete robe. Na tom poslu, pune dvije godine, proučava obilnu literaturu o gospodarskim problemima i gospodarskom ustrojstvu Sovjetske Unije.

Neko vrijeme boravi u ugljenim i željeznim područjima Urala i Don-bazena, zatim u sjevernom tekstilnom području Ivanovo-Voznesenska. Tjednima putuje na konju, kolima i željeznicom. Stanuje zajedno s radničkim porodicama, spušta se u rudnike, sudjeluje na skupštinama tvorničkih povjerenstava, održava sastanke sa seljacima i tako sabire materijal za svoju slijedeću knjigu »U g l j e n, ž e l j e z o i ž i v i l j u d i«. Bio je to tako naporan rad, kakav poduzima samo mali broj najsavjesnijih pisaca. Ta je knjiga važan prilog povijesti socijalističkog gospodarstva.

*

Posljednje djelo Larisse Reissner nosi naslov »D e k a b r i s t i«. To je zbirka historijskih portreta ustanika iz god. 1825. Upravo kad je završila tu knjigu obolila je od tifusa.

»Kad su nakon nekoliko dana drugovi došli u sanatorij da se propitaju za njezino zdravlje, liječnik

i bolničarke žalosno su, bez riječi, slegnuli ramenima.«

Larisse Reissner nije više bilo. Na odru je ležalo blijedo ispaćeno lice, u kojem nitko ne bi mogao prepoznati nekadašnju Larissu.

IV.

Po svom životu i radu Larrissa Reissner živo potsjeća na reportera Johna Reeda (Džon Rid), glasovitog pisca »Deset dana«: T e n d a y s t h a t s h o o k t h e w o r l d.

John Reed posvetio je svoje pero, svoj mozak, a na koncu i svoj život istim onim idealima, za koje se borila i Larissa Reissner. Za razliku od Jacka Londona i Agnes Smedley, koji su od najranije mladosti upoznali sve tegobe proleterske borbe za opstanak, John Reed i Larissa Reissner potječu iz građanskih krugova.

John Reed, sin patricijske američke obitelji i odlični apsolvent harvardskog sveučilišta, posjećivao je od rane mladosti radije skupštine I. W. W. nego salone američkih bogataša. Proživio je svoj kratkotrajni vijek jednostavnim životom proleterskog pisca, stajao 1917. s puškom na straži pred zgradom Narkomindela u Moskvi, i na koncu pokopan na Crvenom Trgu, kraj zidina Kremlja.

S Larissom Reissnerovom i Johnom Reedom otišla su u grob dva istaknuta pretstavnika onog kruga pisaca, čiji radovi pretstavljaju remek djela novog literarnog pravca, socijalne reportaže.

»Ne«, veli Kisch, »nije slučaj da su Reed i Reissnerova iz golih činjenica i nepoljepšanih događaja znali stvoriti knjige, koje po snazi, uzbudljivosti i napetosti ostavljaju iza sebe veći dio svih romana i mogu se usporediti samo s onim romanima, čije je vremensko značenje proizašlo iz istih izvora: neumoljivog prikazivanja istine i beskompromisne socijalne

volje... Tvrdnja da se pravi značaj jednog umjetnika našeg vremena može mjeriti samo po stepenu njegove socijalne spoznaje vrijedi za Barbusseov »Oganj«, vrijedi za Upton Sinclairovog »Jimmy Higginsa«, vrijedi za Gladkovljev »Cement«, ali ona dobiva naročitu potvrdu s Larissom Reissner i Johnom Reedom, koji nisu htjeli da budu umjetnici, a ipak su to (ili baš zato) u tolikoj mjeri. Njihovo stanovište je njihova veličina.«

Unatoč svoje razmjerno vrlo kratkotrajne publicističke djelatnosti Larissa Reissner zauzima dolično mjesto u malobrojnoj svjetskoj galeriji socijalnih reportera, od kojih su joj mnogi tako slični po načinu rada i života. Po egzaktnosti svoje reportaže potsjeća na mnogim mjestima na »starog« majstora E. E. Kischa, u opisivanju »štimunga« i duhovitim usporedbama na najljepše stranice Ilje Ehrenburga, u neustrašivosti iznašanja istine na Agnes Smedley, u historijskom shvaćanju važnosti proživljenih događaja na Johna Reeda, po srcu i temperamentu na Jacka Londona, koji, kao i ona, nije volio dugo ostajati na jednom mjestu, koji je, kao i ona, uvijek želio putovati u nove i nove krajeve.

Malo ima reportera, koji su na sebe privukli pažnju svijeta, koji su se uzdigli iznad prosječnosti u ovoj važnoj grani literature. Kolikogod se oni razlikovali među sobom po načinu izražavanja i metodama rada, svi imaju jedno zajedničko obilježje, koje ih je i učinilo velikim: neustrašivost kad treba iznijeti istinu.

U predgovoru američkog izdanja svoje knjige »D e s e t d a n a« (ostala brojna izdanja nije ni doživio) veli John Reed: »Moje simpatije u ovoj borbi nisu bile neutralne, ali pripovijedajući povijest tih deset dana, nastojao sam promatrati događaje očima savjesnog reportera, koji je iznad svega prožet interesom da se ustanovi istina.«

Agnes Smedley postala je veliki reporter opisujući istinito veliku borbu potlačene Kine za oslobođenje od kolonijalnog imperijalizma.

Mučan je i trnovit put kojim su išli i idu veliki reporteri današnjice. Jer, nije lako protiv ugnjetača zalagati se za potlačene, pred silom braniti pravdu, u oceanu laži pronaći istinu. Zato su i rijetki veliki reporteri kao što je rijetka vrlina: neustrašivost u borbi za istinu.

Ne može se stvoriti umjetničko djelo bez istine i mimo istine. Istina je bitni elemenat socijalne reportaže. Svaki kompromis s laži srozava literarno djelo, pa makar način izražavanja imao i visoku umjetničku formu.

Zbog toga socijalna reportaža, ako je dobra, nije samo literatura. Ona je i nešto više. Ona je moćno oružje u borbi za socijalnu pravdu.

*

U čemu se sastoji vještina reportaže? Kako se postaje reporterom?

Pitanje je veoma važno, naročito obzirom na činjenicu da velika većina socijalno naprednih pisaca ulazi u literaturu, ne iz lirike kao što je to nekad bilo, nego iz reportaže.

Krivo misle neki da biti reporterom znači opisivati nepoznate krajeve, putovati u daleke zemlje ili istraživati kuriozitete svijeta i društva. Ovakova reportaža ima vrlo skučene granice, ona se već ukočila i u formi i u sadržaju, ona se kržljava i rodila.

Kisch veli: »N i š t a n i j e v i š e z a p a n j i v o n e g o j e d n o s t a v n a i s t i n a, n i š t a n i j e e g z o t i č n i j e n e g o n a š a o k o l i n a, n i š t a n i j e f a n t a s t i č n i j e o d s t v a r n o s t i i n i š t a n e m a s e n z a c i o n a l n i j e u s v i j e t u n e g o š t o j e v r i j e m e, u k o j e m ž i v i m o.«

Objekti su reportaže, dakle, oko nas. Treba samo znati gledati. Treba poznavati metodu reportaže.

Poznato je da Kisch, Ehrenburg, Tretjakov, Upton Sinclair, Agnes Smedley i ostali veliki reporteri intenzivno studiraju političku ekonomiju, da za svoje reportaže proučavaju historijska i geografska djela, folkloru, da se služe poslovnim izvještajima, pismima, stenografiranim razgovorima, vijestima dnevne štampe, da proučavaju obilje najraznolikijeg statističkog materijala prije nego što sve to — ispravno svrstano i probrano — upotrebe za svoje reportaže.

Reportaža je dobila šire mogućnosti razvoja tek onda kad su reporteri počeli istraživati povezanost među događajima, otkrivati njihove unutrašnje suprotnosti, određivati što je slučajno, a što nužno, što je tipično, a što individualno. Jer, »mehaničko svrstavanje i naglašavanje socijalnih suprotnosti — pogreška u koju upadaju mnogi socijalni reporteri — djeluje neuvjerljivo i namješteno, a osim toga takova je reportaža i dosadna. Reportaža, ako je dobra, ne djeluje samo na srce i osjećaje čitatelja. Ona ga poučava, proširuje mu horizont i jača svijest.

»Larissa Reissner znala je u sebi ujediniti publicistu s umjetnikom, što je u naše doba veoma vrijedno i teško. Ona je oštro zapažala i pronalazila sitnice, ali potrebne i važne, i umjela je povući iz njih značajne zaključke; znala ih je generalizirati, ujedinjujući ih jednom stvaralačkom sintezom, nikada ne zaboravljajući ono što je osnovno, i pazeći na cjelovitost«. (A. Voronskij)

V.

Larissa Reissner nije dospjela da dade ono što je željela i što je mogla dati. »Ona se često bojala da nije dorasla zadaćama, koje je sama sebi postavila. Jer, u svojoj naravi bila je vrlo skromna i često je

sumnjala u snagu svoga talenta. Ona bi te zadaće svladala, jer su njezine snage rasle svakog dana« (K. Radek). Ona je dospjela tek da pokaže, šta je bila u stanju dati.

Pokop Larisse Reissner bio je opća žalobna manifestacija. Kovčeg s mrtvim tijelom nosili su najviši državni funkcioneri USSR. Priređene su akademije, održani brojni spomen-govori. Strukovna organizacija književnika, čiji je ona bila član, uredila je jednu malu, ali impresivnu izložbu u spomen na mladu pokojnicu i njezin rad.

Skromna izložba. Nekoliko fotografija, pisama, novinskih izrezaka. »Malo dokumenata i malo izložbenih predmeta. Ali je zato tim jače sve to pokazivalo, koliko se išlo za tim da se iskaže poštovanje Larissi Reissner«. (E. K.)

A iznad svega toga uspomene njezinih brojnih drugova i prijatelja, u kojima je najbolje sačuvan lik Larisse Reissner. Jedan mornar Volga-flotilje drug Larissin u borbama koje je ona opisala u svojoj knjizi »F r o n t a« objavio je tada povodom njezine smrti ovu uspomenu:

»Kod Kazana. Bijeli hoće sve. Doznali smo da su iza naših leđa, u Tjurljami, bijeli probili front i digli u zrak 18 vagona municije. Naš je dio fronte presječen. Štab je ostao, ali šta je s onima koji su odrezani? Neprijatelj kreće vlakom, za leđima nisu samo čete nego i flotilja. Kod Svijašska stoji Trockijev vlak.

Zapovijed: prodrijeti kroz rupu fronta, sve saznati i uspostaviti vezu s otsječenima. Larissa ide, uzima sa sobom Vanju Ribakova, gotovo dječaka. Idemo sve troje.

Noć je, drhćemo od zime, osame i neizvjesnosti. Ali Larissa ide hrabro nepoznatim putem. Kod jednog sela primjete nas, pucnjava, moramo se šuljati. Larissa nastoji razveseliti ostale. Uslijed prigušiva-

noga straha postaje joj glas mekši. Izvukosmo se iz zone vatre. »Jeste li umorni, Vanja i ti?«

Stajala je visoko nad nama u tom času. Htjeli smo joj poljubiti ruku, ruku te divne žene.

Išla je brzo velikim koracima. Da ne zaostanemo morali smo mi trčati. Rano u jutro smo stigli.

Požar. Lješine. Tjurljama.

Odatle polumrtvi u Šihrapi, gdje je stajao jedan letonski puk, odakle smo se mogli spojiti s Trockijevim vlakom. Uspostavljena je veza s otsječkom fronte. Ta nježna žena je čvor fronte.

»Drugovi, pobrinite se za mladića! Ja? Ja nisam umorna.«

A onda patrole do Verhnij Uslona, kod Morkonaszya, do Pjany Bora. Osamnaest vrsta na konju bez prekida.

Tih je dana bilo malo veselja. Ali kod svih tih teških borba nije se gubio smiješak s Larissinog lica.

I onda Enseli, Baku, Moskva.

Na to je htio da potsjeti jedan mornar iz flotilje.«

Takova je bila Larissa Reissner u najtežim danima svoga života.

B. Kojić

I.

A F G A N I S T A N

NAŠA AZIJA I AZIJA S ONE STRANE GRANICE. PRVI DAN.

U dužini od nekoliko stotina vrsta uvijek isto: mir. Blijeda ledina jedva se zagrijala, a već stupaju s polja na polje, lijevo i desno sve do horizonta, spori orači.

Iza njihovog pluga puši se lagani oblak tople zemljine prašine. Konjanik, koji se povratio kući sjedi na mršavom seljačkom konju, a iza njega skakuće drljača i svojim surovim milovanjem dodiruje zemlju. Kako je neshvatljivo daleko ostao rat! Proljetna voda rijekâ preplavljuje stare streljačke rovove — nemoguće je zamisliti tresak granate posred bojažljivog zelenila ozime sjetve na rubu močvarne dubrave.

Beskonačni mir.

STANICA.

Svi se bave trgovinom: Azijci, seljaci, crvenoarmijci, koji se mimo voze. Ništa se ne može usporediti s osobama koje sačinjavaju »staretinarski trg«. To nisu ljudi, to je šuma. Oko jedne seljanke, koja nudi na prodaju ručnik, gura se nekoliko hrastova, nekoliko panjeva, koje je munja udarila, grane bez lišća, s vlažnom korom, savitljive, gipke vrbe. A tamo gdje je kora šumskih lica nježna i crvenkasta, tamo živi i njihov glas, i ovaj glas šapuće, škripi ili grmi:

»Koliko? Deset? Dajem pet.«

I smijući se, kao u svojoj guštari, gegaju se tamo amo ovi divovi s čupavim kapama. Svojim

prstima, koji se savijaju kao vrbove šibe pripremljene za pletenje košara, čvrsto drže papirni novac. Njihove su očne jabučice kao snijeg, koji se još nije mogao rastopiti na šiljastim grebenima ove zemlje. Njihove zjenice — to su proljetne vode koje tajanstveno teku, koje se ne vide prije nego što mjesec ubaci u njih komadić srebra.

Čistač cipela, Azijac, sjedi na goloj smeđoj zemlji i stišće drveni podnožak među koljenima kao sandučić s dragocjenostima. To je Puškinov Černomor: njegove vatrene oči i poput mahovine valovita brada. Ravnodušan prema sudbini sjedi ovdje čabrobnjak sa svojim materijalom za čišćenje i krpicom crvenog baršuna, koji je otrgnut iz Ljudmilinog kaputa. I bez strasti promatra gole noge onih, koji mimo prolaze, koje su do koljena prljave. Lice mu je tamno, a zanimanje bijedno.

TURKESTAN.

Između potpuno ravnog neba i potpuno ravne zemlje diže se dim i prelazi u ništa. Bijela mjesečina leži iznad mrtvih polja; jezera i brežuljci od snijega, koji se ne topi, i zazidana tišina diljem stotina vrsta. Putevi opustošeni od kopita Timura, spaljeni od vrućine i zime, pustinje, koje ne spavaju i koje ne sanjaju: one ne postoje.

Može se nemoguće čitati: Heineove žarke suze upija sipka crna zemlja. Čak i pretila ljepota Elizabete Petrovne, lijene i prljave anekdote njezinog gospodstva, pa hladnoća Bestuševa, seljačka širina Rsumovskog, dapače i filigranske čipke Šuvalova i ode Lomonosova blijede u ovoj stepi, gdje je kamenje od mjesečine i gdje se oblaci okamenjuju u praznini.

Ovdje ne mogu postojati nikakove pripovijesti, ta umjetnost mrtvaca. Sve je relativno na jednom komadu zemlje, gdje je pijesak pomiješan sa solju i sa sunčanim svijetlom.

MEĐUSTANICA.

Kirgiskinja stavlja nečistu zemljanu posudu pod ovcu i istiskuje lijeno duguljaste sise. Pokraj ovce stoji svileno meko janje s dugim slabim nogama. Njegova njuškica, kojom njuška u krilu divljakinje i po praznom vimenu majke, ima čisti antikni oblik, onaj bespomoćni i opaki profil, koji je empire tako volio. Miriši po azijatskom prebivalištu, po travama i krznu. Suha stepska trava od prošle godine sasvim nježno zvecka na vjetru. Prudovi pjevaju, gdje teče pijesak ugrijan od sunca, kao biser ili blagi talasi, koji se dižu, koji tonu u male dolove i sa šumom se vraćaju natrag s anđeoskom, neprekidnom i uspavljujućom glazbom.

Zrak ispunjuju leptiri i stepske ševe. Hiljade zaljubljenih krila lepršaju u plavetilu i zlatu, i tope se lagano jecajući u blještavom nebeskom sjaju. A nebo ih je puno kao anđela.

Brežuljci zlatnog pijeska, kome deve strpljivo i bez žurbe očupavaju njegove zelenkaste pahuljice.

Kao zdjelice jantara jedna uz drugu su doline, pune mirisa trava, i kao pjena; one svijetle u zlatnocrvenom svijetlu. Brežuljak do brežuljka, saće do saća: pune se lagano vatrenim medom dana.

PROŠLOST.

...Kako smo se već daleko vozili! Ne stotine i hiljade vrsta, nego mnogo stotina godina, čitavu vječnost u prošlost. Jer stijene, pijesak, jaruge ovdje još nose tragove Tamerlana a škripanje njegovih divljih taljiga, kas njegovog konjaništva razliježe se još tamo, gdje sada leži željeznička linija.

Koliko sunca, meda i koliko ljekovitih mirisa rasipa pustinja! Kako plamti Taškent kao tamni smaragd, i konačno — ova srednjovjekovna Buhara!

Ovdje postoje pokriveni bazari, koji se protežu po dvije i tri vrste. Oni su hladni, pod njihovim krovovima guču golubovi, zlatna se kiša podneva izljeva kroz pukotine, a desno i lijevo, na pragovima sitnih dućana sjede šareni kaftani, turbani su bjelji od snijega, a starci sa proročkim bradama obračunavaju svoje profite i svoje lopovluke i počivaju s izgledom bogova i udišu miris nježnih ruža.

Posvuda trče sitni magarčići sa svežnjevima svježe djeteline i rogoza, sa zakukuljenim ženama i bogzna s čim sve ne. Katkada projaši kroz ovu stisku naš konjanik są svojim šljemom i izgleda otraga kao osloboditelj Jeruzalema, paladin crvene zvijezde.

Ali unatoč svega, unatoč šarenila boja, unatoč svijetla i vanjske opojne ljepote ovog života, spopada me mržnja protiv mrtvog istoka. Nigdje ni bljeska nekog novog stvaralačkog početka, ni jedne knjige o putevima hiljada vrsta propadanja, prekrivenog jednoličnom i gizdavom rijekom običaja. Ništa živoga. I na koncu konca neminovno izumiru svi ovi gradovi, propadaju, pretvaraju se u prašinu — postaju pustinja, iz koje su i nastali.

Najljepši su vrtovi i haremi. Vrtovi su puni vinove loze, niskog drveća, jezera, labudova, ružapenjalica, šatora, šipkovog drveća, plavog zujanja pčela, starih zgrada, a naravno i miomirisa. Ti su tako gusti i jaki, da čovjek dobiva želju, da zatvori oči, da legne na kamene pločice malog zažarenog dvorišta, da bude lakši od lastavice, lakši od malih drvenih stupova iznad kojih u gustom zraku vise starodrevne balustrade. Ispod drveća prostiru se sagovi, nudi se čaj sa sladunjavim poslasticama, a tišina je takova, da potoci zanijemljuju, a drveće prestaje cvjetati.

Tu je i harem. Sitno malo dvorište u koje utječu mnoga vrata. Iza svakih vrata je bijela soba, okićena paunovim perjem i stotinama malih kantica za čaj; stoje po dvije u udubinama u zidu, jedna velika, druga malena, upravo kao goluban i golubica. I u svakoj sobi živi po jedna djetinjasta žena, trinaest, četrnaest godina stara, mala kao vinova loza.

Sve one obaraju poglede i rukom skrivaju smiješak. Kose su im spletene u mnoge stotine dugih crnih pletenica. Žure se bosonoge preko sagova, a sitni nokti njihovih nogu rumeno su obojeni. Prevejani i šutljivi posjedali su oko mene ovi mali vragovi u žutim i ružičastim dimijama; onda se primiču bliže, dodiruju me svojim hladnim rukama, smiju se i čavrljaju kao ptice. Mislim, da smo se međusobno svidjele. U cjelini: to su najdražesniji izrodi, koje sam uopće vidjela.

KUŠKA.

Kuška je pogranični gradić između Rusije i Afganistana. Oko drevne tvrđave gomilaju se prašni pjeskoviti bregovi. Vjetar kovitla oblake žute prašine iznad njihovih obronaka i nosi je dalje, kao pepeo čitavog jednog svijeta, koji je neki nepoznati osvajač spalio.

Ipak su ulice grada hladovite. Duž pločnika šume potoci. Lijeni dudovi, koji cure od vrućine sipaju svoje prezrele bobice na očišćena dvorišta kasarna, na krovove i pragove okrečenih kuća u kojima se nalazi garnizon. Jednom riječju: pravi pogranični grad, bijel i zelen i snažan sa vojničkim stanovništvom i sa svojom nemirnom budnošću koja nadjačava vrućinu i lijenost i groznicu. Smioni, zaposleni komandanti, sijedi trubači i plemena, koja jedno drugom svake noći odvode stada pretilih ovnova; ove pljačke već su postale zaprekom za našu istočnu politiku, glasovito Džemšid pitanje.

Kod kolca, koji je zabijen u goli hrbat nekog starog brijega, počinje prava Azija, obrubljena plavkastim linijama bregova i zlatnim pojasom pustinje. Do samog Čilduhterana, prvog boravišta u Afganistanu, prati nas eskadron konjice. Do večeri čujemo još glasove ruskog jezika, i posred bijelih turbana pozdravljaju nas šljemovi crveno-armijaca. Na večer oni odlaze; uz sjaj bakalja. Iznad konjske glave prigiblje se milo i uzbuđeno lice zapovjednika Kuške. A onda nestaje svega, njegovih ruku, koje su stiskale naše ruke, čitavog silnog čovjeka iz vremena »Kapetanove kćeri«, i očiju, koje se vlažno zacakliše — svega nestaje i mi ostajemo sami.

OD KUŠKE DO HERATA.

Noć — s njom se mora započeti.

Poslije čitavog dana provedenog u sedlu, poslije sunčanog žara, koji se lagano povećava od zore do užarenog podneva, i poput rijeke se izlijeva u večer, noć je tako izvanredna sreća, nagrada za svu umornost, slabost i žeđ.

Put, vruć i kamenit, vodi iz jedne mrtve doline u drugu, od pjeskovitih bregova na visoravni, koje, glatke i tvrde, naliče nekoj nepreglednoj grobnoj ploči, na kojoj je vječnost odavno izbrisala natpise.

Stepa, samo stepa, a na njezinom rubu gorski lanci Hindukuša lagano svinuti i kao da jedan od drugog bježe, a iznad njih blijedo od žari izmučeno nebo.

A ipak nije sunce ispilo čitav život. Život je samo nagnuo lice u pijesak, zadržao dah, ponizujući se bezgranično. Ipak u prašini, u uvenulim listovima — posvuda ima života. Od prašine posivjele gušterice ostavljaju na putu vijugave tragove. Tvrdoglave skarabeje kotrljaju, posred zlata i smaragda ulice, svoje kuglice đubra. U bodljikavim grmovima šušti skakavac, cvrčci vrcaju kao kiša ispod konjskih kopita, i ispunjaju zrak svojom tankom violinskom glazbom.

Prolazi jedan sat, drugi, treći; vrijeme se pretvara u dugu crvenu vrpcu, put u grčeve i trzaje srca. Žar opija, sunce se tako duboko sagiba: ono obuhvaća glavu, prodire u unutrašnjost mozga, prosvijetljuje ga dugim i istodobno časovitim plamsajem.

I tu osjećam Bijelu Aziju, golu i vruću na zažarenom željeznom štitu.

TORNJEVI TIMURA.

Rijetke su oaze u pjeskovitoj pustinji: ispod kamena izvire vrelo, a čovjek i životinja liježu pohlepno uz njegovu veselu, prozirnu, nevinu površinu.

Poslije kratkog odmora trubi signalni rog, divlja kavalerija Afganaca prestiže purpurnu nosiljku, koja se lagano i ritmički ljulja između dva konja. Teretni konji, povezani jedan za drugi u lanac, nastavljaju put, i samo katkada pokušava neki mladi pastuh nestrpljivim rzajem zbaciti s leđa sanduke, koji ga pritištu. Postepeno uzmiče dolina pred brežuljcima, i prvi konjanici uspinju se gorskim klancem. Divlja i dražesna slika: nekako neočekivano, gotovo neposredno, zamjenjuju bregovi visoravan.

Lava, željezo i smeđi mramor vise u zupčastim masama nad rubovima sjenovitih ponora, u čije neizmjerne dubine tone sunce kao kakav zlatni zastor.

Konji koračaju oprezno svojim vitkim čvrstim nogama, spuštaju se konačno u novu dolinu, gdje se u kamenom koritu žuri gorska rijeka. Strižući ušima i duboko dišući piju čistu hladnu vodu. Unaokolo velika šutnja, gorski obronci izgledaju u du-

bini sasvim okomiti, a na jednom od ovih obronaka, blistavo obasjan od plavog emajla onom zaista neobjašnjivom bojom, koju se od tada zaboravilo proizvoditi, uzdiže se toranj čunjastog oblika — stražarnica Tamerlana.

Dalje, već na rubu pustinje, leži njegova palača, predana na milost i nemilost uništenju i šakalima. Iza jednog visokog četverouglastog zida — hrpa porušenih opeka, ali u unutrašnjosti postoji još hladna presvođena soba sa širokim ognjištima i izbočinama za pripremanje gozbi i s udobnim sjedalima. Na stropu posred zapletenog i uglačanog svodovlja i lukovlja, koje izgleda poput školjki, nalaze se uski otvori, koji sada propuštaju sunčano svijetlo i divlje golubove. Prije se uzdizao kroz njih masni i slatki miris pečenoga, sa šafranom i limunovom korom začinjenog mesa, možda i melankolična ratnička pjesma Saadija, zveket vrčeva i oružja. Kad je jedna duga, žućkasta ruka sa henom obojenim noktima mahnula, pojurili su desetci slugu u bijelim turbanima sklapajući iskrivljene pete, svojih nekada srebrom izvezenih papuča. Oni su donosili vodu za pranje, sagove za molitve i pohotne igre, vrući pilav, izvodili su konja ljubimca sa bijelom umjetno izvezenom podsedlicom i s ovratnikom od tirkiza oko mliječno-bijelog vrata. A na nižim vratima, koja su vodila u ženske odaje stajao je ogromni Hazarejac i problijedio kad je iza vrata odjeknuo smijeh.

Promukli rog ječi iz daljine, a naši konji sa nekoliko skokova već su izvan ruševina u vrućoj daljini. Visoki klimavi svod prati nas šutljivim blagoslovom; njegovi mekani obrisi su dvije sputane ruke, umorne i spremne da klonu.

Put opet vodi preko glatke, šutljive, vruće visoravni. Osamljeno selo bez zgrada, dapače bez drvenih kolaca. Ilovača zgnječena ljudskim rukama i na suncu osušena. Šatori od pocrnjelog začađenog i

uljem zamašćenog platna, niski i ispruženi, prostrti iznad zemlje. Čitave porodice u njihovom hladu, u nečistoći i polutami, čitave porodice: djeca, ljepote koja upravo zapanjuje, pastiri i njihove vitke žene, koje je krajnje siromaštvo i tjelesni rad oslobodio od nošenja koprene. U širokim zdjelama donose vodu i kiselo mlijeko od kobila, nude ga umornim jahačima isto tako jednostavno i dostojanstveno kao biblijske žene.

Od vremena do vremena poneki bunar, koji pod šiljastim kamenim krovom skriva svoje vlažne dlanove, pune umora i hladnoće. Podne, onda poslije podne; čitav je svijet zahvaćen suncem, koje trium-fira, i uronjen u svijetlo plavi i bijeli vatreni vrtlog. Čitava zemlja klizi u pohotnoj samrtničkoj omami u zlatnu prazninu. Ne osjećajući samu sebe, od umornosti bez svijesti, približuje se karavana bregovima, jednoj jami gdje izvor daruje život malobrojnom drveću i pašnjacima. I ovdje, na ovom golom mjestu, nastaje pravo čudo: već čekaju na nas šatori pokriveni sagom i s prostrtim stolom u sredini.

Ržeći zastaju teretni konji, bičevi pucketaju. Vojnici, koji nas prate, odbacuju puške i besmislene konjaničke uniforme, pretvaraju se u četu slugu, koji su brzi i tihi kao duhovi iz hiljadu i jedne noći. Oni donose vrčeve za vodu, sagove i lepeze, a večeru stavljaju jednostavno u travu. Pale se noćne svjetiljke: kristalni tulipani sa dugim, srebrnim nogama. U njihovom zagasitom plamenu podižu arhaički perzijski lavovi svoje dostojanstvene šape iznad fitilja, koji mekano tinja. Logor svjetluca i svijetli sa svojim vatrama, svjetiljkama i šatorima kao slika iz sna u pustinji.

Velike zvijezde padaju, neke se spuštaju sve do, kao noć tamnog, drveća i gube se u njegovom sanjarskom lišću kao u raspletenoj kosi. Lijepo je da bi se moglo poluditi!

OD HERATA DO KABULA.

Nigdje se ne približuje mrtvo toliko živome.

Desno jama, u njezinoj dubini cvatuća dolina rijeke Herirud. Čitava je dolina zasijana raži, a hiljade malih potočića, koji dolaze s bregova teku posred žitnih polja. Korjen svakog klasa, stabljika svakog cvijeta, koji poškropljuje žito crvenom ili plavom bojom upija hladni tok vode, opijen je od ovog izvora života, koji se jedva čuje i samo za njih pjeva. Kod nas je zrela žetva suha kao zlato. Ovdje, ali, postoji vječna svježina gorske vode, zrak vrtova, pjev ševa, pomiješan sa žuborenjem vodopada, uvijek iznad raži — vino i voda u jednoj čaši sunčanog svijetla.

Posred dalekih prijatnih polja vide se često groblja: pjeskoviti brežuljci, slični žutim mjehurima od opekline. A nad njima ruševine razdrobljenog kamenja, nad ruševinama života; to su tragovi starih i novih pokolja i mirovnih ekspedicija protiv Hazarejaca.

Crveni, ljubičasti. smeđe-žuti zupci potpuno golih bregova stoje kao dva zida iznad riječne doline. Oba nose drevne krune, oba su blizu nebu u porfiru svoje besmrtnosti. Ali jednog će se dana srušiti ova dva gorska hrpta jedan preko drugog i onda će nestati plave rijeke Heri, koja teče među njima kao zviždavi, žestoki, pjenušavi mač.

Puteljak vodi preko pećina, koje odozgo vise: poput ogromnih kamenih žaba krastača natiskale su se one na rubu ponora, spremne da skoče dolje. Iza njih stoji ogromna količina mekanog sadrenog kamenja, koje se na ovom mjestu ohladilo kao skupština. A iznenada — krv. Negdje u dubini slojeva zemlje prsnule su granitne žile. Možda se prepunilo srce, koje je oživilo porodicu divova vatrom i lavom i rasprsnulo, da kamene krhotine unaokolo lete. Ili su htjeli bregovi, umorni od svoje vječne okamenjenosti oživiti i otići. I kada su svoje već mrtvo tijelo istrgnuli iz zemlje, iskrvavili su se i utonuli u novu još ukočeniju mirnoću. Ali sve unaokolo, ponori, stijene, prašina i šljunak, sve je poškropljeno purpurom, sve je crveno i ružičasto kao pjena prije umiranja, pa čak i glinene kolibe pastira napravljene su od gline, pomiješane sa skupocjenim metalnim cinoberom.

Iz ovakove je gline bio napravljen čovjek.

VRHUNCI.

Vrhunci. Njihova strma ramena pokrivena su cvijećem, koje je jedva vidljivo, ali snažnog i nježnog mirisa. Bokovi im se sjaje od tinjca, malahita i mramora. Vjetar, koji ovdje duva, čist je i hladan kao izvor-voda. Sami oni su neopisivi. Ljudski jezik nema takovih riječi, koje bi mogle opisati, kako se svi oni zajedno dižu prema nebu, srčanije nego zastava, mirnije nego ljudi. Svaki pojedini, za sebe neizmjerno velik, i veći nego ocean, veći od svega što veliko postoji na zemlji, kada su svi zajedno.

Možda bi mogao kakav veliki pjesnik, kad stoji u bezoblačnoj visini, iznad koje mirno plivaju orlovi, ugledati i prikazati svo svijetlo, koje se prosipa na oklop kamenja, ovu koprenu opalnog, bisernog i kao dim sivog svijetla, iz kojega se u vječnost dižu žar i sunce, kao čudesni cvjetovi i lakši nego meduze. Ili kakav divljak, ili junak, pobjednik: on bi se ogledao, zaviknuo svoj bojni poklik, ovaj nasmijani krik veseo i pohotan, u kojem se izražava čitava začaranost kad vidi zemlju, kojom se može zavladati, i čitavo nezasitno žaljenje zbog toga, što ju se ne može vječno posjedovati.

ŽIVA BIĆA.

Posred strmih brežuljaka susretamo velika stada janjaca, ovce su malene, čupave, imaju male slabe noge. Susreli smo domaćeg puha, vječno mučenog neutaživom znatiželjom, i gušterice s četverouglastom glavom i mnoge, gotovo plave ptice. Susreli smo i jednu porodicu karamfila, koji su ujedinjeni na zajedničkom korijenju rasli i pribavili sebi trnje, ali njihov je miris bio isti kao poljskog cvijeća, kao djevice.

Bilo je i glogova, mahovine s ružičastim cvjetovima i blijedo nebo kao što je uvijek u velikoj visini. Sve je to gotovo bez težine, gotovo bez mirisa i tijela. Bregovi su, kao umotani u lagano inje i kao uronjeni u miris majčine dušice i lavendela, unatoč svega neplodni, goli i ogromni.

Posljednjih devet vrsta duž rijeke, sapunasto zelene boje, letimo kao bjesomučni iznad potpuno bijelog vapnenca. Žući ne može biti pijesak, veće stijene ne postoje, šiljastije kamenje ne egzistira i nijedno nebo ne može biti iz boljega zlata; ono je tako staljeno, da teče niz obronke bregova u bezbojnim, blještavim kaskadama.

OVAN.

Na jednom zavijutku staze prestižemo ovna, kojeg generalni guverner Herata šalje na poklon emiru. Životinja putuje u posebnom kavezu, koji je natovaren na leđa teretnog konja. Kroz šipke kaveza pruža svoju prekrasnu unakaženu glavu: nema rogova nego neku rožnatu kapu, dvije kugle, koje su srasle nad njegovim žutim faunovskim očima. Duge svilene uši i dobroćudno duguljasto lice nikako ne pristaju ovom šljemu. Izgleda u njemu kao malo dijete u kapi nekog starca. Budući da ovan uviđa

odvratnost svoga položaja ništa ne jede i mršavi, pa zbog toga danas na večer šalju u bregove po jednu veselu, razgovorljivu kozu, možda će ova pomoći. Dvadeset slugu drhće za zdravlje ovog žalosnog ovna, prebiru mu ječam, čiste mu ovratnik, okićen praporcima i uklanjaju blato. Na mrtvo bi ih isprebijali kad bi se ovnu nešto dogodilo. Tako putuje bolesni i ćudljivi ovan putem, kojeg su prokrčili Timur i Aleksander, i koji je postao žilom kucavicom, u koju se miješa mržnja dvadeset osvajačkih pohoda; a pastiri i seljaci, koji ga susreću, tjeraju svoje magarce u polje, da naprave mjesta ovnu.

I dok tako tu stoje, ponizno i nepovjerljivo promatrajući našu karavanu, tada se jasno vide njihovi profili, profili macedonskih konjanika s dodatkom perzijske i židovske popustljivosti.

RABAT.

Sada o Rabatu. Uzduž čitavoga puta, trideset do pedeset kilometara jedna od druge udaljene, leže starinske gostionice, koje su nekad bile tvrđave. One i danas još imaju ratnički izgled: leže na stijenama, u nepristupačnim gnijezdima, uske i kamenite kao mišolovke. Jedan četverouglasti zid, jarak, uska vrata, kroz koja zajedno s karavanom utječe i kao led hladni potok — sve to kao prije hiljadu godina.

Dvorište za konje je u unutrašnjosti odijeljeno zidom od prostorija za stanovanje. Jednom riječju, svaki komad ove zemlje, svaku stražarnicu moguće je zasebno braniti. U stražnjem kutu, okolo posebnog, isto tako jako učvršćenog dvorišta, proteže se galerija arkada, i ovdje, u arapskim nišama, nalazi se pet do šest soba, koje stoje na raspolaganje putnicima. Zidovi ćelija su tamni od zimske vatre,

još su slijepi, bez prozora. Okrugla rupa u stropu. Noću se izlijeva kroz ovu rupu mjesečina na šarene sagove, i nejasno sijevanje azijatskog neba, jutrom — zlatni stup svijetla, prašine i ružinih listića jutarnjeg rumenila.

Posred saga leži perina od zelenog baršuna. Iznad nje plavi pokrivač, na njemu jedan ružičasti pokrivač, na prljavo-ružičastom — pokrivač boje prljave pistacije, a sasvim gore »hanuma safir-sahib« (poslanikova supruga), koju grizu odvratne »devine« stjenice. Crni, dobroćudni razbojnici, koji glume sluge, ulaze bez cipela i donose čaj. Kroz tanke, šarene šalice (ljeti imaju akacije ovako tanke, krhke i providne mahune) svijetli se boja i uzorak saga.

Čudnovati su ljudi ovi afganski sluge.

Oni sami nemaju nikakovih potreba; njima ne treba ništa osim komadića hene, s kojom podmažu oči, jednog dobrog konja i puške, s kojom bi mogli po miloj volji ubijati strance, koji su dospjeli na velike ceste Afganistana. Svaki od ovih pastira, konjanika i vrtljara otrgnut je od sedla i od kanala za natapanje i priveden jednom besmislenom, fantastičnom zanatu, koji nema ništa zajedničko s čitavim njegovim životom. Na primjer Fajsmahmed, krasan div, donosi za vrijeme objeda samo soljenke, isključivo soljenke, i ništa više. On je odgovoran za ove soljenke. One su se upile u njegove navike i njegovo ponašanje, ta jeftina sajmišna roba sa niklenim poklopcima i malim rupicama.

Hudodad — on već odavno više nije Hudodad: on je — tanjuri, koje on sam, to je istina, ne treba, ali, koji su preplavili čitav njegov život, čas kao prljavi, čas kao čisti, čas u tucetima skupljeni, čas kao tanjuri kojih nema dosta. I za ništa on ne zna osim za tanjure, koje su mu nametnuli tuđa kultura i tuđe potrebe udobnosti. Hudodad ne zna ništa, ne vidi ništa, ne razumije ništa. Možete ga sa suzama

u očima zaklinjati da vam donese čašu vode, on dolazi s licem koncentriranim i praznim kao da je hipnotiziran i donosi svoj prokleti tanjur. Uopće, živimo među našim slugama i vojničkom pratnjom kao ličinke u mravinjaku. Oni nas grabe i nose na sunce, ako je to potrebno, hrane nas svojim ticalima, brane i nose od mjesta u mjesto, pokoravajući se pri tom instinktu, koji je za svakog pojedinog mrava besmislen, ali čitav mravinjak obuhvaća mudrim sponama navike i jednoličnosti.

I upravo tako, kao što postupaju Fajsmahmed i Hudodad sa soljenkama i tanjurima, upravo tako postupa svaki seljak sa svojim poljem, svaki pastir Herirud doline. Od svojih praotaca naslijedio je krpicu zemlje, koju navodnjuje jedna nepojmljivo razumna kanalizacija s čitavim sistemom zaustava, vodopada, ušća i propusta. Nikad on nije spoznao smisao i božansko porijeklo vode, koja mu daje hljeb i grožđe, i nikad ga ne će shvatiti; ali kao što pravovjerni obavlja svoju molitvu, tako on, lijeno i mehanički, obavlja veliki obred navodnjavanja.

A zemlja proizvodi i rađa ... tako dugo dok se negdje u bregovima ne sruši drevni aquadukt i dok pijesak ne zatrpa posljednje ostatke surove kulture, koja je odavno iščezla. I nitko od njih ne će shvatiti smisao i uzrok nesreće, nitko od njih nema ključ do starog saznanja, korov će obrasti polja, kanali će postati jednaki pustinji i susjednim grobljima.

Hudodad, čiji je tanjur razbijen, ili mu uzmanjka jedna soljenka, prestati će biti čovjekom.

Jedan je Rabat sličan drugom, i svake večeri nakon teškog dana čovjek misli da se nalazi u istom području, da uvijek stupa u isti kavez od ilovače. Potpuno jednolično guču divlji golubovi, zveckaju praporci konja, koji se odmaraju, rog konjanika svira mirozov. Beskrajno mirno vise bregovi nad

našim zidovima, a nad licima i nad snom ostaje tihi žar, odsjev njihovih silnih kao limun žutih obronaka.

Večer je čas čaja, dnevnika i pisama.

Budući da smo »safir-sahib« (poslanik), to je po mjesnim shvaćanjima svaki rad za nas sramotan, osim, naravno, pisanje. I za moj manuskript osjećaju ovi seljaci-vojnici isto poštovanje, kao za stare grobove, koji su okićeni ruševinama grčkog mramora i kozjim rogovljem ili kao za one tajanstvene pećine, koje se katkada trgaju s gorskih rubova, stropoštavaju na put, sasvim prekriven finim crtarijama i finim pisanim znakovima.

NOSAČ VODE.

Kroz pospanost, umornost i lijenost prodire zraka, koja ohlađuje, prašina pomiješana s mlazovima vode. To je nosač vode, koji drži pred sobom otvor mijeha od kozje kože i na jedan komičan i nešto dvosmislen način polijeva naše dvorište. Njegove naborane, plave hlače podvezane su ispod golih podkoljenica. Slobodni kraj turbana, koji istodobno služi i kao ručnik, omotan je oko mršavog, crnog vrata, a preko njega vise čipke duge, žalosne brade. Nosač vode dobiva godišnje četiri rupije. On nije nikad sit, a dnevne pohode na čelu karavane poduzima na magarcu, koji podvriskuje oštrim prodirnim krikovima i ispruža crne, iznutra bijelo postavljene uši ispod tovara. Njegov put ukrašuju kosturi konja, koji su se stropoštali sa strmih klanaca; izglodan, crven i grozan s nepovređenim kopitama na crvenim, golim nogama, unaokolo leže hrpe konjskog đubreta, koje kukci i muhe već žderu, prije nego što su dodirnuli prašnjavu stazu; tako pohlepno guta ovdje mrtvo one komade živoga, koji zaostaju iza duge, beskonačno iscrpljene karavane.

Nosač vode je najniža osoba u Rabatu; ni onaj koji je odgovoran za čaj, koji u svojim prljavim prsima čuva tuce crvenih šalica utisnutih jedna u drugu, ni konjušar, koji ilovačom lijepi rogove emirovog ovna, pa ni sakupljač suhog đubreta, s kojim se zimi lože peći, nijedan od njih ne daje svoj salam nosaču vode.

VISOKO GORE.

Alpska hladnoća. Put vijuga preko vrhunaca, koje jedna visoravan povezuje. Po izgledu ovih strmih piramida ne bi se naslućivalo, da su one kruna jednog lanca od četrnaest hiljada stopa visine. Hladno je. Surova metalna trava šušti kao pogrebni vijenci. Negdje na sivim oltarima visina tinjaju žuta svijetla slabim umirućim dahom; jedino cvijeće mrtvih bregova.

Na potocima, koji su optočeni kao smaragd zelenim baršunom, stoje čvorave sive ruševine macedonskih utvrda, stražari gorskih klanaca i hladni gorski pašnjaci, koji su tako slični pašnjacima u gorama sjeverne Grčke.

Visoko gore na blijedom nebu bore se orlovi, bijeli kao snježna mećava.

KAMENJE.

Još uvijek ista hladnoća velikih visina.

Tamna rosa rijetkih trava poškropljena je po bregovima, koji su strmi i pjeskoviti. Ali posvuda ispod lagane prašine izbija kamenje, i čovjek se boji pogledati ga, tako je beskrajno staro, tako je od vremena istrošeno i uništeno. Samo je ono ostalo čitavo, što je zbilja vječno. I, nagriženo i nabušeno

od vjekova, samo kamenje hoće da se još više raspane. Nema mladog kamenja, nema novih stijena. Nježni, žuti mramor, pa i ružičasti i sivi s crnim venama, svi oni čuvaju i rasipaju sjaj, koji su stekli u jutarnjem rumenilu zemlje; od stoljeća do stoljeća vene, postaje žalosnije, ovo granitno cvijeće, ovi mramorni buketi.

Pa i dani, koji hitaju preko glatkih, starih visina, ni oni nisu novi. Svi su oni već bili, oblačni i vedri dani; svi su oni izronili iz klanaca i pukotina, iz vlage gorskih potoka i hiljade puta umrli na zupčastim, golim grebenima, a kad su odlazili u vječnost govorili su svake večeri zemlji: »Vratit ću se opet, dok ne budeš potpuno uništena, dok se posljednji tvoj kamen s radosnim uzdahom ne raspane u prašinu.«

PJEŠČANI VIHOR.

Tamo gdje je sunčana strijela zabušila svoj zlatni šiljak okrutno u laganu prašinu, tamo između komada lave i grmića lavendela puši se lagani, sivi stup topline. Čestice prašine plešu i plešu u sparnom zraku i tvore na jednom mjestu tanki stup, koji se vrti. U njega se ulijeva sunce; ispunjuje ga sve do vrha, i već curi niz tirkizno plavi rub kao vruće vino iz uske opojne posude. Zvrk prašine vrti se sve brže, i najedamput je to lomača koja pleše, a ta lomača produžuje svoje divlje, plameno kolo. Ona se kreće, juri naprijed, a iz vatre, koja se vrti uzdiže se sivi stup, grozovito, kolebljivi toranj sa zastavama od dima na svom plamsavom vrhu. Temelji tornja su polomljeni. Sivi čarobnjak leti uz brdo sa sputanim nogama; drvo, koje od minute do minute raste iz vatre u prazninu neba, razgranjuje u oluji bez vjetra svoje grane, koje su zbijene u šuštave lukove dima.

NOĆNI MIR.

Sjene leže na pocrnjelom stropu, a svijetlo ispod svoje žute kapice bukti i pokreće sjene preko starog svodovlja, kao što vojskovođa pokreće svoje sjene.

Jedna je daska izbijena iz vrata, i kroz ovu se rupu vidi noć i nebo. Ležim veoma mirno, i po svom usporenom kucaju srca i čudnim grčevima osjećam, da moj život biva preplavljen onim istim nijemim i bezimenim osjećajem, onim blaženim bolom, koji ima najoštrije, najprovidnije i najslađe granice.

SPUŠTANJE.

Penjemo se uz posljednje stjenovite klance, koji se sjaje u najšarolikijim i najrazličitijim vrstama kamenja. Konačno se spušta put na dno doline Kabula. To je najcvjetnije i najživlje područje Afganistana, barem njegovog jugoistočnog dijela. Bogati vrtovi bacaju svoju sjenu na široku cestu, a stijene kraj kojih se cesta provlači, podsjećaju jedino još svojim purpurnim bojama na divlji krš gorskih klanaca.

Nesretni konji, priučeni na to, da prevaljuju visine od preko hiljadu stopa za vrijeme plamenog žara, mršavi kao kosturi, oborene glave i s velikim ranama od ribanja na prednjim nogama, sada su se oporavili, koračaju veselije i radosno tresu svojim teškim jahtanima. Sve češće susrećemo karavane deva natovarene pamukom. Iza glatkih, golih ženki, čija široka, jaka noga pri svakom koraku, slična kakovoj ogromnoj ruci, meko gazi, trči tankonoga ždrebad i trepću tamnoplavim vlažnim očima novorođenčadi. U zelenilu visokih, vitkih jablanova svijetli se šarena odjeća trgovaca, koji jaše s klimavim

nogama, polagano na jakim mulama ili sitnim konjima, u hladu starih, širom razapetih suncobrana. Prestižemo nekoliko žena s licem, koje nije pokriveno koprenom; to su seljakinje, tamnog niskog čela, očiju i profila kao u drevnih Židova. Okrugle, koštunjave glave gorštaka, njihove uske oči boje jantara i rđe, ustupile su ovdje u Kabulu mjesto mekanim i ovalnim oblicima i blijedilu rasnih razbojnika. Lijepi, snažno građeni ljudi. Osobito su lijepa djeca. Kao tamne, mlade ptice sjede na glinenim zidovima kuća i proviruju svojim ahatnim očima iza šiljaka i tornjića.

Pokraj brda, koje je pokriveno bijelim razvalinama drevne tvrđave i kockastim građevinama nekog afganistanskog sela, usred dubrave čudnog drveća, čije je lišće usko i poput svile, leže sveta jezera. Bazeni nisu osobito duboki; puni ih hladnom, providnom vodom jedan gorski potok, koji je sačuvao plavkastu boju snijega.

Nad njihove površine naginju se grane prašnjavo zelenih vrba, na kojima visi kavez dobroćudne, kričave prepelice, ljubimice svih afganistanskih vrtova i bazara. Ona purpurliće prodorno, a ipak glazbeno i čisti svoj koraljni kljun o šipke kaveza. Od vremena do vremena padne po koje zrnce u vodu, a onda iznenada oživi čitava njegova bistra površina, postaje tamnija i usredotoči se u jednoj točci, pljuje iz dubine hiljade tamnih sjena, olovnasto bijelih strelica. To su pastrve svetih jezera. Za svakom mrvicom kruha jure njihova jata tako silno, da se voda uzburkava i zamrsuje u čvor, koji se vrti i prelijeva.

S jednom nogom u izvoru, sa srpom u ruci na skučenom koljenu druge noge, sjedi žetelac, koji se odmara od posla, potpuno nepomično. On drijema s otvorenim očima ili je utonuo u napregnuto sanjarenje, za koje brze ribe grabilice ocrtavaju srebrne skice u hladnom ogledalu.

Jedna žena, koja je ostavila svoje papuče na gornjoj stepenici i podigla s lica koprenu od plavog platna, pere okrugli vrč, puni ga zatim i udaljuje se bez žurbe. Sve je povezano, mir, tihi šum, pljuskanje, toplina, mekane, drhtave sjene.

Žetva je međutim u dolini izazvala već onu napetost, koja je čini sličnom staroj neznabožačkoj svečanosti. Na poljima, koja srp još nije dotakao, neprestano se kreću koprene žena, povezane u bezbrojne nabore na zatiljku. Potpuno zaposlene obredom, koji je nama nepoznat, ne dopuštaju da koprena padne, i u plavetnilu odjeće i u zlatu žita vide se njihova ozbiljna, tamna, pravilna starodrevna lica. One koračaju i sagiblju se od vremena do vremena, i svaka od ovih majki, koje blagosiljaju polje, sakuplja u svojoj ruci svežanj najvećeg i najzlatnijeg klasja. S požnjevenih polja raznosi vjetar svrbljivu prašinu slame i žita. Crni bivoli, koji nadomještaju mlatilice, a koje tjera čitava porodica, koračaju jedan za drugim u krugu i gaze po snopovima iz kojih curi kiša zrnja. Žetelice odjeljuju slamu, tresu je visoko iznad glave, i kroz blještavu, kao jantar žutu koprenu od suhe prašine i sunca svjetlucaju se njihove plave koprene i crvene dimije. Vrućina doseže najvišu točku. Umorna stada zaklanjaju se u hladu mnogih, ali još mladih jablanova, kroz koje prodire sunce, koji sačinjavaju jednu aleju ne uzduž ceste nego uzduž potoka, čiju vlagu piju i istodobno održavaju. Tamo gdje sunce najžešće pali, posred potpuno puste površine, siva, niska, uz zemlju prignječena zgrada. Vjetar nosi iz daleka njezin miris, miris pečene gline i kajsija. Neki starac kome je sve ravnodušno rasprostro je u prašini svoju vatreno žutu robu.

To je konačno posljednji Rabat. Konji ubrzavaju korak kad su ugledali njegove četverouglaste zidove i jednolično razdijeljene zemljane tornjeve, kao što ih termiti grade. Posljednji put odjekuje rog na ulazu, koji se strmo spušta. Dva vojnika stavljaju ruku na prašnjave sljepočice. Ovan, koga kolju za večeru, divlje se dere, oblak se prašine diže ispod sputanih nogu teretnih konja, koji neprestano žvaću — sve to stvara u pustinji tišinu, mir, gotovo sreću.

U KABULU.

Još je vrlo, vrlo rano, vrlo tiho. Vrtljari zalijevaju svoje lijehe, hiljade šarenog, jednostavnog ali jako mirisavog cvijeća, koje je posijano posred divlje trave. Na jezeru se peru umorni vojnici, koji su nas čitavu noć čuvali, i kad skinu svoje krznene šubare i uniforme, tek se onda vidi kako su stari, jednako pepeljasto sivi i goli kao razoreno kamenje: njihova je služba obvezatna i doživotna. Još šuti prepelica s crvenim kljunom, čiji je kavez obješen na jabuci. Noću nema mira od električne svjetiljke, koju promatra sa besanim zažarenim očicama: po svoj prilici proklinje civilizaciju svoje divlje domovine. U zelenilu leže krovovi slijedećeg sela, ali se ne isplati tamo gledati. Tamo počinje glinena rupa, primitivno prosjačko siromaštvo i nečistoća, u koju se tako i tako ne smije dirati. A tu je jablan. Ovdje je on sasvim blizu; bijelo mu je stablo, koje se iz nekakovog uzroka rašlja u krunu, zeleno, puno pokreta i razgovorljivosti: po noći se pravi kao da je bijela, mršava breza i uznemiruje i muči čovjeka s poznatim šumom lišća, rijekom mjesečine po uskim granama.

Ali na Rusiju ne ću i ne mogu da mislim.

Glad!

Radio nam je već donio tu prokletu riječ i ona nas udara u lice usred ropstva i sitosti. I svaki od nas uzima po komad slatke ovnovine, koji nam pruža najmiliji sluga emirov, neki stari, dresirani majmun u bijelim rukavicama.

Stigli smo...

O AFGANSKOJ ŽENI I O ŽIVOTU PLEMENA.

Ako čovjek ne zna jezik i ne pripada islamu, apsolutno mu je nemoguće, u jednoj tako zatvorenoj zemlji kao što je Afganistan, približiti se narodnim masama, a kamo li prodrijeti u srednjovjekovnu porodicu stanovnika Kabula.

Ovdje je žena još više nego u drugim zemljama orijenta rastavljena od života naborima svoje koprene, jedva na očima prozirne, koja, s bezbrojnim naborima na zatiljku doseže sve do vrhova njezinih papuča, koje nemaju peta, i još više joj sputava i onako sljepački hod.

U šarolikoj gomili, koja jašući na magarcima slijedi dugu karavanu nomada, koja iza deva nosi kolce za šatore, oružje i od sunca opaljenu djecu, posvuda se vidi, a istodobno i ne vidi, sjena žena. Pa i sama dojenčad, koju matere nose pred sobom u sedlu od šarenih krpa, ne poznaju majčino lice. Izgleda kao da ovu zdravu djecu s podmazanim očima, s praporcima od mjedi na rukama i nogama, sa cvijećem od šarenog papira na kapicama, ne drže majke, nego neke sablasti sa zazidanim licima, nijeme, nepristupačne sablasti. Ako čovjek sustigne jednu ili više žena, one mu se uklanjaju s puta i prate ga dugim, zakrabuljenim pogledom. Šta misle? Jesu li zavidne, osuđuju li čovjeka, ima li u njih prevratničkih nada? Jahači se žure kraj njih, prskaju tamno plave koprene prašinom i prljavim kapljicama, jer ih ove ni od toga ne štite. Auto projuri, prestraši devu, gurne magarce, koji su natovareni jablanovim drvetom isječenim na srebrne komadiće

za gorivo, u jarke kraj ceste, negdje na nekom zaokretu dospije koprena priproste žene u kotač, ona bude oborena, pregažena, i slomljena jecajući opet izbačena ispod blatobrana. Prolaznik prilazi ženi koja leži, odnese je, ne dižući koprenu, do ruba susjedne pećine i ostavlja je tamo onesviještenu, da li je ranjena ili samo omamljena — zar to nije svejedno? Ipak je to samo žena.

Srećom su težak rad i siromaštvo odavno oslobodili ženu pastira i seljanku od časnih okova koprene. Na gorskim klancima, u zabačenim dolinama sakrivenim u alpskim visinama radi Afganka otkrivene glave, golih ruku i gola vrata, opaljena od sunca.

Njezino je pšenično polje na podnožju stijena brižno očišćeno od krhotina lave, mramora i granita. Odozgo s bregova provedene su srebrne niti potoka, koje se neprestano u redu održava, koje se moralo branom zaustavljati i sakupljati u jaču struju ili razdijeliti u najfinije kanale za navodnjavanje. Voda u pješčanim bregovima znači život. Ona je potrebnija nego vatra i hljeb. Muškarci i žene obavljaju podjednako teški posao čišćenja i produbljivanja Aryka. U gustom rogozu oštrog mirisa, kojeg vlaga štiti od julske vrućine, u hladu dudova, koji se znoje od žege, gdje kamenje i lišće pokrivaju plodonosne izvore, radi i počiva pokraj muškarca žena, vitka i crnokosa, napravljena od stare tanagra ilovače, s grčkim licem, dimijama od crvenog platna i s jakim, kao zlato zagasitim rukama.

Ona je to, koja mirno, s otkrivenim licem na večer obilazi zupčaste zidove svoje kuće — slične tvrđavi od ilovače — koja stoji osamljena u bregovima na rubu puteva, koje su Timur i Aleksander gradili. Ona prevrće svežnje djeteline, koje je sunce preko dana uvelo i mirisno osušilo. Ona tjera ovnove kući ili vještim, brzim pokretima vrti primitivno vreteno, koje visi na beskonačnoj niti od devine

4

vune. Ovo tu je imućna seljanka brdskog područja Hazarea. Što siromašnije pleme ili porodica, tim su bogatije i ljepše žene. Kao prosjakinje siromašne nomadkinje, koje nemaju kuće, koje čak nemaju ni zida od ilovače, ni vrtova s kajsijama, već su potpuno oslobođene od zakona, koje je ljubomorni Muhamed nametnuo lijepoj Aiši. One stanuju u masnim, crnim šatorima, koje jednostavno razapinju na žarkom pijesku. One rađaju i odgajaju svoju djecu u blatu, u dimu stada, na ovčjem krznu, čiji oštri miris gamad toliko mrzi. Lijepi kao bogovi, slobodni kao svi parije, idu oni tamo, kud im glad vodi porodicu. U jesen na granice Indije, u proljeće na studene gorske pašnjake Afganistana.

Stanovništvo afganskih gradova, pa i stanovništvo Kabula, s poštovanjem ustupa mjesto putujućim nomadima za vrijeme prolaska. Boje ih se, cijene ih kao ozbiljnu vojničku snagu i kao . . . prijetnju za Engleze. Ovi gorštaci, koji su sebi stvorili svoje vlastite životne običaje, gotovo jedinstvene na čitavom muhamedanskom istoku, ljubomorno čuvaju svoje nezavisne granice, ne samo kod sebe u Himalaya gorju, nego i u gradovima, u bazarima kroz koje prolaze, igrajući se lijepim oružjem. Oni više sliče barbarskim pobjednicima, nego siromašnim božjacima. Njihove žene ne nose ni ovdje koprene. Jake, ponosne majke, brončano smeđe supruge, koje se nitko, tko pozna običaje Velikog Bazara, nijedan svetac — s požudnim pogledom i žutom kožom pun pokvarenosti i opačina, obavljajući svoju ceremoniju molitve na očigled čitavog naroda — ne usuđuje pogledati, a da se ne susretne sa žarkim očima i srebrnim otvorima pušaka ovih gorštaka.

»Plemenima«, kako ih ovdje običavaju nazivati, pripada prvo mjesto ne samo u povijesti oslobođenja muslimanske žene nego i u borbi orijenta za njegovu političku nezavisnost. U povijesti Indije, čije je pokorenje glasovito zbog neobične okrutnosti, bile su

najnemilosrdnije akcije, koje su vođene za ukroćivanje pograničnih plemena. Zato su i ustanci, koje su rasplamtila gorštačka plemena u ovim teško pristupačnim područjima, zadali prve i najozbiljnije udarce engleskom gospodstvu. Tamo, gdje je jedan mali narodić bez potpore izvana i bez nade na konačnu pobjedu branio svoju nezavisnost više od stotinu godina, protiv najjačeg osvajača svijeta, protiv Velike Britanije, tamo se je morala, istodobno s originalnim običajima svakidašnjice obrazovati i jedna epska nacionalna umjetnost. I pošto su gorštačka plemena čitavo ovo vrijeme bila rastavljena od ostale Indije vojničkim kordonom i frontom pograničnih sukoba, koji nikad nisu zaspali, ali su se na sjeveru oslanjala na Afganistan. koji je i sam jedva malo prekoračio kulturni niveau »plemena«, razlila se ova poplava nacionalne stvaralačke snage, rasplamsane u stogodišnjoj borbi za nezavisnost, u primitivne i snažne oblike bojnih pjesama, ratničkog plesa i glazbe, koja tome spada. Na podlozi umjetničke propasti, koja je zajednička cijelom istoku, a koja je naravno obuhvatila i Afganistan, ostavlja ova zraka stvaralačke snage naročito jak dojam.

U bregovima propadaju stražarnice, u Heratu se raspadaju, opljačkani, divni minareti, a zajedno s njima gubi čovječanstvo tajnu proizvodnje čistog emaille-plavila. Kiša je sprala freske, mramor je ostao sasvim čitav samo u glasovitim grobnicama, pa čak ga i tamo rasprskava korijenje nekoliko stoljeća starog drveća, koje raste iz grobova. Pjesma, koja se po starom perzijskom uzoru pjeva s pokoljenja na pokoljenje, postaje sve ukočenija u predajama, prije svega u duhovničkim školama. Na dvoru se izrodila u dvosmislene couplete, koji se pjevaju na sastancima muškaraca. I samo je ostao sačuvan divljenja vrijedni ukus naroda i ispoljava se u sposobnosti rasprostrijeti šarenu robu, zapaliti nad njom svijećnjak sa tri plamteća stijenja i preko svega ra-

zasuti grozdove, ili u umjetnosti oviti oko sebe otrcanu pelerinu.

Svaki gonič magaraca na velikoj cesti, svaki prosjak, kojeg ždere gamad, posjeduje hiljadu puta više ljubavi za boje nego bilo koji kazališni režiser, čije su oči otupile od našeg odvratnog evropskog odijela.

Od svih vrsta umjetnosti i umjetnog obrta, koji prodire kroz sve veće skolastičko neznanje i stoljećima staru prašinu, najživlji i najznačajniji su divlji plesovi i pjesme plemena.

Prije vrlo kratkog vremena, u jeseni ove godine, priredila su plemena u Kabulu pravu umjetničku demonstraciju. Bilo je to povodom svečanosti za nezavisnost. Društveni život, siromašan događajima, uopće prazan i bijedan, počinje oživljavati u tim danima »tamerše«. Grad preplavljuje šarolika množina, u kojoj se vide zastupnici svih slojeva: indijski mjenjači sa svojim žutim turbanima, trgovci sa svilenim kaftanima, gorštaci sa svjetlucavim oružjem i tamnim, vunenim pelerinama, emigranti iz Buhare s ravnim, bezbojnim licima, otečenim od lijenosti satrapa s primjesom nemira i gnjeva, koja je posve prirodna u njihovom novom položaju parasita jednog inozemnog dvora. Čopor detektiva vozi se na biciklima, po kojima ih prepoznaje svaki ulični dječak, oko ove veoma svečane mase. Vojnici u evropskim uniformama stoje u špaliru i čuvaju mir i poredak, kundacima rastjeruju prolaznike, kad prolazi koja ugledna ličnost i odavaju grčevite iskaze počasti automobilima i kolima, koja mimo jure. Konji se plaše od pomamnog udaranja u bubanj, na južnom vjetru lepršaju bezbrojne zastave (među njima i crvena zastave Sovjetske Unije) jednom riječju, svečanost je na visini. Emir se kladi na slonove, na pitomce ratne škole, na dva generala, koji jaše duž fronta (jedan je od njih dvorski luđak) na bicikliste, i konačno na ru-

skog i na engleskog poslanika: koji će od njih dvojice prvi pozdraviti omraženog kolegu.

Miroljubivom zijevanju svjetine, koja kundačenje teklića i bičevanje uzvišenih konjanika prima kao nešto posve razumljivo, revnosti vojnika i tustoj taštini kramara, blijedoj i zlobnoj nesvijesti svećenika, koji na sunčanoj žezi obučeni u uske crne mantije stupaju s čitavom groznom glorijom Šaharada, svemu su tome plemena mogla pridodati toliko svoga, herojskoga i divljega, da je taj državni praznik postao faktično narodnim praznikom i ostavio u gomilama predosjećaj društvenih odnosa, prožetih vrućim i okomitim svijetlom, kao što je ovaj dan.

Pozvaše ih da plešu pred tribinom emira, nekih stotinu muževa i mladića, najjačih i najljepših ljudi s granice, među kojima su glad, engleski pokolji i nomadski život proveli brižnu selekciju. Od svih plesača izgledao je samo jedan tjelesno slab, ali zato je on bio glazbenik, i te kakav glazbenik!

U svakoj ćeliji njegovog mršavog, nervoznog tijela stanuje bog glazbe, gnjevan, mističan, grozan. Tajna ne leži u bubnju, čije uzbudljivo drhtanje draži ratničke nomade na ples, nego u poluzatvorenim očima, u pijanom, strahovitom blijedilu lica, u napetosti čitavog tijela, koje dodiruje čas ovaj, čas onaj red plesača, kao plamsavo gudalo žice prastarih gusala.

Sam ples je duša plemena.

On odlijeće u visokim skokovima, kao lovac za plijenom. Ljulja se na sve strane, trese glavom sa dugom crnom kosom, zaklinje i opija se. Ples se bori kao ratnik u polju, umire kao ranjenik, čija je prsa razderala jedna od onih kugala, s kojima se u Punjabu i Malabaru puca na velike, divlje životinje — i ustaše. Konačno, ples pobjeđuje i ljubi, s visoko uzdignutim rukama, veselo, u lijetu kao orlovi u bregovima, kao ljudi na starim, grčkim vazama.

Takav je ples, a još bogatija i još srčanija je pjesma. Pleme sjedi u krugu, jednostavno na zemlji. Najbolji pjevač sjedi u sredini i pjeva stih, a bubnjar ga prati tihim škakljivim vrtlogom, koji zvuči kao sonoran smijeh.

»Englezi su nam ukrali zemlju«, pjeva pjevač, »ali mi ćemo ih protjerati i opet osvojiti svoja polja i kuće.«

Čitavo pleme ponavlja refrain, engleski poslanik sjedi na raskošnoj tribini, blijedi i ironično aplaudira.

»Mi ćemo vas izbrisati s lica zemlje kao što krava travu ždere, nikad nas vi ne ćete pobijediti.«

Hiljade očiju gledaju na Engleze: oko pjevača stoji zid šutljivih slušača, koji se zlobno smiješe.

»Na sreću ne sliče svi Evropejci prokletom Ferengisu, ima ih koji s muslimanima združeni stupaju.«

I svjetina se smije, sve tutnji, gura se tribinama.

Svi to razumiju. O tome se pjesme pjevaju, i na kraju svijeta, na granicama Indije. To zvuči tako ponosno i hrapavo u ustima pjevača, koji podiže iznad glave svoju pušku, englesku pušku, koju je oduzeo nekom pobijeđenom neprijatelju poslije boja. A bubnjar ceri svoje grabežljive zube i pušta da zvrje veseli, tanki, lukavi štapići.

PARADNI TRG.

Vruće, ravno i od vjetra ogoljeno polje, oko koga leže prašni i goli bregovi kao nemarno razasute hrpe slame i ljusaka oko gumna.

U kotlinu od ilovače ulijeva se rijeka nemilosrdnog svijetla. Sve tamo dolje mora puknuti, poginuti od žeđe, rasuti se kao podatna prašina na vjetru, ili pak sunce otapa u ovoj peći zlatne metale, koji će se jedamput na lomači zgorene zemlje hladno i veselo svjetlucati, kao smirene prekrštene ruke na prsima bolesnika nakon samrtničke groznice.

Na ovom užarenom trgu dnevno se vježbaju vojnici. Mjedene se trube sjaje na tropskom suncu, stoje sa strane i riču na vojnike, koji mimo njih stupaju, jednolično i u sebe same zaljubljene, kao što su sve vojničke koračnice čitavog svijeta. Pukovnije stupaju u punoj uniformi; to jest u toplim kaputima i teškim zimskim čizmama. One stupaju sate i sate na ovoj prašnoj tavi, koju sunce obasjava vrućinom od šezdeset stupanja.

Većinom su vojnici loše rašteni, slabašni i mladi. Nedorasli mladići, od kojih naročito mnogi služe vojsku kao bedeli* za bogate trgovačke sinove, za bazarsku aristokraciju. Po ovdašnjim zakonima ima svaki rekrut pravo izaslati zamjenika; zahvaljujući toj mjeri sastoji se većina vojske od seljaka bez zemlje i lumpen-proletera, naročito od ovih posljednjih. Naprotiv, biraju se i odgajaju viši oficiri s vanrednom pomnjom, iz najbliže blizine prijestola i emi-

* Zamjenici.

rove porodice. Kao djecu, to jest kao male kadetske igračke od šest do deset godina poziva ih žensko krilo palače na krunidbene dane i na proslave nezavisnosti.

Ovdje, posred šuštanja ženskih haljina — posred razmaženog ponašanja djece sirdara, kraj čete služavki, koje za častohlepne haremske zarobljenike igraju ulogu »naroda« i čas plješću haremskim govorima o temi »Napredak i prosvjeta«, a minutu kasnije bijesno se čupaju oko slatkiša, koji su ostali iza objeda — u takovoj atmosferi predstavljaju mali vojnici mušku polovinu ljudskog roda i s dostojanstvom obavljaju povjerene im dužnosti. Pozdravljaju držeći ruku na obodu kape i stružu nogama pred svijetloplavim dimijama njezinog visočanstva, podupiru svoju poput igračke malu ruku na poput igračke mali široki mač i guraju se s izgledom muževne nadmoćnosti kroz gomilu žena do kandiranog voća.

S godinama će vrata harema biti zatvorena za sve ove paževe isto tako kao za svakog muškarca, koji nije uskom krvnom vezom povezan s porodicom emira. Ali u vojarnama i na Paradnom trgu podsjećaju ih njihove dječje uspomene na to, kako se u mraku blista drago kamenje, kako žene lebde uz duge, bijele stepenice i kako vriskaju na ljuljačkama. Ova uspomena na blizinu harema, idealizirana, kao što su sve uspomene iz djetinjstva, pretvara se postepeno u fanatičnu vjernost prema dinastiji i prema emiru. Patrijarhalna jednostavnost, s kojom se pred ovim dječacima pokazuje čitava intimna strana porodičnog života, mora izazvati naročito jak utisak u jednoj zemlji kao što je Afganistan, gdje je lični život svakog pojedinca odijeljen visokim zidovima i crnom prevlakom, gdje ne postoji žensko prijateljstvo, gdje se čak i lice žene skriva kao nešto nepristojno.

Naravno, pod ovakovim uvjetima postoji vrlo malo zajedničkog među vojnicima, koji su stupili u

vojnu službu kao zamjenici bogatih rekruta, i kvalificiranog oficirskog kora, koji se u mladosti smio približiti dvoru, njegovim intrigama, njegovoj ljepoti i njegovoj sitosti, između oficira, koji je bio dvorski paž i vojnika iz redova lumpen-proletarijata.

Vojska se odgaja u najukočenijem religijoznom fanatizmu. Za svaku povredu pravila o postu, za gutljaj vode ili koricu hljeba, koju vojnik proguta nakon napornog vježbanja na tropskom suncu, kažnjavaju ga sramotnim javnim kaznama. Krivac mora kroz čitav grad projašiti na magarcu, okrenut licem prema repu, pri čemu ga narod i straža smiju udarati, pljuvati mu u lice i psovati ga najpogrdnijim psovkama. Za vrijeme tridesetdnevnog posta su vojnici, kao uopće čitavo radno stanovništvo, pijani od gladi, žeđe i vrućine.

Pod ljubomornim pogledima mulaha, prisiljeni da kao i uvijek rade od izlaza do zalaza sunca, potpuno se iscrpljuju gladne gomile asketa, vojnika, tvorničkih radnika i obrtnika, do živčane groznice, do opakog razdraženja. Naravno da gardijski oficirski kor samo izvana sudjeluje u narodnom postu. Za vrijeme svečanosti bajrama udaljuju se viši činovnici, dvor i uopće bogati ludi u svoje kuće izvan grada, gdje nijedan ljubomorni pogled ne može nanjušiti njihove sitne slobode. Aristokracija, kojoj prije svega pripada vrh vojske, već je zaražena laganim skepticizmom emirovim, sudjeluje u njegovoj ogorčenoj borbi protiv imama za svjetovnu moć.

Prosvijećeni se apsolutizam morao, kad se u Afganistanu upustio u prve reforme, sudariti s reakcijom popova. Opoziciji tumača zakona sijedih brada i klerikalaca odgovorio je ovaj laganim otrovom nevjerovanja, skeptičkim smješkom, autokratskim voltairianizmom, koji je uostalom bio prikriven maskom izvanjskog pridržavanja religioznih običaja.

Ali ova licemjerska pobožnost, koja u najvećoj tišini kod kuće doručkuje i kroz pukotine u zidu promatra savjesno iscrpljivanje siromašnog puka u bazaru i kasarni, produbljuje u svom konačnom rezultatu samo još više ponor između kaste zapovjednika i mase vojnika. Kod oficira, koji su prošli kroz školu »Maktab i Harbie«, spaja se taština epoleta i ostruga sa taštinom primitivne inteligencije.

U vojničkoj školi podučavaju se osim jašenja, pucanja i marširanja još i zemljopis, povijest, kemija i strani jezici. Sve naravno sa gledišta panislamizma i Šaharada, po glupim udžbenicima ili usmenoj predaji, zbog koje bi se od srama zacrvenio svaki učeni Arabljanin XVI. vijeka, ali se ipak podučava. Pa iako na čelu zavoda stoji dvorski luđak, ruglo svih javnih priredaba, razuzdani šaljivdžija s otečenom, crvenom njuškom pijanice, ipak on razumije svoju stvar i batinama utuvljuje u glavu svojim pitomcima čitanje i pisanje, uškopljene, obrezane, prevrnute znanosti i svakovrsne inozemne sitnarije, kao što su računanje s razlomcima, formula salitre i patriotska rječitost. Zidove škole »Maktab i Harbie« ne ostavljaju zbog toga mladi ljudi samo sa utegnutim pasom, željeznim nogama i hrptenjačom od kaučuka, nego i sa divnim ponosom Robinsona, koji su razređeni milijunima neiskusnih Petaka.

Takav je vrh vojske, takova njezina baza. Između oba ova pola leži mnogobrojan sloj isluženih podoficira, koji sa svim svojim korijenjem stoje u vojničkoj masi, koji imaju isto takav život i iste interese. Sve ih približuje jedne drugima: ista skučenost potreba i isto pomanjkanje naobrazbe. Obojica, i zapovjednik i potčinjeni crpe šakom vodu za piće iz najbližeg jarka za navodnjavanje, jedu posni pilav rukom, obožavaju čistog srca zalazeće sunce i beskonačno pužu pred pretpostavljenim. Obojica imadu isti ideal: uzdići se na bilo koji način, jašiti dobrog konja, kupiti šator, šareni sobni kaput

i ženu, i na večer, ispruženi na svom krevetu odozgo sa visine razgovarati sa gomilom slugu i potčinjenih, koji su pred ćilimom svukli svoje papuče i s poniznim smješkom unaokolo čuče.

O snovi! Jedan donosi par jabuka, drugi nargilu, napravljenu iz boce za sodu, treći lepezu za tjeranje mušica. A nakon zalaza sunca svira mu trubač, čeznutljivo i zanosno mirozov.

Na takav način ne uzdiže se podoficirski zbor uopće iznad niveaua većine vojske. Podoficir i prosti vojnik dobivaju upravo smiješnu plaću, nose iz godine u godinu, ljeti i zimi, istu otrcanu uniformu, koju oblače samo onda, kada čuvaju stražu, a koju odmah svlače u kasarni, gdje uvijek nose isto rublje. Oni su prepuni iste gamadi, spavaju na ravnoj zemlji na ušljivim ležajima, trče bosonogi kroz snijeg, batinaju druge i sami dobivaju udarce u zube.

Pokraj Paradnog trga stoji vojnička bolnica.

Ona još povećava vrućinu isušene zemlje mirisom karbola i formalina. Usred četverouglastog dvorišta leže lijehe s cvijećem, koje se polijeva medicinskim otpacima i urinom, što mu uostalom ne smeta, da cvijeta i miriši.

Uzduž četiri zida leže četiri bolesnička odjeljenja: dvorane za bolesnike, liječnička škola, kupaone i ljekarna. Prima nas jedan od liječnika s uresom na glavi i u liječničkom kaputu. Nakon što smo se međusobno ispitali za zdravlje, započinjemo razgledavanje. Ponajprije kirurško odjeljenje. Kotao za kuhanje vode, drveni stol prevučen voštanim platnom, nekoliko kablova, — to je čitav uređaj kirurškog odjeljenja.

Pokraj njega, u sobi za instrumente, koja prilično obiluje noževima, skalpelima, pilama itd., neki sijedi sluga žurno briše prašne instrumente skutima svoga kaputa.

A sada bolesničke dvorane. Mora se priznati da ovdje vlada apsolutna fizička čistoća. Pod od ilovače je čisto pometen, noćni ormarići ne zaudaraju ničem sablažnjivom, rublje je svježe. Kirurški bolesnici imaju čiste zavoje. U dvorani oboljelih od malarije i tifusa, koji leže ispremiješani, vlada jednaki vanjski red. Pod je čist, noćne su posude čiste. Bolesnici s usnama, koje se sjaje od groznice i licima boje crvenkastih limunova leže tu kao na izložbi.

Zaustavljam se pokraj jednog starijeg vojnika, kojega je groznica tjednima potpuno iscrpila.

»Šta je ovom čovjeku?«

Doktor ponosno istupa:

»Ili tifus ili malarija.«

»Pa kako ga onda liječite?«

»Istovremeno protiv obje bolesti. Protiv tifusa, ali za svaki slučaj dajemo mu i kinin protiv malarije. Ovo sredstvo«, veli liječnik, »ja sam sâm pronašao i primjenjujem ga s velikim uspjehom.«

Rezultati su shvatljivi. Tifus, povratna groznica i tropska groznica leže naravno jedno uz drugo i prenose se s jednog na drugog. Pod ovakovim prilikama ima doktor pravo, kad kod svakog tifusnog bolesnika naslućuje neminovno povratnu groznicu, a u svakom malaričnom bolesniku, koji u groznici stavlja svoje mršave noge na jastuk, a svoju glavu u bunilu spušta pod krevet, vidi budućeg tifusnog bolesnika.

To je metoda liječenja jednog profesijonalnog liječnika. Šta će tek biti s bolesnicima, ako dospiju u ruke ovdašnjih medicinara, koji privremeno sjede još na školskoj klupi, ali se nadaju da će za godinu dana smjeti samostalno prakticirati? To je od prilike petnaest mladih ljudi, koji su izabrani između učenika vojničke škole. Oni sjede oko svog sanitetskog narednika, koji je već dobio rojte za svoje

dobre uspjehe, i ponavljaju u zboru mudrosti jednog rukom pisanog udžbenika.

Evo prevoda jedne od njegovih pouka: »Tuberkuloza. Ova je bolest zarazna, njezini se mikrobi prenose zrakom i vodom...«

Tuberkuloza, mikrobi! Očito posjeduju mladi ljudi, unatoč svoje mladosti ozbiljno znanje. Umoljavam predavača da postavi razredu slijedeće pitanje: »Zašto se za vrijeme epidemije kolere ne smije piti neprokuhana voda?«

Zabuna, nitko ne zna odgovoriti. Na moj pozdrav odgovara međutim mlada medicinska garda otresitim vojničkim salutom.

Dalje je opet sve dobro. Uredna kuhinja, razborita smočnica, veliko kupalište u gradnji. Nigdje prljavog mjesta, nigdje prašine. Disciplina, vrućina, očajni grozničavi vrisak. A sunce žeže.

KININ, KARBOL I MASTI OD OVNEĆEG SALA.

Smiješno bi bilo prvu afgansku bolnicu mjeriti evropskim mjerilom. Važna je već i sama njezina egzistencija, već činjenica, da se pod pazuhom Afganca pojavljuje termometar, jednog suhog i crnog Afganca, sličnog strahovitim psima bez gospodara, koji vrve po svim sajmovima istoka, i koji su tako lijeni i izmučeni, da ih ni povik jahača ni sirena automobila ne mogu poplašiti sa sredine ceste gdje drijemaju u toploj uspavljujućoj prašini i bez prestanka potresaju zrak svojim grčevitim zavijanjem. Reamur pod pazuhom ovakovog Afganca jednak je graničnom stupu, od kojeg počinje novi vremenski period kulture.

Osim toga, bolnica je u životu najsiromašnijeg stanovništva prva zaposlenost prvi dugi boravak na njegovom putu.

Jer, kroz čitav svoj život povlači se Afganac kojekuda, već kao dijete sa podmazanim očima na magarici, koja nosi njegovu majku. Ako je potomak plemena, putuje svake godine preko gorskih klanaca Hindukuša, od granica Indije do alpskih gorskih pašnjaka Hazareje, od tropskog šljema Engleza, od niza vitkih telegrafskih stupova Istočno-indijske Comp. sličnih crnim brezama, koji se veru čak i preko tjemena vrhunaca, do glinene tvrđave afganskog namjesnika sa srebrnim korbačem, do bakrenih sitniša heratskih bazara, gdje se šaka riže i komad hljeba još uvijek prodaje za dinare Aleksandra Makedonskog.

Ako je seljak, onda kroz čitav život tjera po cestama izblijedjelim od vrućine par ovnova, koji lijeno tresu zadnjicama i iza sebe ostavljaju oštar zadah đubreta i mošusa. Vječno putuje sa svojim žitom malom trgovcu u grad; ovaj miješa brašno napola s prašinom, ali posjeduje zato novu gizdavu kućicu, slijepljenu od đubreta i vode, pokraj gostionice gdje uvijek konji ržu, gdje prolaznici piju iz prljavog jarka kraj ceste i u njemu se peru, i gdje se pobožni ljudi iz čitavog svijeta mole i u poštenom klanjanju slijede nestrpljivim očima svakog tko tuda prolazi, njegovog magarca, njegovu kozu i njegov isprugani kaput.

Daleko je to putovati, do šezdeset i sedamdeset godina, pokraj tako mnogih kostiju, koje u pijesku izblijeđuju. Samo su na istoku stari ljudi suhi i pokretni kao prašina. Samo se na ovim cestama bez početka i svršetka, susreću blijede osušene stare žene s nepokrivenim licem, s krivim papučama pod rukom, koje nose onako, upravo onako, kao par srebrnastih egipatskih golubova određenih za prodaju. Iznad ovih baka, koje brzaju sitnim, jedva vidljivim, jednoličnim koračićima kao kazaljka na satu od sekunde do sekunde, visi strah: da će biti zaustavljene. Mirovanje — to je konac. Da, da i onda iznenada — bolnica. Postelja, krevet, kozičavi dječak, koji badava iznosi noćne posude i briše tanjure, klistirne štrcaljke i noćne stoliće, sve s jednim vrškom svoga masnoga turbana, koji kraj svega toga dostojanstveno visi.

To je prvo odmaranje, prva besposlica. Naravno, ona je obilježena pjegama tifusa i sifilisa, ali ipak je njezina sveta tišina veća, nego vrisak groznice, nego smrad bolnice i nečistoća.

Upravu javne bolnice vodi turski liječnik Nurenbek. Prije nekih dvadeset godina studirao je u Parizu, onda je nekako zabasao u Kabul i postao

ljubimcem staroga emira. Osnovao je prvu bolnicu, započeo je s proizvodnjom cijepiva protiv boginja; konačno je zaboravio u Parizu naučena pravila ili ih je do krajnosti pojednostavnio, i rezao s ljubavlju i energijom, cijepio, liječio ljude ili ih otpremao na onaj svijet. Jedno je sigurno: on je samo svojim cijepljenjima spasao godišnje na hiljade. Za nagradu poslao mu je Habibullah-Kan jednu malu robinju, koju je doktor kao poštovalac Paula Bourgeta i krijeposti, smatrao potrebnim oženiti. I sada se kod svih audijencija za žene pojavljuje neminovno njegova hanuma, smežurana kao osušena žaba, s pjegama crvenim kao boja opeke preko žutih i sivih brazda, koji se provlače njezinim namazanim licem kao kanali u pustinji. Njezine suhe šapice s prljavim noktima skrivaju se kao plašljive ptice u žarko crvenoj svilenoj odjeći.

Teško je reći kako su proživjeli jedno uz drugo, svakako proviruju iz jednakih ružičastih nabora glave troje doktorove djece; mršava, živahna djeca, sa zamagljenim očima pokvarenih ulićnjaka, s naklonima i smiješkom, s čipkama na hlačicama; ali to je već djelo oslobođene pravovjerne robinje.

Doktor ima puno knjiga; čita i voli Shakespearea: petnaest godina nije govorio s nijednim Evropejcem.

I možda zbog toga, što je preko njegove pristojne malograđanske glave (nosi crnu kapicu kao što je nose u Parizu portiri i profesori) kroz pola čovječjeg života protutnjila škripava čegrtaljka najbesmislenijih komedija, možda se je zbog toga lice doktora Nurenbeka priviklo na jednu čudnu grimasu. Umjesto da se smije, zažmiri on iznenada na jedno oko, rastegne usta od uha do uha, a njegov rentierski trbuščić nečujno poskakuje i klima se u duboko izrezanom prsluku.

Ali je stvar u tome, što otvoreno oko gleda pri tom bez svake veselosti, šta više prestrašeno i začuđeno. I onda se čini, kao da se ozbiljni, u pravom smislu riječi pristojni Nurenbek izruguje samom sebi i ciničnoj farsi, koja je postala iz njegovog života.

On rado operira. Rado ide u kirurško odjeljenje kroz tri do četiri uske i smrdljive sobe, pri čemu ga slijedi njegov asistent stari afganski nadri-liječnik, kojega se samo s mukom moglo odvratiti od čarobnih trava, prašaka od pasjeg sjemena i čarobnih riječi preko ricinusovog ulja i karbola, koji ali ipak za svaki slučaj kao čarobnjak mrmlja nad pripravljenim instrumentima svoja prokušana zaklinjanja. Kod ovakovih ophoda osjeća se doktor kao kakav glasoviti profesor, pred kojim se otvara red kao snijeg bijelih bolesničkih dvorana i kojemu će na koncu rog sreće, što mu ga je nekoć u ruke utisnula slaboumna hanuma, podijeliti i red legije časti. I dok on sanja o St. Lazareu, hrabro reže prljava, osušena i gladna tjelesa, ne opaža da je njegova vlastita ruka preslaba, da probada krvne sudove i prišteve, ne vidi prljavu pregaču, o koju njegov asistent otire noževe. Možda ne bi ni mogao veoma dragi Nurenbek bez ove svježine, koja nikad ne presahnjuje, bez iluzija koje mu očajnu baraku pretvaraju u uzornu kliniku, raditi pod ovako strahovitim uvjetima, pod kojima je muževno proveo dvadeset godina, možda ne bi tada mogao izvršiti svoje veliko i potrebno djelo. On nema ni instrumenata ni zavoja. Kad je bolesnik sjeo na glineni pod i pred liječnikom razotkrio kakovo gnojno mjesto, upaljenu ranu ili crveni vjetar, podiže dobroćudno s poda svoje krpe i brižno se u njih zamata.

A šta je s onima, koji su teško, gotovo beznadno bolesni, koje bolnica uopće ne prima, jer nastoji spriječiti preveliku smrtnost, koja bi umanjila njezin autoritet u očima svećenstva i svih mogućih religijoznih licemjeraca?

Šta da radi liječnik s jednim desetgodišnjim djetetom, kojeg mu donosi otac, još mlad vojnik?

Koža i kosti, otečena i smekšana lubanja postrance obješena. Pogled, koji kao kod svih smrtno bolesnih unaokolo bludi, pametan i nepažljiv pogled, a ipak još život, život u izumrloj koži, u kostima koje strše ispod kože, u krikovima. Kakova je tu nada! Liječnik se obraća drugom, a otac, koji je potpuno osamljen sjedio na klupi, polagano zamata svoje polumrtvo dijete, ustaje još polaganije, odlazi još polaganije. Ah, do vraga! Ove odvratne stanke, ovo zastajkivanje, ova već okrenuta leđa, koja još uvijek očekuju, pitaju.

Tu je neka žena, koja treba da bude odmah operirana. Po prilici prije mjesec dana proboli su joj mrenu, nakon dvadesetgodišnje sljepoće počela je gledati. Trebalo je još samo nešto popraviti na nepravilno sašivenim kapcima, jednu plastiku, kao što to liječnici kažu.

Nadriliječnik je bio mišljenja, da će on tu sitnicu isto tako dobro napraviti kao i prokleti kafir. Čačkao joj je po očima svojim kuhinjskim nožem — bolesnica je sada ostala zauvijek slijepa.

»No da«, rekao je keseći se Nurenbek. »Ces imbéciles . . .«

Evo dođoše tri »hanume«. Jedna malena i pogurena struže papučama bez peta oko liječnika i drhćućom rukom podiže koprenu. U crnom rubu zavraćene koprene pojavljuje se čista, stara žena, suha kao prašina, a dugi bijeli rukavi njezine košulje mirišu po polju, po metvici, koja raste na starodrevnim grobljima. Bole je oči: oko plavih, nešto mutnih očnih jabučica leži debela, crvena pruga, tako da čitavo lice izgleda kao suhi, čisti list, koji su gusjenice nagrizle. Njezina najstarija kćerka je također bolesna, dugo ne će ona da otkrije lice. U takovim je slučajevima svaka molba uzaludna. Što se više moli, tim će tvrdoglaviji biti otpor. Doktor otvara vrata za druge pacijente. Starica i njezina zakrabuljena kćerka se uzbuđuju. Mati čupka liječnika za rukav, mlade se žene okreću, uvlače glavu u ramena i izvlače se iz svojih čaura. Na bijelom, otečenom licu starije sjede crvene naočali egipatske očne bolesti. Njezina lijepa, smeđa leđa nagrižena su od nekog ekcema. Pogledati je, već je samo muka. Pacijentkinja, za koju liječnik ni časka ne prestaje biti kafir i muškarac, smatra svojom dužnošću, da mu predvede sve uobičajene akcije stida i otpora, sve te jadne kretnje sa zakrivanjem lica, vriskanjem i nervoznim smijehom. Bez toga ne ide, u tom leži čitav njezin ženski ugled, dostojanstvo i vrijednost. Kakav bi inače bio smisao u kopreni, u vječnom skrivanju tijela, koje je grešno, zabranjeno i od zakona osuđeno.

Samo ih malo ima, koje smiješeći se otkrivaju lice, laganom, brzom kretnjom, koja ih odmah izjednačuje sa svim što je mlado i lijepo i ne boje se čovjeku ravno u oči pogledati.

Općenito boluje većina žena; unatoč strogih mjera opreza, unatoč svih visokih zidova i rešetki, unatoč koprene i neprirodnog licemjerstva i zgražavanja, od spolnih bolesti.

Da li su ih zarazili njihovi muževi, kad se vraćaju sa svojim karavanama iz Indije, ili one ipak znadu griješiti stisnute između dvije stranice korana, to neka Allah zna, ali zasada se smije crnooka, ljubezna i vesela žena, čiji se zubi tako vlažno i svježe bijele, na sva pitanja, vara na koncu konca znatiželju liječnika i pruža mu lukavo i s odvratnim licemjerstvom ne svoja vitka, čista leđa za injekciju, nego samo uski raspor, koji je već od prije urezan u prostranu odjeću.

Čudnovato je, ali bolesnička dvorana svake naše javne bolnice ostavlja mnogo pustiji, djelomice čak očajniji dojam. Pet spratova, zadah kelja i bolesnika, bolničarke s ispupčenim očnim kostima, prljave suknje, zamazana kada, ljepljivi termometar, koji zaudara po znoju.

Šta je tome uzrok? Miri li se čovjek možda zbilja s ovdašnjim prilikama zbog cvjetnjaka pred »Tab Chana-om« ili zbog vrućeg neba i egzotike lakše, nego sa kloakom bolnica Obuhova ili Kalinkina?

Ponajprije ne sjede bolesnici, koji u redu čekaju, u čekaonici, ne listaju po albumima i ne čitaju neku poderanu, inficiranu »Karenjinu«, nego leže ili sjede na vrućoj, suhoj zemlji. Na putu u operacijonu sobu ogledaju se još jedamput i ponesu sa sobom daleke linije bregova i brojne obrise gustih oblaka različitih oblika, koji se preko golih obronaka spuštaju u dolinu kao prijeteća pjena.

Strpljivost? Ne. Predavanje sudbini? Ali ne! Zemlja, daljina, beskonačnost, ceste kao potoci, mrtvo kao emaille plavo nebo. Šta znači ovdje neka groznica, polomljene kosti, bolesno dijete? Pa i pred elementima postoji neka stanovita jednakost svih. Naravno ne socijalna. Jedan jede dnevno svoj pilav, brada mu je puna ulja, a konjušar mu trči pokraj konja, dok u isto vrijeme neki drugi prodaje neukusne male lubenice, ili noću polažući svoju glavu na suho lišće čuva tuđi kukuruz, koji se u nejasnom svjetlu zvijezda sjaji kao zlatno sito. Sve je tu, čak i klanci i ponori. Ali baš zato ... Kuće siromaha kao i bogataša grade se uzduž ceste, na kojoj nema hlada, iz iste nečisti. I bogato i siromašno nosi koprenu. Njihova ljepota, njihove grudi, koje nose srebrne vezove na maslinasto zelenom baršunu, njihov ponos — sve je to besciljno. Nitko to ne vidi.

Isto tako svi spavaju na zemlji. U jednom uzglavlju ima više, a u drugom manje buha. To je sve.

Jedu rukama. Kad pređu granicu odbacuju mladi trgovci ponajprije cipele od laka, operu svoje izmorene noge u potoku i tada traže pilav, koji guraju palcem u usta i onda brišu ruke o skuteve svoje »habit noir«. Za vrijeme epidemije kolere udaraju

svi po dvadeset puta dnevno čelom o zemlju. A mrtvaci se svi pokapaju na isti način.

Jednakost u smrti. Samo grobovi svetaca imadu naročiti znak, starinski mramorni relief, oguljeni, obješeni štap s konjskim repom na kraju i po noći svijeće, koje tinjaju. Drugi, siromašni i bogati, dobivaju rupu u suhoj zemlji, na koju se navali kamen i dalje ništa.

Sasvim brzo, kao da se boji da ne dođe prekasno žuri se gomila rođaka za nosilima, na kojima leži lješina zamotana u ponjavu. Kratka, hitra i jednostavna ceremonija, i potom zaborav.

Duž cesta, među plodnim poljima, u gorskim klancima, posvuda ovo šiljasto bezimeno grobno kamenje, — nitko ne zna tko pod njim leži.

Ne postoje svježi grobovi, svi su jednako stari.

Slijedećeg dana samo s mukom pronalaze žene, koje ne smiju sudjelovati kod pokopa, svoje komade kamenja, svoje hrpe pijeska.

I možda se baš zbog toga, što u maloj biblijskoj zemlji, u kojoj se još ore drvenim plugovima, u kojoj je opća nemoć prema elementima (bili to gorski lanci, prorok ili sila emirova) tako velika, možda se baš zbog toga i prolaženje kroz muke bolnice prima s onom mirnom ravnodušnošću, kao život, sunce, bakšiš i smrt.

ZAKRABULJENA ŽENA SA ZAKRABULJENIM DJETETOM.[1]

Posljednjeg dana ramazana iskupe se kabulske žene u vrtu cara Babura. Sve, bez razlike dobi i društvenog položaja, dođu na svečanost mladog mjeseca; pojava njegovog lukavog, uskog srpa dokončava tridesetdnevni post. Sve do vrata vrta hiljade i hiljade žena potpuno su međusobno jednake. One nose crne koprene na licu, crne dimije, debele, crne čarape, čak su i raspori za oči pokriveni crnim čipkama. I drže na rukama svečano okićenu, prekrasnu djecu, s kapicama, na kojima sjede papirnati leptirići, s praporcima i biserom od stakla na rukama i nogama, s očima koje su podmazane henom. Mrtvaci nose nasmijano cvijeće, mrtvaci zakriljuju od prašine lica djece skutima svojih mrtvačkih košulja.

Unaokolo kliče priroda, plavi bregovi sa snježnim kapama, mirisni cvjetovi djeteline, vrtovi iz kojih dopire rasplamtjeli miris ruža. Iza visokih glinenih zidova Babura iščezavaju maske. Vjetar se nadima u hiljadama bijelih koprena punih iskrica i papirnatog cvijeća. Preko puteva trče s osobitom gracijom, koju su stoljeća rodila, krasne dimije i cipele s kljunom. Do zemlje vise široke, pletenicama slične crne vrpce, koje su pričvršćene na zatiljku ispod providne koprene. Bogate građanke, u svili obučene s debelim licima i lijenim očima, i otrcane žene plemena slične preobučenim kneginjama uspinju se preko tri puteljka do lagane ljetne palače.

Tamo su stogodišnje platane, široki potoci, čije strme kaskade izgledaju kao ukočene.

Veoma mlade žene trče ljuljačkama, ali većina jednostavno sjeda na zemlju, u bučnim redovima, koji se postepeno umiruju i zanijeme. I konačno sliči njihov razgovor zujanju, gunđanju vretena, nepomičnom lijetu onih zlatnih muha, čija drhtava krila satima stoje u zraku. Svečanost tone u razmišljanju, na kretnje i zrak nenaviknute žene brzo se umore od rijetke slobode. To ih privlači ćilimima, zemlji, njihovom običnom držanju s podvinutim nogama. Sjedaju na počinak, kao ptice koje nisu više naučne na lijet. Debela, bijela tijela izlijevaju se u ugodne, plivajuće, meke pokrete.

U gomili ovih matera, koje su mirno posjedale, ima čudnovatih lica. Naročito ova puna, zrela, lijepa žena. Ona je našla svoje mjesto bez žurbe, gotovo bez daha, od onih malo koraka, koje je morala napraviti od svoje ekvipaže do hlada platana, spušta se na jastuk. Onda dostojanstveno podiže lice, izgled Marije, čisto, veliko, mirno lice s veoma bijelim glatkim čelom, s finim obrvama i s tako turobnim pogledom bez ikakova interesa, koji ništa ne traži, kao da je svoj život, sličan svakom drugom životu, već često preživjela. Njegov početak, njegov svršetak — to je kao ovaj uspavljujući vodopad sa zaustavljenom vodom. I ona se zadovoljava njegovim jednoličnim, unaprijed određenim nepromjenljivim tokom. Monotoni krik u proljetnim noćima, koji ne zanijemljuje; smanjivanje mjeseca, puni mjesec; prvo cvijeće i prvi snijeg moraju joj ulijevati životinjski strah, kojeg zaposleni, ostarjeli, imućni suprug ne će nikad shvatiti. Ona unaprijed naslućuje crno vrijeme, koje juri u ponor i u njega se ulijeva kao jesenja voda, ona gleda ovu glinenu, mutnu, ravnu Lethu istoka isto tako nemarno kao i zaparene bregove, toplinu, slasti zrelog proljeća, koje leže u sunčanoj svjetlosti desetke kilometara daleko od nje.

Ali za kakovu se predstavu spremaju gomile posjetiteljica? No dobro, dođosmo ovamo i primiše nas začuđenim prijateljskim salamima, ispitivalačkim i blagim dodirima staračkih ruku, smijehom mladeži, plačem i smijanjem djece. Naročito siromašne žene, koje su bose i poderane došle u Babur, neposredno iz svog prosjačkog života na goloj zemlji.

Nitko nije prosio, nijedna se ruka nije ispružila — pozdraviše nas jednostavno, pokazaše nam time, da znaju čija smo »hanuma« i da nas već veže ona instinktivna socijalna simpatija, koja se ne da riječima izraziti, koju uzalud nastoje potisnuti, orijentalni odgoj i ideologija orijentalnih bazara, premda je ta simpatija masa tako gluha i nijema, kakove još nikad nisam vidjela. Ne, predstava tek počinje. Jedna za drugom stižu odličnice. I doskora pojavljuju se pred tim hiljadama, pred ovim morem lepršavih koprena, krpa, bijelo obojenih lica, divljih raščupanih kosa, pred tim brončanim glavama, koje je prašina s ceste napudrala, supruge trgovaca. Napadno namazane paradne maske, visoko frizirane glave, noge u zašiljenim kljunastim cipelama, napuhnuta, u korzete i neukusne evropske krpe stisnuta tijela, sjede na stolicama pred pažljivim amfiteatrom mnogih hiljada, koje hoće da za čitav život zapamte, kako se je micalo zeleno pero na crvenom šeširu, kakovi su biseri ležali na grudima od damasta, kakova je čarapa tog svečanog dana obavijala debelu, bijelu nogu ove ili one dame. Između bogataša i prosjaka leži stanoviti prostor, koji je zatvoren za narod, a koji čuvaju mali vojnici dječaci, pitomci vojničke škole. Oni su dobili puške, igraju se odraslih i nastoje da ih u svem oponašaju. S revnošću glupe djece udaraju svojim kundacima kudgod pogode, mlate malu dječicu, udaraju nogama u vratove, trbuhe, u prsa, kudgod pogode. Nitko se ne usuđuje zaustaviti male muževe. Dječaci, osjećajući svoju potpunu neodgovornost, ističu se onim životinjskim prezirom

za ženu, koji prožima čitav njihov odgoj, čitav njihov život. A žena, za koju je ova svečanost stvorena, njezina jedina junakinja i stvarateljica, koja jedamput u godini odlaže koprenu, zaštićena od svakog tlačenja od strane porodice, od strane muža, brata, oca, koji sa strahopočitanjem čekaju na nju pred vratima s kolima, magarčićima i taljigama, ona postaje toga dana svog rijetkog trijumfa plijen privilegiranih dječaka, svoje vlastite djece, koja je udaraju, kudgod pogode, s čitavom raspuštenošću odraslih, takorekuć u ime otsutne polovice porodice.

Oko bazena posjedaše žene da pjevaju svoje nacijonalne pjesme. Među njima su mnoge žene nomada, divlje, otrcane, krasne; zbog njihovog laganog hoda, njihove vitkosti, zlaćano svijetle kože, koja ne pozna koprene, hoće da svisnu od zavisti čisto počešljane građanke, koje se sjaje od debljine. One promatraju divljakinje onako kao što bi ovce, koje s mukom povlače svoje debelo vime s potporom platnene vreće razapete između kratkih ispruženih nogu, mogle promatrati lagane divokoze, te gorske vjetrogonje sa ženskastim očima. Debele, stare žene gledaju sa svojim ukočenim, jezivim smješkom otrcane pjevačice, onda jedva vidljivi pokret očima — i rulja malih vojnika baca se na ovaj zbor, razdire ga i rastjeruje.

Vjetar koji se diže baca na masu oblake proždrljive, žute, strahovite prašine. I dok žene oslijepile od pješčane oluje brišu pijesak iz očiju, pokušavaju oprati lica u bazenu, časte ih otraga udarcima kundaka i odvode. Nijedna nije pomišljala na obranu, nijedna nije protestirala. Za vrijeme četirisatnog prizora batinanja nije bilo nijedne srdite kretnje, nijednog pokušaja obraniti sebe ili svoju djecu protiv ove poruge. Ove odrasle, jake žene koje bi bez ikakove muke mogle svakog od ovih »branitelja« javne sigurnosti položiti preko koljena, pustile su da ih gone, kao što se stoka tjera, primale

su sve psovke i plave mrlje kao nešto samo po sebi razumljivo. Ni jedna jedina se nije usudila oduprijeti se jednom devet do deset godišnjem muškarcu. Nijedna, osim neke sulude starice, koja je vikom i cikom bila zbačena s verande na ulični pločnik. Stajala je u oblaku žute, vrele prašine, prljava, rđava kao sunce i vikala dugo kroz vjetar i maglu, koja je letjela. I kolikogod su se trudili da je nadviču, ona je ipak izvršila ono što je htjela: proklela ih je.

A daleko, daleko od svega toga, od prašine i zavijanja, stupala je vrtom mlada žena emirova, najljepša žena Afganistana.

ZNANOST, ENGLEZI I UŽE

Emir je u prisutnosti Engleza uvijek nemiran. Njihovi bijeli šljemovi, neprisiljeno ponašanje, kroz koje prosijava prezir gospodara, koji se u prisutnosti ljudi niže rase od ničeg ne suzdržavaju, sve to srdi Amanullaha.

Čelo mu gori; odbacivši šubaru od janjećeg krzna, stavlja emir na glavu ogromni slamnati šešir. I rashlađuje svoje crveno lice lepezom od konjskog repa, utaknutog u drveni držak.

Dvorjanici prave kisela lica. Vladalac, s kojim nikad nije dobro zajedno trešnje jesti, strgao je s njih evropska odijela i prisilio ih, da svoje debele, naborane trbušine utisnu u bodljikavo i tvrdo sukno, koje proizvodi »kuća strojeva«, prva i za sada jedina tvornica u Kabulu. Prigodom posljednjeg lova uveseljavao se emir time, da škarama izrezuje ogromne krpe iz koketnih engleskih odijela svojih dvorjanika. Ministar prosvjete morao je, kad se vozio kući, maramicom pokrivati golo koljeno. Bilo je još i drugih rupa, koje su manje pristojno izgledale.

Sve to podsjeća na moskovske bojare, kada su se vraćali s kakove gozbe kod cara u svoje drevne kuće, jedan s odrezanom bradom, drugi bez skutova na kaftanu. Ali, škare su konačno ojačale ljubav dvora za sve što je nacijonalno: nažderani fićfirići ne mogu se danas više prepoznati u svom spartanskom odijelu boje pijeska, devine vune ili devine balege.

Nakon što je vladalac svršio s evropskim hlačama za jahanje i litevkama, uhvatio se u koštac

sa starim neznanjem svoje zemlje. Emir Amanullah-Kan posjeduje izvanredan prirodni razum, jaku volju i politički instinkt. Da je bio kalif prije nekoliko stoljeća, uništio bi križare u Palestini, trgovao bi sa papama i Venecijom, popalio mnoge gradove, na njihovim ruševinama sagradio nove gradove s istim onakovim mošejama i palačama, opustošio bi Indiju i Perziju i umro, nakon što bi izvjesio polumjesec na zvonike Granade, carski dvor ili na koju od venecijskih metropola. Ali u današnje vrijeme, uklopljen sa svojom ogromnom voljom između Engleske i Rusije, postaje Amanullah reformatorom i ide putem mirnog napretka. Razumije se samo po sebi, da je vladaocu potreban ovaj mir samo da odahne, da u miru pripravi Afganistan za predstojeći rat s dobrim susjedima. ... Civilizaciju i napredak iskorišćava on kao oružje, koje je upravljeno upravo protiv te neprijateljske evropske kulture i civilizacije. S drvenim strelicama, lukovima i mačevima nemoguće je boriti se protiv Winchestera i Kruppa. Zbog toga je potrebno orijentalnoj zemlji nakalemiti ne samo stanovitu tehničku uvježbanost, nego i čitanje i pisanje, i sposobnost, makar samo i mehaničkog oponašanja i barem nekakovog snalaženja.

U malim orijentalnim despotijama sve se postizava toljagom.

Slon nosi debla, jer ga bockaju šiljkom štapića iza uha; vojnik guta prašinu i topi se u znoju u uniformi od devine dlake, suši se kao sitna gljivica pod zracima nemilosrdnog sunca, a zimi sav poplavi od studeni i gladi, tjeran bičem i šakom; štap preko noći podiže vrtove na golom, pustom polju, štap ukrašava praznicima svako siromašno područje zastavama, ćilimima i svjetiljkama.

... Amanullah-Kan odlučio je da pomoću štapa od svoje zaostale, siromašne zemlje, sputane od

mulaha i potkupljivih činovnika stvori pravu modernu državu s vojskom, topovima i naobrazbom koja tome odgovara, na način nekog malog Japana, jednu željeznu militarističku lutku s primitivnom dušom razbojnika pod mrežom telefonskih i telegrafskih žica. Nažalost ni sam emir kraj svega svog prirođenog razuma i izvanrednih sposobnosti, koje ga dižu iznad degeneriranih uvelih dinastija orijenta, nije stekao pravog odgoja i zbog toga nema ni pojma o evropskim metodama odgoja, o sredstvima i ljudima, koji su uopće pogodni za školu.

Na čelu vojničke škole stoji jedan turski oficir, danas general, koji je u Kabulu poznat zbog svojih pustolovina, koje razveseljavaju dvorjanike, ali istodobno i zbog svoje životinjske okrutnosti u postupku s učenicima, koji su mu izručeni. Za vrijeme posljednje proljetne svečanosti zadovoljavao se time da je kišnicu, koja je s krova šatora curila na vlažne ćilime, prevodio preko svojih crvenih generalskih vrpca. General je sjedio usred kaljuže, crven kao rak, kao kakav opijeni Falstaff, i nadvikivao orkestar svojim rzanjem i besramnim dosjetkama. Ženidba ovog dvorskog luđaka izazvala je čak i u Kabulu neizmjeran skandal. Ali prema svojim potčinjenima pretvara se paša u tili čas. Njegova raspojasana šaka prevaljuje na glave učenika sve uvrede i sitne nepravde koje su njemu nanešene. Jao pitomcu, koji za vrijeme galopa preko zapreka padne s konja, koji se sruši s trapeza, koji za vrijeme parade napravi pogrešan korak.

Zapovijeđeno je dakle, u roku od dvadesetčetiri sata organizirati naobrazbu, stotinu mladića obučavati u znanostima, mladića, koji su sa svim svojim korijenjem usađeni u debelom sloju trgovine i plemstva. Uzeli su dječake, posadili ih na klupe, tukli, tukli i opet tukli.

Tako je postupao u svoje vrijeme i Petar Veliki, koji je ali znao naći i učitelje, a ne samo učenike.

Njegovi »utuvljivači« stekli su svoju naobrazbu od profesora Saint-Cyra; mladi su plemići dobijali vrlo oskudne svote novca i morali su putovati u Evropi pješice od jedne glasovite katedre do druge. A kapetani, lađari i u matematici naobraženi pomoćnici holandeskih trgovaca tukli su često sinove Šeremetjeva i Baratynskija. Podučavalo se silom, razvaljivalo grčevito stisnute čeljusti bojara, bilo drškom knute, bilo sjekirom, ali se nešto naučilo.

Nažalost je pomanjkanje evropske naobrazbe spriječilo emira da nađe učitelje za svoju zemlju. Stari dvorjanici palače, opasni mulasi koji su se ugnijezdili, mali činovnici ministarstva vanjskih poslova, koji su neobično spretni u stranim zajmovima, preuzeše sami da utuvljuju u glavu malim Afgancima čitavu evropsku mudrost. A na koncu je došao dan ispita.

Ispit je bio priređen u jednom od vrtova, ispod šatora, čiji je rub čas sunce pržilo, čas sretna majska bura poškropljavala. Nakon nekoliko udaraca groma, nakon neke vlažne tmine od nekoliko minuta postaje dan još svijetliji, miriši još sitije po zemlji, oživljuje pahuljaste bijele trešnjeve grane, koje drhte od dodira pčela, čistoće neba, koju ne prlja nikakav tvornički dim.

Dovezao se dvor u odijelima od domaćeg platna. Uđoše Englezi i lijeno posjedaše. Izmijeniše se nakloni, izrazi mržnje i ljubaznosti. Jedan od dvorjanika napuhavao se u stolici, kao neko ljubičasto plavo brdo sala i nezdrave krvi. Prestrašeni, s perjanicama od konjske dlake na kapama, stupali su glazbenici. Zavladala je tišina — čule su se opet pčele, kojima su sa svih strana domahivale jabuke svojim bijelim rukavima.

Usred tišine — »jedan-dva! jedan-dva«: posvema sam stupa dječak od kojih 14 godina prema šatoru i capka u svojoj vrućoj, uskoj uniformi paradnim

korakom. Prsti na obodu kape, noge kao štapovi, iznutra sve ukočeno, ne može da započne od strahopočitanja i užasa. U posljednjem času poučava ga učitelj: ne smije se stajati na travi, nego sasvim na rubu ćilima, koji je rasprostrt pred gledaocima. Po tom slijedi dugi napamet naučeni govor (po prilici jedan sat) o naobrazbi, o bezgraničnom visočanstvu islama, o nedužnoj muslimanskoj krvi, koja viče za osvetom. Sve to punim glasom, jednolično, bez smisla i izraza, bez predaha, bez sposobnosti da sam pogleda svoje u žurbi izbačene riječi. Patriotski krik napamet naučen.

Učenici se mijenjaju, sadržaj se njihovih govora mijenja, ali krik uvijek trijumfira. Lica se dječaka stapaju u neka grčevito razjapljena usta, iz kojih prodiru kričave i uzvišene pohvale. Dvor aplaudira. Emir se kao dijete veseli zbog divnog napretka mladeži. A tvorci pozdrava, koje učenici izgovaraju, povlače se u stražnjim redovima, uzdižu skute svojih dugačkih kaputa i mljaskajući uživaju svoj indirektan uspjeh u krugu starih konjušara, kuvara čaja i osobito uglednih detektiva. Engleski poslanik skriva svoj dvolični smiješak iza programa i aplaudira ovom znanju, ne bez iskrenog osjećaja: da ono garantira Britskoj Indiji potpunu sigurnost za još pedeset godina.

Svečanost se prekida kratkom molitvom na livadi. Masa se klanja jednoličnim klanjanjima, jedan kao svi, i moli se prema zalazećem suncu, prema cvijetnim vrtovima i vlažnoj travi, dok znak zvona ne navijesti ispit iz kemije.

Dva bistra mladića izvode kemijske eksperimente; gledaoci slijede njihove tajanstvene manipulacije sa suzdržanim strahom i znatiželjom.

Posude za pokuse sa crvenim, bijelim, zelenim tekućinama. Jedan ih dječak trese iznad sivih brada mulaha pred okruglim izbuljenim očima dvorjanika. »Neka mi gospod bog pomogne! Spajam dvije bez-

bojne tekućine, i dobivam nešto crveno.« Senzacija. U pobožnoj tišini prigušeno se smiju mladi atašeji engleskog poslanstva, a pčele zuje nježno i zaposleno.

Nekakovi se plinovi zapale, prah se pretvara u vodu, voda u vatru; nekoliko minijaturnih eksplozija krune uspjeh. Šta, čemu, zašto — to se ne zna. Nitko se ne interesira za uzrok. Emir je zadovoljan: on strastveno voli praskanje, vatru, trijeske. Škiljeći pogledava na Engleze: vidite li, ova su djeca naučila sve vaše tajne i čuda; dajte nam samo vremena, onda će i vas u zrak dići.

Nakon učene alkemije — pjevanje zbora. Poslije pjevanja — napamet naučena, već unaprijed riješena zadaća. Sitni dječaci od pet do šest godina, koji nastupaju ispravnim paradnim korakom, savjesno deklamiraju duge, slatke madrigale. I na koncu — uže. Njegovoj visosti treba igre i hazarda.

Svečanost ne bi bila svečanost, kad bi polaganje temeljnog kamena za mošeju prošlo bez konjske utrke ili školska svečanost bez vučenja užeta.

Emir je velik čovjek, pravi junak azijatskog preporoda.

I kao što su nekoć Florentinci i Rimljani, tako i on jednako voli alkemiju i natjecanja. Učenici svih kategorija, bez razlike mudrosti i razreda, razdijele se u dvije jednake partije i vuku za krajeve debelog užeta na obje strane.

Dvor i diplomatski kor klade se na mlade Mendelejeve i buduće Reciuse, a proljetno se sunce smije blagosiljajući sa svog svijetlo plavog tornja.

ZNANOST U HAREMU

Zatvore li se malo oči ili pogleda li se kroz zastor sunčanog svijetla, moglo bi se misliti, da je to svečana otpusna svečanost nekog instituta, toliko je ova dvorana sa stupovima i redovima uređenih djevojaka, podij s mjerodavnim damama upraviteljicama slična starom Smolnyju.

Naše su se »više kćerke« vozile u staromodnim kočijama, a ovaj mali ženski narod dolazi na ispit u jednom droncavom drvenom sanduku, u koji je upregnut par flegmatičnih srebrenastih volova, i na kojem su spušteni zastori. Naobrazba se uopće polagano kreće naprijed, ali ona teško da posjeduje spregu, koja bi bila mirnija od ovog para buljookih, dobroćudnih i nepokolebivih životinja.

Nad našim su »višim kćerkama« vodile nadzor gotovo bespolne razrednice, ovdje se pojavljuju usred svježih dječjih lica ćelave, žute i otečene maske uškopljenika. Neka besramna, životinjska neprisiljenost leži u njihovim pokretima: dvorski lakaji i poluljudi kreću se bez ustručavanja u šuštanju ženske odjeće, ogovaraju ih i uhodare, gurkaju tamo amo laktovima siromašnije učenice, pružaju svojim gospodaricama čaj ili izgubljene maramice odozgo preko glava, ukratko, unose u učionicu zadah spavaće sobe, čitavu dvoličnost svoga privilegiranog položaja.

Dvorana je podijem razdijeljena u dvije polovice. Dolje u redovima sjede učenice u šarenim uniformiranim odijelima; one dovršavaju danas

skupni tečaj svoje naobrazbe (godinu dana); osim toga nevjeste u haljinama od žute svile s laganom bijelom koprenom preko raspletene crne kose. One imaju teške prerano sazrele grudi, žarke oči orijentalnih žena i licemjerno, ukočeno držanje najbogatijih nevjesta bazara, neku okrutnu dječiju oholost, a istodobno duge i hrapave ruke, prste s mrljama od tinte i bojažljivi hod učenica. Kod djevojaka se nalazi »munši« (učiteljica), koja nosi ogroman evropski šešir i, tako mi iz daleka izgleda, orden Crvene Zastave na svojim raskošnim prsima. Samo ih ima 15 na koncu školovanja, sve ostale su mnogo mlađe, između šest i osam godina. Ove su dražesne. Sasvim male, još ne znaju licemjerno obarati oči, još ne trebaju nezdravom znatiželjom promatrati tri žutokožna ujaka. Nekim čudom dospjele u ženske odaje, one još ne oblače flunš i ne sklapaju ruke, kad ugledaju koran.

U gomili djece šeću stare dojilje i teško koračaju svojim slonovskim nogama. To su starije oslobođenice, na čijem se žutom, smreškanom čelu kroz nabore providne tkanine može vidjeti plavkasta zvjezdica, znak njihovog ropstva, koje je ukinuto tek prije tri godine, uspomena na njihovu daleku domovinu, Indiju, Arabiju ili Tursku. Za ove starice, koje su zadržale svoju starinsku odjeću (kašmirski šal božanskog šarenila preko ramena, kao snijeg bijela koprena preko glave, bijele dimije sa zveckavim praporcima na dnu) za ove je starice prva svečanost odgoja žena u Afganistanu nešto neshvatljivo i nezaboravno.

S našeg je stanovišta ono, što su ove djevojke naučile, krivo a pomalo i strašno. Na karti znaju samo granice starog, nekoć nepobjedivog muhamedanskog kraljevstva i možda još one sanjarske granice, o kojima do danas sanjaju najžešći panislamisti. Jedna djevojčica od 14 godina odgovara na pitanja iz geografije. Ona nalazi na karti čitavog

svijeta sitni Tunis, Alžir, Maroko i Buharu. Za nju su to zemlje, koje su dospjele pod jaram nevjernika i čekaju na novog proroka i ratnika, koji će ih osloboditi ispod evropske pete. Crne se oči žare u fanatičnoj vatri a sitna, tamna ruka stišće se u šaku prijeteći pred dvjema grešnim, nevjernim polukuglama. Dvorske dame, učiteljice, starice pa čak i eunusi brišu suze. Mi, predstavnice drugog, prezrenog čovječanstva sjedimo tu mirno, izrazujemo kimanjem glave simpatiju malim fanatičarkama u odjeći od žute svile i veselimo se u tišini tome što su prošla vremena velikih Abasida i Omajada, što je vječnost mogla svoju kazaljku porinuti naprijed za četiri stoljeća. Mrtvi više ne ustaju. Pijesak ne vraća staru krv i mi ne vodimo rat zbog groba Gospodinovog.

To je to ružičasto praskozorje prosvijećenog apsolutizma, koji se svjetluca nad Kabulom. Jake riječi šušte: napredak, kultura, automobil, telefon, telegraf. Osim toga upotrebljavaju se maramice, a došao je i zubar, koji se već uselio u bazar sa svojom dramatskom natpisnom pločom.

Međutim, između dva govora druga djevojka rješava na ploči računski zadatak. Njezino je lice ozbiljno, iznutra obasjano mislima, ne izvana, ne zbog toga što joj je tako naređeno i ne zbog želje da se odlikuje. Uzima kredu u ruku, brižno pravi svoje črčkarije, zaleti se, izbriše prstima — i u ovoj prvoj zadaći koju je riješila afganska djevojka razvija se nešto što će dignuti u zrak ono što se kroz stoljeća ukočilo, pa i ovu dvoranu s visokim stupovima i neprozirnim zastorom harema. Konačno je zadaća riješena, a djevojka, ljubeći ruku emirove žene i primajući od nje poklon, ostavlja podij.

Njezino mjesto zauzima sama aritmetika, da kaže nekoliko riječi o svojoj vrijednosti i o svojoj korisnosti. Da, aritmetika, svima nama iz djetinjstva

još u živoj uspomeni. Evo je tu stoji, čelo joj je golo i žuto. Sjajna joj je kosa čvrsto zaglađena na košćatoj lubanji, punoj brojaka i formula. Oči su skrivene iza plavih automobilskih naočala. Svjetlost se igra čas u jednoj, čas u drugoj staklenoj zjenici što ovoj — znanosti podjeljuje neku sablasnu sličnost sa smrću. Potpunu apstraktnost ove pojave još povećava njezina čudna šarena odjeća. Iznad kose, iznad naočala i žutih očnih kosti leži koprena najnježnije boje jorgovana. Ali ramena, drvena prsa i ruke s prstima, koji su suhi kao komadi krede, presvučena su sjajnom svilom živo zelene boje. Djeca, ukočena u paničnom strahu, ne odvraćaju oči od ovog matematičnog fantoma; ipak se starije matrone koje su ljudski vijek provele u blagostanju i takovoj bolesnoj nakazi, osjećaju iznova do suza dirnute. A proljetno sunce pozlaćuje sjajnu svilu, marna dječja lica i matematiku s njezinim okruglim staklenim povećalima — jednom riječju, prošlost i budućnost.

Sasvim druge je vrste ravnateljica zavoda. To je već starija žena s pravilnim, dapače ugodnim crtama lica. Pogled joj je miran i pažljiv, koji je naučan mnogo vidjeti i ničemu se ne čuditi. Koprena od čipaka ne skriva njezino pametno čelo i njezin oprezni smiješak. Čim njezino oštro crno oko opazi negdje na sagu maramicu, koju je ispustila »šah-sade-hanuma« ili praznu šalicu čaja, smjesta se njezino dostojanstveno držanje mijenja u najveću žurbu. Ona hita, da u lijetu uhvati ruku i da je poljubi i stavlja u ovaj doticaj sve fine nijanse intrige, koje cijepaju dvor.

Djecu, koja su zaslužila nagradu, prozivaju iz naročitog popisa na podij. Pri tom se učiteljice brižno obavješćuju o položaju i imenu oca. »Kćerka sirdara . . ., kćerka generala . . ., kćerka muštašira . . .« Između podija i dvorane odjekuje patrijarhalni ton: dvorjanici točno poznaju plemstvo,

prave pokroviteljske ili kritičke primjedbe o poznatim porodicama, imenima, osobama. Djeca pažljivo prisluškuju, čas s potajnom taštinom, čas s ružnim smijehom, ako šala pogodi nekog nezgrapnog crvića, kakovu divlju i nelijepu djevojčicu iz udaljenog gorskog kišlaka.

Konačno se program približava koncu. Molitve su odverglane. Pokazuju se evropski ručni radovi, koji su hiljadu puta lošiji nego afgansko vezivo, koje se prodaje u bazaru oni jednostavni i šareni ornamenti kojima su izvezene dimije i široki svileni rukavi služavki. Uškopljenici su odnijeli geografiju i aritmetiku, a mlade dame u svojim steznicima, koji nemilosrdno stišću njihove prekrasne orijentalne bokove, počinju zijevati.

Crne evropske haljine i šeširi dvora utapaju se u živom dječjem vrtlogu. Doručak se srećom ne poslužuje na stolovima nego direktno na podu. Na ćilimima su prostrti platneni pokrivači, a između zdijela žure se sluškinje samo u čarapama, u šarenim dimijama sa zvončićima na gležnjevima. Ni stolica ni jastuka, svi čuče i jedu rukama, starice komadaju čitave piliće na pojedine dijelove, brišu usta prstima, na kojima se svijetle briljanti i kapljice ovnećeg sala. Starije žene više vole biber, nježnu janjetinu i slatkiše. Riža im se prosipa iz usta, koja lagano žvaću, na ogromna prsa i trbuhe, koji jednolično dišu. Ah, život je još uvijek lijep, kad je pilav začinjen šafranom, a ovneći but uronjen u ljepljivi umak jantarove boje.

Nešto kasnije jedna plesačica prostire svoj sag. Stara je 14 ili 15 godina, nažalost nosi evropsko odijelo, ali je griva njezine raspletene kose tamna, teška i duga, kao potok koji u bregovima pada s jednog mračnog kamena na drugi. Lice joj je koštunjavo i grubo, pravilno i svijetlo. Neka stara Indijka bubnja svojim crveno obojenim pandžama na

tamburinu; to je mati, koja je čitav život izvodila na velikim cestama svoj ples, star kao religija, tako dugo dok je glad i starost nisu učinile sličnom mrtvom drvetu.

Plesačica ima dvije srebrne čegrtaljke u rukama. One cvrkutaju kao mlade ptice, koje još u snijegu skakućući, već osjećaju mlado proljeće.

Kako pleše! Gotovo bez pokreta i jedva doticući tlo svojim teškim, bijelim nogama. Ali kod svakog udarca tamburina zadrhću i spuste joj se ramena, spuste se duge trepavice, spuste se ruke sa svojom srebrnom glazbom. A iznenada zadrhću joj u čežnji nevine grudi, tako iznenada i strastveno, da srce leti u neki neizrecivi ponor. Ona ali prižmirkuje svjetlucavim zjenicama i smješka se usnama, koje su crvene kao u boga ljubavi i žare se kao lomača na snježnom, nepomičnom, okamenjenom licu. Ona je čista i mlada, kao njezina srebrna igračka, svaki pokret njezinih očiju i vršaka njenih grudi proizvodi svojom ponosnom, nepomičnom i nezadrživom pohotom fizičku bol.

Kakova sreća! Azija se žilavo brani od umiranja! Sad je opet evo prodrla i začarava dosadne, tuđinske običaje.

Kadkada se pojavljuje Azija i na dugim službenim večernjim primanjima. Zahvaljujući nekom slučaju ugasi se u dvorani električna svjetlost. Parket, stolice Louisa Šesnaestog su iščezle, moderni, nijemi glasovir, zlatom okićen i nepomičan kao katafalk utonuo je u mrak.

Dvije, tri služavke žure se sa ručnim svjetiljkama i iznenada se dvorana prelijeva u svjetlucavim bojama, sjaji se i plamti. Staro kamenje oživi, fantastični diademi, lančići, naušnice i prstenje, sve visoko karatne dragocijenosti osvojene u boju u Indiji i Perziji.

Seradšul, emirova majka, traži svoj stari tamburin. Donose mali harmonij, dva lagana bubnja, gusle s osam žica. Evropa je zaboravljena. Nestrpljivo se povlake odbacuju na stranu, noge oslobađaju neudobnih cipela, rukavice svlače s ruku, mlade žene poskaču sa svojih stolica i postaju opet ono što su u stvari: žene, koje se dosađuju, prekrasne, lijene i vesele, okrutne i bezbrižne žene; iz bubnjeva se šire škripave skale tonova, harmonij polagano razvlači neku pjesmu za ples, tako dostojanstveno kao što volovi u sumraku na poljima vuku pun tovar zrelog žita, koje šušti kao svila. Poslije glazbe dolazi ples, neko kolo, koje ide sve brže, kod kojeg plesači neprestano ponavljaju jednako poskakivanje i čiste kretnje. U ovom kolu s mahanjem ruku i zabacivanjem glave ima nešto od bahanatskog plesa »plemena«.

EMIROVA MAJKA.

Dame dvora, supruga i ljubovca emirova, supruge njegove braće, njegove udane sestre, supruge najuglednijih ministara i ljubimaca sačinjavaju jedan zatvoreni krug, usko povezan političkim, ljubavnim i porodičnim intrigama. Unatoč ružnih haljina, koje su po evropskom uzoru skrojene za svečane prigode, unatoč crvene francuske i bijele engleske šminke, sve su ove dame po svom načinu života, po svom odgoju i svojim interesima tipične afganske žene. Od žena nižih slojeva razlikuju se samo brojem i veličinom briljanata i nešto slobodnijim životom, a i tim samo u krugu svojih rođaka i najbližih. Ali kod sve jednakosti haremskog milieua ima i ovdje diferenciranja, ako ne po stadijima kulture, a ono po dinastičkim generacijama kako su jedna za drugom slijedile.

Na vrhu starije generacije stoji emirova majka, Seradšul, jedna od onih zapovjedničkih žena, koje iz svoje haremske povučenosti odlučuju sudbinom čitave zemlje time, što svoje šahovske figure postavljaju na prijesto, provode dvorske revolucije — sve to bez buke, ne dižući koprene s lica, obavljajući diplomatske pregovore unutar jednog neprobojnog zastora, koji stoji pod stražom eunuha. Kao supruga pokojnog emira Habibullah-Kana shvatila je Seradšul daleko bolje nego njezin suprug političke prilike, a po mogućnosti čak i međunarodni položaj Afganistana. Čim je u Rusiji pobijedila sovjetska vlast, čim su Buhara, Hiva i Afganistan osjetili da s istoka više ne prijeti opasnost ruskih osvajanja, započela je emirova žena zajedno s jednom grupom utjecajnih aristokrata raditi na reviziji stare antiruske i istodobno proengleske politike Afganistana. Emir se nije mogao prilagoditi novim prilikama, nije želio da se mijenja stari, uvedeni sistem koketiranja s anglo-indijskim predsobljem »Foreign Office-a«, koji je zemlju ponižavao, pa je zbog toga bio zbačen s prijestola od stranke naprednjaka, na čijem su čelu stajali njegova žena i njegov sin, sadašnji emir Amanullah. Svojom osornošću, zapovjedničkim karakterom, bogatstvom prirodnog razuma i svojom oholom ljepotom podsjeća Seradšul čudnovato na sestru Petra Velikog, Sofiju.

Razlika između majke i supruge emirove pokazuje se na svakom koraku, kod svakog službenog primanja.

Majka pripada povijesti zemlje. Njezini lični prestupci — ljubomor i osveta, koji su završili umorstvom njezinog supruga stapaju se sa značajnim političkim pokretima. Prevrat ju je oslobodio svake odgovornosti, napravio od Seradšul junakinju, čijom su rukom ubijale povijest i prva, iako samo dvorska revolucija. Starica je raspolagala uspomenama. Ona, slaba žena pisala je prije tri godine buharskom emiru o zadaćama islama, opominjala ga na slogu, na zaborav ličnih razilaženja u ime jedinstva religije — to je već svakovrstan materijal za memoire ove znamenite žene.

A supruga emirova opet je odvukla žensku politiku u područje spavaće sobe, ljubomornosti i sitnih haremskih uhodarenja. Englesko-indijske novine posvećuju do danas Seradšul pakosnu pažnju, kao nekoj jakoj neprijateljskoj snazi, koje se nekada ipak treba bojati. Makar je »Pionir« i drugi poluslužbeni listovi bez ikakvoga temelja u svojim stupcima kleveću kao »ženskog monarha« i izruguju joj se: žrtva novina već je odavno preživjela svoj utje-

čaj ili stoji upravo pred tim. Mladom je emiru zazorno svako skrbništvo. Njegova pohlepa za vladanjem potpuno je jednaka pohlepi njegove majke, a osim zakona za njega govori njegova mladost, snaga, nesumnjivi talenat pa i predrasude, koje još svaku ženu pa čak i najmudriju smatraju ostatkom neke životinjske vrste.

Starica se povukla, sakrila ljute uvrede ispod maske ohologmira, rezignirala izvana: ona je i previše pametna, a da bi se uzdala u novi preokret, koji bi je od njezinog sina isto tako lako oslobodio, kao od muža, kojeg su se zemlja i ljubomorna žena jednako bili zasitili.

Ona, koja već vene, koja je već upola izgubila svoju slavu, osjeća neko bolesno, prikriveno zadovoljstvo u dnevnom uspoređivanju s mladim ženama iz okoline emirove. To se naročito primjećuje kod svih mogućih svečanih audijencija, primanja itd. Ona se pojavljuje u prekrasnom krznu, u odjeći od teške svile, neodređenih, ugaslih boja. To je još njezin pokojni suprug platio, koji je uz sve svoje pogreške smatrao posve primjerenim, da upropasti desetak pokrajina, da jednu lijepu ženu napravi još ljepšom. Crnu Seradšulinu kosu ukrašuje jedna tea ruža i briljanti, bezbrojni briljanti. Na njezinim tamnim rukama, s kojih kako izgleda nije krv još posve isprana, u ušima, na odjeći — posvuda se vide studene, čiste, kapljice okamenjene rose. Pa te kretnje, ta sporost, taj prezir, pokraj kojeg male žene novog dvora izgledaju kao smiješne, kratkonoge morske mačke... Starica tu sjedi, uspravna i nepomična, miješa čaj svojim prstima opterećenim dragim kamenjem, jedva da pomiče glavu, njezin pogled pokazuje — i sve pobjede mladih bijelo-crveno obojenih ženica raspadaju se u prašinu: opet vlada ona, od nikog nenadmašena, osobito lijepa u svojoj mržnji i zbog toga, što je njezino čelo pod

diademom od rubina mnogo i samotno razmišljalo. U takovim časovima podsjeća ona na neku veliku tragičnu glumicu.

Majka emirova stoji sama, a mladih ima mnogo; one žive u razdoru i pomažu jedna drugu u politici privilegiranog kokošinjca. Svakako, mlada emirka pokušava oponašati svoju glasovitu svekrvu, ali bez ikakova uspjeha. U razgovoru s nama htjela je dokazati da je diplomatski vrlo dobro orijentirana. Razgovor se vodi o nekoj šetnji, o ljepoti nekog kraja u okolici— smjesta ona prekida govornika i na vlas točno opisuje kada, s kim i u koju svrhu se tamo išlo. Jasno se opaža kako bi se silno rado ova dama htjela pohvaliti imenima detektiva, koji uhodare pojedince i o čemu »Njezina visost« posjeduje tako potresno točne podatke. Kod ovakovih se razgovora majka naročito otrovno smijucka svojim namazanim okrutnim usnama.

KAKO SE PIŠE POVIJEST.

Razumljiv je dugi život ideja; nitko se ne čudi čovjeku, koji u naše dane razvija mržnju ili naklonost za Rousseaua, Schopehauera ili Goethea. Možda će se dapače naći netko koji voli Tassa ili Giordana Bruna. Tu i tamo ostao je još živi strah pred crnom jezuitskom mantijom. Nigdje ali ne traje staro neprijateljstvo tako dugo kao na istoku. Prije mnogo stoljeća bili su Ormuzd i Ariman pobijeđeni od Muhameda; odavno je napisana »Knjiga kraljeva« pjesnika Firdusia i već zastarjela, ali isto tako kao na purpurnim stranicama rukopisa prepiru se još i danas mrtve ideje, jedne u vječnoj obrani, druge u navali.

Naročiti učenjaci, neka mješavina između modernih književnika i drevnih propovjednika, između trgovaca novim idejama i učitelja zastarjelih mudrosti, valjano kod tog pomažu. Upravo takav bio je novi gost Afganistana, Mirza Abdul Muhamed, naobražen čovjek, izdavač nekih liberalnih egipatskih novina.

On je došao na dvor emira Amanullah-Kana tako kao što su Englezi dolazili Ivanu Groznom u Njemačku naseobinu, Holanđani Petru Velikom i kao što do današnjeg dana šarlatani, obrtnički kalfe i uopće naobraženi ljudi običavaju dolaziti zaostalim, ali bogatim susjedima. Donio je sobom svileni profesorski fes, izvrsno skrojen kaput, važnost i zbilju svetog čovjeka i — povijest Afganistana u sedam svezaka, svaki svezak na dvije hiljade stranica, na čemu je radio dvanaest godina, ne bez nade na buduću nagradu.

Dvor je primio učenjaka s počastima, silno pohvalio brojeve njegovog časopisa »Nada pravovjernika« ili »Što treba da radi pobožni musliman?« ali mu je doznačio jednu više nego skromnu sobu u blizini groba cara Babura, izvukao se učtivo ali odlučno, da plati stare dugove za izdavanje »Djela sinova Muhamedovih«. Ma kako ozbiljan i rječit bio učeni Perzijanac, u loše naloženim, ali raskošnim ruševinama Velikog Mogula nije dobio ništa osim počasti. Razočaranje, neodređena obećanja i potpuno platonska laskanja vlade učiniše, da je pustinjak postao iskreniji. U svojoj pustinjskoj osamljenosti pripremao je on oduševljene stranice o »pravom« stanju Afganistana, pisao je i o »zaostaloj despotiji, koju mogu hvaliti samo pera, koja se prodaju, ali ne slobodni duhovi mislilaca, kojima je nepoznata zemaljska taština«. (U ovu posljednju vrstu ubrajao se naravno i navedeni Perzijanac, unapređivač napretka).

Takav je eto tip orijentalnog književnika, koji stalno putuje amo tamo između Kaira i Visoke Porte, Kabula i Piramida, raširuje liberalizam i lagani skepticizam pod maskom pobožnosti, nacijonalne nezavisnosti, uz to brbljarije i novosti iz kojih se na koncu konca sastavlja reputacija vlade i političkih snaga.

To je nomadsko javno mnijenje sa skromnom zalihom rublja i novca, ali s tim većim ambicijama. Iz Afganistana odlazi nešto razočarano. Svakako se ne bi isplatilo zadržati se ovako dugo kod ovog pretstavnika šeste velevlasti, da nije on, zbog toga što je bio uvrijeđen objelodanio jedan veoma originalni geološki čist sloj ideja i saznanja. Mirza Abdul Muhamed psovao je sada ne jednostavno Afganistan, koji nije znao cijeniti svoga prvog pra-

vog povjesničara: psovao je sa srdžbom koja je išla do načelnosti. Promatrajući licemjerstvo Kabula postao je bezbožnikom, reformatorom, kada je vidio vladajuću močvaru; neke vrsti revolucijonarcem na pozadini nekog ropskog blaženstva kao za vrijeme Petra Velikog, ali prije svega probudila se u duši ovog razgnjevljenog Perzijanca, učenog i lijenog, naviknutog na političke klevete i englesku slobodu (ako ne štampe, a ono barem cenzure), neka vrsta građanskog ponosa.

Iako je on sam bio učenjak trećeg reda, ipak je bio Perzijanac, to znači čovjek u čijim žilama teče najstarija kulturna krv; preispitao je svoju povijest istoka i ustanovio, da u njoj manjka svaka kultura. Pokazalo se, da su svih sedam svezaka, promatrani s ovog stanovišta bili kronika najluđeg praznovjerja, koje je kroz desetke stoljeća brižno iskorjenjivalo sve klice umjetnosti i sve ideje. Pijesak, kamenje i kriva sablja — ništa više.

Riječ po riječ, argumenat po argumenat, ispod maske povjesničara, koji se ulagivao dvoru, iskukuljio se čovjek Irana, čistokrvni Perzijanac, prožet starom mržnjom protiv bijedne religije pobjednika, Arabljana, koja je sve uškopljavala. Koran! Pa ta je knjiga puna surovog i besmislenog materijala, životinjske čulnosti, uopće djelo dostojno šatora, prostih nomada odakle je na nesreću čovječanstva i proizašlo samo zato, da poruši cvatuće gradove, biblioteke i vrtove, da upropasti slikarstvo i arhitekturu i da potpuno uništi sve tekovine antičke misli.

Samo su Perzijanci spasili, od ognja i mača prevode Aristotela i Platona. Perzijanci, čija je sjajna četa ministara, pjesnika, liječnika i povjesničara opkoljavala divlje arapske vladare, kao što je bio Harun al Rašid, ukrašavali su njegovu krvavu vladavinu cvjetovima svoje uvenule kulture, ublaživali su divlje, sitničave odredbe Muhameda mudrošću

Zoroastera, humanizmom starih obožavalaca vatre, prvih magičara i astronoma svijeta. Pomoću Perzijanaca pozlatila je grčka filozofija vitke stupove i filigranske kupole Mauretanije. Odakle onda potiče čitava arapska kultura?

»Harun al Rašid je barbar, divljak, nasilnik, koji je iza sebe ostavio glas nekog orijentalnog Medicia, mecene umjetnosti, samo zato, što je pustio da profinjena kultura pobijeđenih i dalje cvati pod nogama pobjednika. Zgažene ruže Irana vječno mirišu, njihovim je mirisom poškropljena pustinja Korana.«

Perzijanac je odavno ostavio područje znanstvenog dokazivanja i prestao navoditi kronološke podatke. Legenda mu je otvorila svijetlo-plava emaillirana vrata i ubogi se naučenjak sa svojim tvrdim manžetama i neurednim evropskim kaputom uputio lakoumnoj muzi bajki.

»Kada je propala perzijska kultura? Odmah ću vam ispričati. Taj neobuzdani vladar, taj Harun al Rašid, imao je jednog ministra iz Irana, koji je zajedno sa svojim sinom bio dika njegove vladavine. Oni su pozivali glasovite perzijske učenjake, umjetnike i pjesnike na dvor Arabljanina. Medrese koje su oni uredili cvale su u učenosti i rječitosti, običaji su se pobjednika profinili, jezik im se izgladio i poprimio sretne obrate poezije i retorike. Harun nije postao glasovit samo po sjaju oružja i ogromnom bogatstvu, nego i po sjaju prosvjete, koja je opkoljavala njegov prijesto. Međutim zaljubio se sin velikog ministra, lijepi Perzijanac, u kćerku Harun al Rašida i htio je oženiti. Uzbunio se sav ponos Arabljanina kad je doznao, da se jedan Iranac, neslobodni čovjek iz plemena koje je on pokorio, gotovo zarobljenik, koji osim svoje naobrazbe nije ništa posjedovao, osmjelio, da sanja o kćerci svoga pobjednika i vladara. Pošto su se ali mladi ljudi nekoliko puta vidjeli izvan grada u jednom od za-

tvorenih vrtova, punom ruža, paunova i svježe vode, i pošto je Osam ugledao lice svoje ljubljene bez koprene i time je dakle okaljao, dao je Harun al Rašid svoju privolu za brak, ali samo pod uvjetom, da mladi suprug nikad ne smije upoznati svoju ženu i da se ni kaplja niske perzijske krvi ne smije uliti u žile arapskih kraljeva.

Osam je popustio, a žalosni je sporazum stupio na snagu. Harun al Rašidova kćerka nije ništa znala o njemu. Nepoštivanje supruga okrutno ju je ranjavalo. Za vrijeme čitave jedne godine uzaludno je pokušavala približiti se Osamu. Konačno je nesretna žena ispripovijedala svojoj majci o svojoj sramoti, i ova nađe sredstvo, da joj pomogne.

Jedamput je kraljica ljubezno došla svome zetu i rekla mu:

»Žalostan si i živiš bez ljubavi. Večeras ću ti poslati jednu Grkinju izvanredne ljepote. Razveseli se s njom, sine moj dragi, ali ne upaljuj svjetlost u svojoj sobi. Ova je djevojka čista i sramežljiva.«

Osam je pristao, i u noći mu dođe njegova žena, kćerka Harun al Rašida. Prevaren od mraka i šutnje, učinio ju je majkom u prvoj bračnoj noći. Tako su bili pobjednik i pobijeđeni spremni, da se zauvijek izmire; umiruća Perzija spojila je svoje siromaštvo, mudrost i poeziju s barbarskom snagom i bogatstvom Arabljana. Ali kralj nije oprostio svojoj kćerci njezino poniženje. Jedne noći otsjekao je glave svom ministru, njegovom sinu i mnogim veoma glasovitim filozofima i perzijskim umjetnicima, koji su živjeli na njegovom dvoru i u svima dijelovima njegovog velikog carstva.

Pa i novorođenče, u kojem se sjedinjavala prošlost sa budućnošću, bi pogubljeno kao i njegov otac.«

Perzijanac je bio na kraju svoje mudrosti, popravio je naočale na nosu i nije znao ništa više dodati.

SUSJEDNE ZEMLJE.

Na mrtvoj pruzi između Turkestana i Indije ne pozna Azija nikakovih uzbuđenja. Od kaspijskih solnih pustinja do khyberskog prijevoja, iza kojeg počinje tajanstvena Indija, odmara se ona od stoljeća, s nepomičnim plavim i sjajnim redovima golih gorskih lanaca, koji su obučeni u tišinu, prostor i isijavanje vremena.

Ako ima nešto fantastično u ovoj staroj zemlji, onda to nije sama zemlja, nego daleko prije telegrafski stupovi, koji koračaju preko bregova gigantskim koracima, preskaču rijeke i divlje potoke, koji sa svojim krpama pjene sliče prekrasnim devama, koje je vodič tjeranjem razbjesnio.

Bajoslovna su žarka svijetla automobila, koji se uspinju po željeznom, potpuno golom brijegu. Bajoslovan je kucaj srca motora od šezdeset konjskih snaga, koji nadglašava sve glasove azijske noći. Poput sna svjetlucaju se rijeke električnog svijetla, u kojima se kupa kamenje, divni grmovi i ponori, preko kojih je nekoć Aleksandar Veliki pješice išao, pažljivo vodeći za uzde svoga konja.

Kakovu egzotiku ima sam orijent? Ovdje se umire jednostavno, i jednostavno se čovjeka sahranjuje u zemlji. Ni ime ne ostaje, ni uspomena. Jednostavno se vješa kradljivce i jednostavno se ore drvenom kukom, koju vuče par kao baršun mekih, prekrasnih bikova s visokim rogovima.

Sve nam to izgleda čudno, samo zato što negdje postoji grob Michel Angela, američki mehanički plu-

govi, kazneni zakonici i brza sjekira giljotine. Ali sa stanovišta Soliman brda deva je najbolje i najbrže sredstvo za otpremu. Uzduž svjetlucavih, mutnih i brzih rijeka mora rasti rogoz, u kojem razbojnik može loviti i spavati. A tamo gdje su nomadi spalili korov, zeleni se u žilavoj, mirisnoj zemlji makovo lišće, čitava opijumska polja, a mlin, koji leži u rupi i ima krov od rogoza, larma na mutnom potoku i klopoće svojim primitivnim žrvnjem. Tako je bilo i tako mora vječno biti.

Tamo gdje Azija graniči s Rusijom, čak i tamo, gdje nasilno u nju prodire, općenito ne ostaju nikakovi vidljivi tragovi.

Ružan poštanski ured usred veselog prosjačkog siromaštva buharskih bazara, crveno-armijac u starom kaputu i poderanim cipelama na granici između Kuške i Čilduhterana — sve ostalo nam je zajedničko. Ista lijenost, isti parasiti, siromaštvo, a i melanholični prezir svog vremena i svog života.

Ima zemalja s tako pustim daljinama, s tako izumrlim horizontom, da je čovjeku upravo neugodno žuriti se. Samo mostovi preko Oxasa, preko Amu-đarje, obje rijeke prljavo-mutnim valovima poput nekog žutog čopora cure niz pustinje, samo taj most visi s obale na obalu kao sablast tuđe kulture. I zaista, taj most koji se u pustinjskom pijesku na ništa drugo ne može oduprijeti osim na svoje betonske lukove, on je u Aziji isto tako samotan, kao i u kaspijskim stepama. On visi nad mrtvim ponorom vremena i praznog prostora, suhi, obijesni i prezreni odmetnik.

Sasvim drugačije ulazi Engleska u granice afganistanske Azije. Dok su polja našega Turkestana jednostavno zalivena krvlju bezimenih vojnika, stvara Velika Britanija uređaje za natapanje i isušuje močvare, buši arteške zdence, postavlja ogromne naprave za filtriranje, tako da na putu budućih ofenziva

na khyberskom prijevoju danas čak i konji i deve piju destiliranu vodu, koja teče po svima jarcima kraj ceste.

Dvostruki red širokih cesta spaja Indiju s Afganistanom, da ova, premda i sama rob, treba da primamljuje pogledom i držanjem kmetstva. Telegraf su i telefon dogurani do granica, usprkos gotovo stogodišnjeg otpora nezavisnih plemena, koja čuvaju južne, ugrožene granice Afganistana.

Konačno je prekoračena linija cesta koja spaja popaljena sela Wasira, čak je povučena i preko iznuđene linije političkih granica, nakon što su avijatičkim bombama zasuta ova orlovska gnijezda, koja je moguće napasti samo s neba. Zimski vjetar u bazarima Kabula zviždi kroz žice indijsko-engleskog kabela; vodiči karavana vežu svoje deve s povjerenjem i nemarno za izdajničke vitke stupove, koji su sljeveni iz iste kovine, iz koje se prave topovi i bajonete kolonijalne vojske.

Napola razoreni dvorci i haremi bivših emira izvan grada pregrađuju se u najvećoj žurbi u trgovačke poslovnice; engleski se pretstavnik sprema da izgradi čitavu gradsku četvrt — prijestonicu budućeg afganistanskog vice-kralja. S neprispodobivom samozatajom podnose pijoniri velesila uvrede, psovke i gurkanja od strane »urođenika«, čija je domovina u kartama generalštaba već obilježena točkastim linijama i prišivena na pokrajinu Pešavar, priključena zajedničkoj indijsko-britskoj domovini, a od Rusije omeđena jednom hladnom neutralnom zonom, koju je pažljivi šestar topografa povukao negdje na pola puta između Masara i Šerifa te Kabula, Kandahara i Herata.

Džellalabad, bajoslovni grad krajnjeg juga Afganistana, živi je spomenik stare politike, koju je sada napustila Velika Britanija u malim despotijama istoka. To je komadić centralno-azijske pustinje, nađu-

bren, oplođen i blagoslovljen od rijeke engleskog zlata. Krune datuljinih palma, čije metalne lepeze šušte u nebu, koje obećaje mnogo blagoslova, ruže, levkoje i mimoze u januaru zlatom i medom napunjene, bijele palače, vodoskoci i umjetni potoci, sve su to primjeri miroljubivih čuda, koja ispunjavaju mršavo, kamenito i golo mjesto, kad njegov ratnički i nenaobraženi narod dozvoli zlatnom štapiću britanskog kapitala, da dotakne njegove bezgranične i beznadne daljine.

Starog afganistanskog emira, Habibullah-Kana, bili su kupili Englezi. Oni su ga učili kako se iskorišćuje bogatstvo, razvili su mu ukus do bezgraničnog luksusa. Engleski inžinjeri i tehničari nadomjestili su tom šahu, koji se sav upalio od sala i bolesnog bluda, uslužne duhove iz »Hiljadu i jedne noći«. Civilizacija je započela svoj oplemenjujući posao s klozetima u haremu, uređenjem evropske kuhinje i dobrih puteva, na kojima se nesmetano mogao voziti automobil njegovog visočanstva od jedne do druge špilje opačina, koju su mu uredili njegovi evropski prijatelji negdje na drugom kraju pustinje; a sama pustinja ostavljena je prašnim vjetrovima i devama, koje jednolično tegle.

Džellalabad, zlatan, ne poznavajući ni mraza ni žarke vrućine, utopljen u vlažnu toplinu, močvaran, miomirisan vrt ruža i opijuma, ostaje kao najviša tekovina one politike, koju su Englezi s tolikim sjajem primijenili u Indiji i još uvijek primjenjuju: politike miroljubivog osvajanja potkupljivanjem i zavađanjem malih knezova i njihovih dvorjanika, muktaša i besposličara.

Premda sami suhoparni, živahni, osušeni od tropskog sunca, pokriveni prašinom sa svih velikih cesta svijeta i skroz naskroz gorki od kinina, bogobojazni nedjeljom, a suzdržljivi i štedljivi na obične dane kao škrti anglikanski molitvenik, snabdjevaju Britanci orijentalne dvorove ne samo pornografskim slikama, ne samo whiskyjem i drugim žestokim alkoholnim pićima, koja razdiru utrobu i žežu gore nego nebo i groznica u Indiji, već i modernom filozofijom, laganim pjenušavim hedonističkim nazorom na svijet. Ova nova religija radžâ izmiruje hladnu odvratnost budhizma protiv države i zakona s dobroćudnim cinizmom jedne moderne operete, balet — sa svetim plesovima, mamurluk poslije pijančevanja — sa samozaboravnošću asketa, budući da sve izlazi uvijek na isto: na zaborav, na sveto životinjstvo, zatomljivanje mesa. Zar nije konačno sasvim svejedno da li se to događa putem askeze ili marazma?

A sada sjede indijske princeze na palubama oceanskih parobroda za malim stolićima, ispražnjuju osamljene treću bocu, ljuljaju se u taktu nepristojnih foxtrotta, stide se malo svoje tamne kože, koja nikako ne će da izgubi ispod sloja pudera svoje kao jantar žute i bakrenaste latice. Neki bijelac, jedan iz kaste gospodara, koji tu piju whisky sa sodom i svojim nogama po glavi gaze potlačenu Indiju, vodi je u kabinu, da može kasnije pripovijedati u klubu, u koji se ne usuđuje stupiti nijedan urođenik, jer je samo lakaj, kako se je indijska knjeginja Saraswati opila gore nego kakav kočijaš, samo da nije svijest izgubila, i kako se smijala i brbljala na nekom nerazumljivom jeziku, koji bi se mogao usporediti s ružičastim blebetanjem flaminga.

I dok bijelci od starih hinduskih porodica prave pijanice, pune ih gnojem i nečistoćom, dok im olakšavaju da se raskrste sa svojom religijom i svojim predrasudama, a svoje razuzdanosti i sadistička junaštva naplaćuju iz njihovih džepova, ograđuju se od indijske aristokracije, koju su sami zaveli, zidom neizrecivog prezira. Prenatrpana zlatom i briljantima, obučena u perje i fantastične dvorske uniforme, zaražena svim ružnim bolestima i filozofskim epidemijama, koje je Engleska znala proizvesti i ot-

premiti u kolonije, strana svom narodu a odvratna bijelcima, luta i bludi ova kasta od skandala do skandala, od prostote do prostote, pri čemu je brižno vode ispod ruke dva časna i trijezna engleska policajca.

U Afganistanu je ta politika rastvaranja odozgo i ukroćivanja odozdo odmah od početka doživjela brodolom. Habibullaha je srušio njegov sin, u bijelim palačama Dželalabada porazbijalo je stanovništvo ogromna, hiljade funti vrijedna ogledala, a Engleska je nakon jednog teškog rata morala početi ispočetka, ovog puta sa sasvim novim metodama i pretpostavkama. Sada poslanik Velike Britanije stanuje skromno u jednoj palači Dželalabada, koja je sagrađena novcem njegove vlade.

DIPLOMATSKI ZBOR

Ništa nije besmislenije od diplomatskog zbora na jednom starodrevnom, orijentalnom dvoru. Ništa nije besmislenije ni egzotičnije.

Od svega što je egzotično u Afganistanu ništa se ne može usporediti s evropskim diplomatskim zborom, koji pun samoodricanja odigrava u pustinji komediju međunarodnih pravila pristojnosti. Nad svakom kolibom od ilovače, koja je dodijeljena nekom inozemnom zastupstvu, vije se neizmjerno velika nacijonalna zastava. Ne možda obična zastava, nego drapeau, the banner, i ona se ne vije, nego se uzdiže, lebdi. Najraskošnije, najtromije i najnemarnije leprša na vjetru zastava Njegovog Veličanstva Kralja N. Poslanik koji stanuje u sjeni svog svetog platna, ujedinjuje u svojoj osobi slobodoumlje čovjeka, koji je u životu loše prošao, ali koji je brižno uglačan, kao besprikorna linija njegovih gala hlača, s opreznim iskustvom starog diplomate, koji je ostario na najklizavijim parketima, usto još u atmosferi jedne monarhije, kojom su periodično drmali parlamentarni pasatski i monsun vjetrovi.

Gospodin Noailles, koji osim svoje porodične grobnice nema ni metra zemlje, je unatoč toga po svom osvjedočenju i tradiciji veleposjednik i lovac. Tako su drevni grb i lojalnost dvorjanika sretno ujedinjeni s porugljivom dobroćudnošću, životnim umijećem i elestičnošću grandseigneura, koji je napravio mnogo dugova, plaćao kamate na kamate i koji zna odbiti zadivljujućom gracijom besramne zahtjeve lihvara i krojača. Sve je to unapređivalo razvoj di-

plomatskih sposobnosti, naučilo Noaillesa cijeniti i poštivati novac. Ponizio se da uđe u redove krupnog kapitala, natjeravši ga da mu plati njegovu strpljivost, pristupačnost i demokratsko poniženje. Milijunašima, koji u svojim grbovima imaju petrolej i svinjske šunke, plavilo za rublje i automobilske kotače, milija je ovakova filozofska širokogrudnost od svakog ulagivanja. S druge strane ništa nije ugodnije u našem nemirnom vremenu, nego mudra strpljivost. U stvari, danas vlada era prosviježenih činovnika, koji sa strankama raspravljaju o socijalizmu i njegovim prednostima. Sutra — nešto á la Mussolini, prekosutra — tko zna? — možda će mirisati po komunistima ili po klerikalnoj reakciji. Treba zauzeti stav, neku zaštitnu boju, na takav način, da se u slučaju prenaglih promjena kabineta ne mora ništa napuštati od svoje životne linije i svojih ličnih nazora, kako to Noailles tumači nemarnom grandezzom, pri čemu svoje plemićke noge sa bijelim kamašama postavlja jednu preko druge i operetski gura na zatiljak neobično moderni, široki i zgnječeni cilinder.

Prvo je i najvažnije pravilo ovakove politike, koja je potpuno neovisna od međunarodne situacije i koja takorekuć lebdi u zrakopraznom prostoru: sa svima u miru živjeti, ništa ne odbijati, ničemu se ne čuditi. A drugo: u svom ponašanju ne izražavati nikakovo principijelno, dosljedno stanovište, ni za vlastitu državu ni za cijelu Evropu. Za Noaillesa je diplomatski zbor više ili manje spretno sastavljena skupština dobro odgojenih ljudi istog društvenog staleža, koji su nažalost zabludili u ovakovu rupu kao što je Kabul, da se jedan s drugim dosađuju i zabavljaju. Sveta je dužnost svakog poslanika, da pošteno razbija spleen svojih kolega i da u visokoj, vještoj, cijenjenoj diplomatskoj igri u pravo vrijeme reagira na dobačenu riječ, budući da su geste ove igre utvrđene već na bečkom kongresu. Posvema je nevažno, da li se taj diplomatski »teater za sebe« odigrava na Honolulu ili u Afganistanu, među Niam-Niam ili među Papuancima. Međunarodna etiketa postoji sama po sebi, nezavisno od vremena i prostora. Nažalost ne izabire čovjek sam svoje roditelje, pa ni poslanik svoje partnere u toj diplomatskoj igri. Poslije Versaillesa svijet je pun odvratnih stvari, tako da pristojni ljudi iznenada moraju sjesti za isti stol s najneočekivanijim ličnostima.

Kako se uvijek psovalo boljševike, a sada, bez obzira da li se to nekom sviđa ili ne, ne prolazi više nijedna pristojna konferencija bez sudjelovanja tih čudovišta.

Ali i ovdje je sveobuhvatna lojalnost izvukla Noaillesa iz škakljivog položaja. Pa on ne stišće ruku boljševiku, nego jednom opunomoćenom ministru, jednoj visokoj jurističkoj osobi,koja ne podleži nikakovom prosuđivanju. I ako kakovim sretnim slučajem nosioc tog visokog zvanja, koji dolazi direktno iz pakla boljševizma, ne briše nos stolnjakom, i nije baš sasvim neki orangutan, prepušta Noailles zaboravu grešne godine naše revolucije i štuje u toj osobi stare sablasti blagopokojnog Sazanova, Giera, Izvolskija i Gorčakova. Nije osoba ono, što ne izumire, nego pravna ideja, sablast legalnosti, diplomatska dinastija. Žilava fikcija nasljeđa jednostavno preskače grabu, u koju je bačena porodica Romanova. Za nju car nikad ne umire, nikad ne prestaje biti carem: on je apsolutno vječan u svojoj metafizičkoj egzistenciji. I ako umjesto orla i trobojne zastave iznenada zaleprša na nebu crvena zastava USSR, to onda znači da je carska Rusija umrla, a da nije izgubila svoju besmrtnost, dok je nova Sovjetska Rusija nastala, a da se nije ni rodila. Zar se nisu i sa starim zakonitim monarhijama događala svakovrsna čuda: zar nije čitava Evropa priznala neke sitne knezove von Holstein kao prave potomke di-

nastije Romanova, o kojoj je svako znao, da je izumrla.

U kulturnoj, jurističkoj gipkoj svijesti evropskih diplomata zauzimaju boljševici približno isto mjesto, koje je u skolastičkom nazoru na svijet njihovih feudalnih predaka zapremao po prilici još četveronožni istočni Got, koji se pod zaštitom svoje barbarske horde uspeo na prijesto rimskog carstva i u crkvi Sv. Petra, ukrašen samo konjskim ularom, bio okrunjen za bečkog cara. Sve to naravno tako dugo, dok su divlji stepski jahači, vojnici Otta ili Theodoriha, stajali pod zidinama vječnog grada i dok pijani, štucavi oklopnici, koji su zaudarali po svojim konjima, obučeni u opljačkana svilena odijela, nisu izgubili sposobnost da upotrebljavaju svoje mačeve, da pale gradove i natjeraju papu na anđeosku ljubav za mir.

Ali naravno, puno političko priznanje, koje sovjetsko poslanstvo uživa u Kabulu, ne počiva nikako na elastičnosti jurističkog mišljenja neke ličnosti. U Afganistanu je jednostavno nemoguće bojkotirati Ruse, a da ne budete sami potpuno izolirani. Za USSR govore ovdje: snaga njezinih pograničnih četa, realnost trgovačkih interesa i mržnja čitavog stanovništva prema Englezima.

Čak je i poluslužbeni francuski pretstavnik, član akademije Fourmier, morao na visini haaške konferencije priznati pravu egzistenciju Sovjetske Rusije na onom praznom prostoru, obilježenom na karti linijom blokade, koji se kroz toliko godina održao u političkom zemljopisu treće republike.

Prizor neopisivog puzanja pruža madame Fourmier, supruga akademičara, za vrijeme najviših audijencija. Ona je unuka ili praunuka jednog od onih glasovitih žitarskih trgovaca, koji su godine 1789. znali, unatoč mumljanja predgrađa Saint Antoine i unatoč zajedljivog bockanja »Prijatelja naroda« sakupiti i sakriti ogroman imetak.

Porodica madame Fourmier odavno je propala; suvremena je spekulacija progutala milijune koji su nekada stečeni jednostavnom prirodnom pljačkom. Ali prapraunuka glasovitog pekara zadržala je šećerno blijedilo francuskog bijelog hljeba, onu sočnu, toplu mekoću, u kojoj su zauvijek zapeli krivi zubi časnih arheologa. Ona je blond kao hrskavi perec, koji je odozgo ukrašen perom i natopljen žutilom jajeta; preko njezinih malih svijetlih očiju od plave surutke, kakova se miješa u tijesto, trepću male, brašnom posute trepavice. Slastičarska ramena, pas od mliječnog kruha, teška leđa i velik trbuh, na koji joj je dojilja pritisnula centu teški raženi kruh, od kojeg je ona odrezala vruće komade.

U krugu afganistanskih dvorskih dama s njihovom nezgrapnom gracijom papirnog cvijeća na stabljikama od žice, izgleda madame Fourmier kao komad tijesta, koji je pljosnuo na kuhinjski stol. Ona ne ulazi u harem, ona dopuzava unutra na svojem bijelom, vlažnom trbuhu, smije se bokovima, klanja se svojom sluzavom masom. Stare služavke palače prigušeno se smiju; eunuh stoji tu s otvorenim ustima, hipnotiziran od silnog ljuljanja i klimanja toga sala, koje se u grčevima neukrotive lakajske poniznosti, u izljevima najpokornijih osjećaja trese za jednu tuđu dinastiju.

Majka emirova, častoljubiva i mudra žena, koja članove svoje porodice nije vidjela samo na svečanim portretima dvorskih slikara, nego i s kuglom u glavi, s natečenim crnim prsima, probodenim nožem, promatra čudeći se i gadeći se ovu republikansku damu, koja se bez ikakovog poštovanja prema samoj sebi, ovako bez mjere baca pred njom u prašinu.

Proračunani istok ne shvaća ropsku ćud ideje, oduševljenje oslobođenika kad ugleda ogrlicu i kandžiju svog bivšeg gospodara. Ovdje se moraju samo siromašni i slabi ponizivati, da iscijede nekoliko ma-

lih i slatkih kapljica sluzavog ulagivanja. Jaki naprotiv imaju okrutna srca, oholi su i nezavisni. Majka emirova nabire namazane obrve, ostaje dalje u neopisivo hladnoj udvornosti i razmišlja u tišini, koje bi ne suviše skupe prstene, iznošena krzna i stare, ali još uvijek pristale konje mogla dati na dar toj nametljivoj poniznosti.

TURSKI POSLANIK

Emir je poklonio turskom poslaniku Abdurrahman-beyu prekrasnog jahaćeg konja, trogodišnjeg crnog pastuha s oštrim arapskim ušima, sa zavijenim lepršavim repom, čovječanskim očima i drhtavim nozdrvama, u čijoj dubini ključa krv. Konj nije bio ujahan, i čim je debeli dobro građeni jahač uzjašio, počeo je pastuh drhtati cijelim tijelom, gubica mu se zapjenila, plesao je neko vrijeme na jednom mjestu i potrčao kud je htio i kako je htio; skoro je uletio u dućan s loncima, zgazio u obližnjem dvorskom vrtu dvije gredice i dugo plesao na stražnjim nogama oko vojničke glazbe, koja je svirala mirozov. Afganci se razumiju u konje, jaše dobro i cijene dobro jahanje. Svečano jašenje safir-sahiba (poslanika) promatrao je čitav grad: trgovci i poznavaoci konja spremali su se, da gledaju taj stari dvoboj između jahača i konja, koji se imao svršiti rijetkim knock outom jahača. Ipak dva dana kasnije pokazao se Abdurrahman-bey na svom konju. Konj je bio krotak kao ovčica, išao je spuštene glave kod pritegnutih uzda i slabo drhtao u izbodenim bokovima. Poslanik je bio od svih mudriji: on nije dao nesretnoj životinji tri dana ništa da jede. Ova sitnica karakterizira čitavog Abdurrahmana. Bolesno tašt, nikad ne priznaje svoje slabosti, neznanje ili nesposobnost. A gdje su okolnosti jače od njega, tu gazi nogama, komada ih i podvrgava sebi. Ljude i ideje. Treba vidjeti njegovo lijepo, veliko, donekle bestijalno lice, kad se pojavi koja njemu strana, nerazumljiva ideja. On je uzima kao ličnu uvredu. U

englesko-indijskom internatu prisvojio je sebi šablonu, koja je potrebna orijentalnom intelektualcu. Pod zastavu politike strpao je svoju surovu čulnost i one krpe muslimanskog liberalizma, bez kojih se danas čovjeka ne smatra pristojnim ni u Kabulu ni u Bombayu. Po svom biću one su duboko reakcionarne i skrivaju samo primitivni šovinizam, nacijonalnu samodopadnost i apsolutno političko neznanje. Ipak je Abdurrahman potpuno zadovoljan sa svojim nazorom na svijet. Ako ga on u bilo kojoj točci mijenja, onda samo zajedno sa većinom. Gandhi je za njega sveti i pravi vođa narodnih masa. On je protiv krvi i nasilja, kao i većina indijskog građanstva, koje bi kroz revoluciju i njezine krvave lokve htjelo proći kao što se za vrijeme kiše prolazi preko prljave ceste: u cipelama od gume i s uzdignutim skutima. Onog dana kada će šaroliko ali ipak visoko ugledno društvo morati birati između zatvora i potpunog ekonomskog bespravlja, onog će se dana Abdurrahman-bey odreći svojih pacifističkih i vegetarijanskih metoda borbe i dopustiti masama, koje budu podivljale od gladi i bijede, da navale na ulice i tvornice, da porazbijaju rakijašnice i izloge inozemnih konkurenata. On će ali sutradan nakon elementarne pobjedonosne eksplozije kao prvi podići uzbunu u ime reda i zakonitosti i zahtijevati najviša vješala za »lumpen-proletere«, koji su svoju stvar izvršili i svo vruće uglevlje, koje je bilo potrebno, izvadili iz engleske peći.

Abdurrahman-bey je do krajnosti željan znanja; više nego to, on dapače glumi mimikriju u politici i uspješno se prilagođava sretnim talentom svakom nazoru na svijet. Prvi osjećaj, koji ga spopane pred nekom novom misli je duboka i instinktivna mržnja. Sve se u njemu brani protiv gutanja i probave nečega stranoga. Njegove se kratko ošišane kose kostriješe kao iglice ježa. Njegove oči postaju potpuno okrugle pod navučenim obrvama. Usta se krive u

jednu donekle prezirnu, donekle surovu i požudnu grimasu: kao pred nekim nepoznatim jelom, koje je istodobno i odvratno i zavodljivo. Tada prirođeni nagon za oponašanjem, želja divljaka, da shvati električnu lampu i četkicu za zube pobjeđuje odlučno sve konzervativne prepreke. Abdurrahman-bey, a da i ne razumije novo, i ne prisvajajući ga, trudi se da ga mehanički svlada, da ga sebi prilagodi, da ga sebi potčini i da ga proguta. U tom smislu posjeduje on izvanredan talenat. Nema ni jedne lijepe sentence, ni jednog dijalektičkog trika, ni jednog programa njemu savršeno strane klase, na kojeg on ne bi bio naviknut, kojeg ne bi na sebe privezao, kao kakovu modernu političku kravatu.

I kad je naš prijatelj sebi oko golih nogu privezao neke manžete iz Marxa ili Lenjina, osjeća se izvanredno sretan: juri u skokovima prijateljima u Kabul, da se hvasta pred cvijetom ovog gnijezda nakalamljenom i posuđenom idejom. Tašt kao manijak, netrpeljiv čak i prema bezazlenom smiješku, žuri se on, da pohvali svaku duhovitu opasku, da se na to postavi kao na neko podnožje i da sa visine pljuje dolje na najviše, na što je Kabul ponosan. To je razlog zbog čega Abdurrahman-beya, unatoč želje da napravi karijeru u Kabulu, unatoč straha, da će se kompromitirati, i unatoč panične tjeskobe pred svakom smjelom idejom, nešto privlači sovjetskom poslanstvu, kao leptira svijetlu. On sebi škodi čestim posjećivanjem Rusa, opominju ga, čak mu i prijete. Ništa ne pomaže. Svaka dva tjedna, dršćući i ogledavajući se, ali osjećajući, da se je stari tovar mišljenja, izrugivanja i tema za razgovor ispušio iz njegove glave, kao zrak iz probušenog automobilskog točka, juri on »ruskim prijateljima«, da ga opet napumpaju.

Slični motivi pokreću oportunistu Abdurrahmana i u prijateljstvu s poznatim indijskim revolucijonarcem O., koji živi u emigraciji. Treba ih vidjeti

jednog uz drugog, da se shvati čitava tragika i cinička uzaludnost ovih odnosa. O. sjedi u svom stolcu, nešto udebljao, umoran od nerada, s crnom kosom, sličnom tmastom oblaku, koji je predugo vremena pritiskivao njegove moćne, neistrošene snage. One ga pritišću, gotovo su mu već na teret, ovom gospodaru bez vojske, ovom vojskovođi bez masa, ovom orlu podrezanih krila, koji jedanaest godina sjedi u ovom malograđanskom kokošinjcu Afganistana. Istina je, i njegove su oči žute, okrugle i dalekovidne, kao orlovske, isto tako pažljivo i razbojnički skuplja se i proširuje njegova tamna zjenica. Za te je oči soba preuska, teško je mjeriti ove sitne udaljenosti u kući od vrata do stola, od tanjura do usta. Jer on može daleko gledati, jasno i točno; analiza, koju daje o indijskom pokretu, razveseljuje, kao čist anatomski preparat iz majstorske ruke. Kako velika mora biti žalost, kako velika žeđ za djelovanjem kod njega, kad je na to spao, da poučava Abdurrahmana, da pred njim čezne i dugo gorko i vatreno govori pred ovim mesnatim ustima, koja mehanički gutaju sažvakane misli. Shvatiti čitavu besmislenost diskusije i unatoč tome diskutirati: ovo debelo dobro uhranjeno tijelo koje isto tako egoistično i besramno uzima teorije kao što siluje male crnooke djevojčice, ovo plosnato čelo, ovu samodopadnu četinjastu kosu, duboko prezirati — a ipak govoriti! Jedamput sam mogla vidjeti kako je O. izgledao poslije jednog ovakvog razgovora. U magli dima plivalo je njegovo blijedo, nešto teško lice, kao maska farnezijskog Herkula, kojeg je umorila njegova suvišna snaga. Ako se on za godinu dana ne izgubi u dahu prave narodne mase, ako se ne bude mogao izgovoriti pred hiljadama, onda će nadoći starost, u njegovom će se životu nešto slomiti; i on će propasti. Ali zato je trijumfirao Abdurrahman, sjao se i svijetlio kao konj poslije kupanja. U kesicama njegovih obraza zastajale su i micale se ulovljene riječi. Imao je zalihu za najmanje mjesec dana.

Često, kada poslanik s patosom prozviždava čovjeku čitave rečenice, koje je ovaj sam prije prozviždao, zna se tako zanijeti, da bi subesjednik, kojemu nije poznata tajna perijodičnog kljukanja njegove glave, mogao držati ovu valjanost fonografa za iskrenost i osvjedočenje. Ja sam sama na dan svog poznanstva s Abdurrahman-beyom samo s mukom izašla iz veoma škakljivog položaja, jer su me prevarile glasovite trešnje Zeuxisa, koje su prema grčkoj legendi bile tako naravne i sočne, da su se i same ptice prevarile.

Kad nam je Abdurrahman-bey po prvi put stisnuo ruku, držao je dug govor o komunizmu i opisivao veoma živo čarobni utisak, koji je na njega ostavio kongres u Moskvi. I još mnogo toga uzvišenog o boljševizmu, o njegovom svjetskom značenju, o snazi ove nauke, koja povezuje teoriju sa praksom. Poslije toga su slijedile oduševljene karakteristike Lenjina, Trockog, Stassove, te mnogih odgovornih funkcijonera.

FAŠISTI U AZIJI.

Tijelo je Indije nadjeveno bijelim pijavicama. Očajnim pokretom uspijeva mu da od vremena do vremena otrgne s ranjenog boka grozdove pijavica, koje su se nasitile krvi, ali prema mjestu te očajničke pobune jure, po idealnim cestama, kazneni bataljoni ili oklopljeni automobili i artiljerija.

Poslije objeda pleše se po klubovima, kao i uvijek, valcer, a sa žamorom i životinjskom raspuštenosti foxtrotta miješa se šum zračne flotilje, koja leti na mjesto ustanka. Plesači se smješkaju, kad promatraju iznad krova vesele bijele kuće lijet ovih orlova, koji će jedan sat kasnije zbaciti hiljadu smrti na zapaljene naseobine pograničnih plemena. Još tjedan dana iza toga piše kolonijalna štampa o grozotama ustaša i objavljuje sliku nekog uglednog vrtljara u odijelu od bijelog flanela i sa tropskim šljemom, kojemu je prerezan grkljan s čitavom njegovom ružičastom okruglom porodicom.

Onda »Pioneer« i »Englishman« u svom ilustrovanom prilogu pokazuju junake, koje je masa podivljala od gladi odbila s bijele terase seminara, gdje su tri dana sjedili iza barikade dugih, mekanih, i udobnih otomana.

Iza toga tehnika pokrpi sve razorene mostove i istrgane telegrafske stupove; pravda vješa krivce, ukoliko ih nije bilo moguće pohvatati i postrijeljati već na oštećenim nasipima i opljačkanim poštanskim uredima.

*

U Delhima obavlja kapital u tišini pun strahopočitanja svoje službe božje, opkoljen klečućim dvorjanicima, jako starim i najuglednijim pretstavnicima armije, i blagorodnim damama, koje svoju tradicijonalnu — plemićku glavu priklanjaju gotovo do zemlje. Nitko se ne usuđuje maknuti, zakašljati ili se premjestiti s noge na nogu. Sve izumire u šutnji, svetoj i punoj strahopočitanja; jednako se čuje teško disanje polipa, koji je svoje silno rilo zabušio u srce Indije; čovjeku izgleda da vidi, kako kroz natečene vene curi životna tekućina, koja još uvijek teče u plodonosnim mlazevima iz starih rana. Praskaju posljednji hitci kaznene ekspedicije, a »sveti« Gandhi dovikuje iz zatvora narodu nešto o tome kako se ne treba opirati zlu.

U područjima, između isključivo engleskih kolonija parasita i čankoliza, borave zastupnici manje pobjedonosnih trgovačkih sila. Plazeći oko nogu pobjednika, pobirući mrvice, jurišajući na svaki komadić smeđe indijske kože, koja slučajno proviruje ispod oblaka nažderanih parasita, probijaju se talijanske, njemačke i druge evropske sitničarske duše. Naročito prve. Siromaštvo ih je načinilo poduzetnim, raskošne titule pridodavaju drskosti trgovačkih putnika izgled aristokratske neprisiljenosti. U samoj Indiji jedva bi ova gospoda mogla računati na uspjeh. Ali sasvim mimo očekivanja otvorilo se njihovoj djelatnosti novo polje: strašni Afganistan, pred kojim njihovi prijatelji, Englezi, imaju toliko straha.

Naoružani jednim frakom i s nekoliko komada rublja, prelaze oni gotovo u skokovima granicu, praćeni mračnim i zavidnim pogledom pograničnog činovnika, koji dan i noć čuva stražu u toj prokletoj pustinji, koja je požderala tako mnogo engleskog zlata i kostiju.

Prekrasno je bilo pogledati u Dželalabadu obojicu, grofa i commodora »kralja svilenih buba«, pred

pozadinom pustinje, golih bregova i veličanstvene ravnodušnosti, s kojom orijent dozvoljava svakom putniku da se uspne i da prekorači njegova hladna, odavno usahnula kamena prsa.

Tek što su odlični putnici bacili nemaran pogled na zemlju, već ih je ispunio neizrecivi prezir. Nikakovog profita, ništa gotovog i pripremljenog. Nema slonove kosti, koja bi se mogla uzeti urođenicima u zamjenu za rakiju; nema rubina, nema sagova u zamjenu za zarđale britve, staklene kuglice i crveno jeftino platno.

Požudni pogledi skližu se preko golih stijena Afganistana, preko velikog lica emirovog, ali ih svagdje odbiše natrag, svagdje se otskliznuše natrag, svagdje im zadadoše udarac. Razdraženi desetdnevnom nevinošću (jer se u ovoj barbarskoj zemlji ne prodavaju čak ni urođeničke žene), uvređeni siromaštvom polja, kojima su potrebni teški strojevi i smradno đubre; zgrozivši se nad sitničavom plašljivošću trgovaca s bijelim bradama, koji svaki komad novca najprije zubima iskušaju, a ukrašene uzorke začas zaprljaju i nit po nit raščupaju, spremiše se mladi ljudi na povratak.

Prije svog odlaska posjetiše opunomoćeno sovjetsko pretstavništvo.

Bilo je malo neugodno promatrati njihova potpuno gola lica, koja su, unatoč svih starih građanskih smokvinih listova, neprikriveno izražavala njihove želje.

Sve je jasno na tim fizionomijama, od bezobraznog čela, od udubljenih zamazanih očiju, koje su hladne kao mrtva riba, sivih, obrubljenih očnih šupljina, do prezasićenih, prezirnih usta, opkoljenih dvjema dosadnim i okrutnim brazdama, dvjema velikim cestama, izgaženim i uređenim za pljačku i otimačinu, da se zatim opljačkano potroši u piću i razvratu sa strahovitim crvenokosim ženkama, koje

ovi banditi bičuju s još većom bezobzirnošću nego što one i same okrutne, nemilosrdno i trijumfatorski postupaju sa njihovim slabijim konkurentima.

Zbog toga se ne treba čuditi, da je mali Afganistan, kad je ugledao ove nakaze, zatvorio džepove i potrčao da prebroji karakul krzna obješena da se suše. Nije se našao nijedan, donekle civiliziran trgovac, koji bi sjeo za isti stol s ovom dvojicom gizdavih varalica, da s njima u partiji karata kod svijetla svijeće i svjetlucanja kao snijeg bijelih manžeta u trenut oka izgubi svoj dućančić u bazaru, svoje ćilime i svoje zlatnike, koji su brižno spremljeni u buharskoj kesi.

Ali ovi džepari, sa svojim prezirnim monoklom upravljenim na surovu zemlju, koja još nije dovoljno sazrela za spekulacije, ne bi se ni u čemu razlikovali od milijuna sličnih stvorenja, kad njihova pustolovina ne bi nosila biljeg osvjedočenog i agresivnog fašizma.

Njihova drska odlučnost ne znači samo: »vaš će novac biti naš novac«, nego osim toga: »nema na svijetu jurističkih, parlamentarnih i religijoznih brbljarija, koje bi nas mogle spriječiti, da vam u po bijelog dana ne svučemo kaput, da vas ne izmlatimo ovim našim bijelim, njegovanim rukama, koje rade mirno i spretno kao dvije dobro uhranjene životinje.«

Ovi se mladići u frakovima ne pretvaraju, ne ponašaju se tako kao da bi se stidili, ne govore nijednu suvišnu riječ, ne opraštaju nikom, a i sami ne bi molili za milost, kad bi bili postavljeni uz zid. Kada čuju riječ »parlamenat«, »ustav«, ili »narodno pretstavništvo«, smiju se do iznemoglosti i gledaju nas puni razumjevanja i simpatije: »pa i vi ste tome učinili kraj.«

O Rusiji govore s čudnim, ciničkim poštovanjem, a onda počinju njihove ruke ravnim čistim noktima igrati po stolu, puni veselja, jedinog, do-

stojnog protivnika zgrabiti za grlo. Čitav svijet, izuzev USSR, nalazi se za njih u ponoru prezira, kao plijen jakih, kao neko kukavno i licemjerno stado, iz kojeg treba slavodobitnim lavežom zgrabiti najdeblje ovnove, da se na vučjim zubima osjeti sentimentalni miris i svijetlo krzno, da se proguta njihovo blejanje o temi »sila nije pravo«. A da se ništa i ne govori o klasi onih koji ništa nemaju, koja leži duboko dolje i koju treba kundacima i čizmama oboriti, čim samo ispolji zločinačku želju, da se uspne gore. Ovi ovdje — oni stoje izvan zakona i ne broje se.

Sukob s nama očekuju kao nešto neizbježivo, a onda će svijet imati samo jednog gospodara. Budući da su crvenu zastavu Sovjeta našli na ovom rubu Azije, do kojeg se s druge strane Engleska sasvim primakla, došli su da pogledaju boljševike, uljudni i radoznali, iako im se vučja koža protiv volje na zatiljku nakostrušila.

Opet na pragu, okreće grof svoje teško lice i smiješeći se veli: »S takovim neprijateljima, kao što su boljševici, bit će mi vrlo ugodno, susresti se na barikadama.«

VANDERLIP U AFGANISTANU

Vanderlipovi milijuni tjeraju svog posjednika iz Moskve na istok.

Kao svi osvajači, koji stare, počeo je i on misliti na pohod u Aziju, na jedno ogromno ujedinjenje Kine, Afganistana, Perzije, Mezopotamije i Turske u jedno zaokruženo bankovno i željezničko carstvo.

Htio je pobjedničke puteve Aleksandra Velikog, Velikih Mogula i Cezara popločati željezničkim pragovima, potrgane komade muhamedanskog carstva zahvaćenog nacijonalnim vrenjem postaviti u okove električne struje, povezati sva tržišta centralne Azije i bliskog istoka, priskrbiti Americi nova vrata u Aziju, a svojoj robi prokrčiti pobjednički pohod kroz čitav istok. Htio je jednim udarcem uništiti englesku trgovinu u Indiji, jedamput je za uvijek dokrajčiti, i oboriti na zemlju kao što dobar torero obara bika. A oružje mu je imala biti blistava oštrica velikog željezničkog puta, zabodenog u srce plave Azije. Nije htio, samo pogoditi zlatnu šiju Indije — ne, Vanderlipovi su planovi bili daleko smjeliji: htio je likvidirati čitavu istočnu trgovinu Engleske — pridaviti njezina tržišta, preplaviti ih svemoćnom jeftinom robom, koja tuče svaku konkurenciju.

Od Šanghaja do Kašgara, od Teherana do Stambula odjekivati će u zviždanju lokomotiva, koje krstare pustinjama, pobjedonosna himna jeftinih šibica, jeftinih čarapa, jeftinih aparata za brijanje i nenadmašivo praktičnih naramenica. A u zamjenu za ova kulturna dobra uzet će Amerika fini kovr-

čavi pamuk, poput nježnog podbratka rascijepljena zrna riže i mosulski petrolej, tu crnu dušu kretanja, brzine i snage.

Pod lomljavom i zavijanjem engleskih poduzeća, koja budu propadala, pod šumom američkog kapitala, koji bude utjecao u zamuljena riječna korita Azije, pod grmljavinom novog rata hoće Vanderlip da nametne povijesti na stotinu godina unaprijed svoje dionice i mjenice. To je razlog zbog kojeg se Vanderlip zadržava danas u Kabulu, glavnom gradu Afganistana, kao gost.

Vanderlipovo vrijeme juri brzinom expresnog vlaka. U svojoj sljepoći naginje se na zaokretima oštro na stranu, odjuri dalje na jednom točku, zadršće, zaškripi, i opet juri naprijed po matematski najkraćem putu. Vanderlip živi dane i tjedne u vremenskom mjerilu svoje kazaljke na satu — u spavaćim kolima međunarodnih luksuznih vlakova, — uvijek u mirnoj hladnokrvnosti, ravan kao štap, besprikorno obrijan i nešto malo zaprašen.

Brzina kretanja i vrtoglave dimenzije njegovih pustolovnih poduzeća ne smetaju mu, da udobno siše svoju lulu, da čita popodnevne novine i da poduzima duge šetnje na konju. Afganski oficir, koji ga prati, mlatara nogama od umora, ruši se svom konju na vrat. Amerikanac je naprotiv u najboljem raspoloženju; njegova žilava koljena stišću pastuhove slabine kao što patentirana uredska štipaljka stišće paket vrijednosnih papira. On se ne znoji, ne umara se.

Predaje svog konja vojniku, vere se u gorske visine, trpa u džepove i bisage kamenje, njuška i kuša mutnu vodu mineralnih izvora. Poslije toga slijedi kod kuće tuš i uljasto-slatka, začinjena jela orijentalne kuhinje, koja će njegov željezni želudac neminovno probaviti, a na večer — lula i gramofon, koji u sumrak gulistanske noći blaženo riče: »Everybody is crazy on the fox-trott.«

Vanderlipu je savršeno svejedno, kroz čiju zemlju, kroz koje narode juri njegov expresni vlak. Kroz žute, crvene, između sovjetskih palma, kroz tundre ili pješčane pustinje, svejedno — samo ne smije zakasniti. Sve se mora odvijati točno prema redu vožnje, bez gubitka vremena, bez suvišnih riječi.

Iznenada ali, ovdje, u Kabulu, dugo, mučno, besmisleno zadržavanje.

Vanderlipov se tempo utapa u letećem pijesku istočnjački zavinute govorničke vještine, u sporosti i sladunjavoj strpljivosti Afganaca. Tako se osjeća vlak, koji je sletio s tračnica.

Podjeljuju mu audijenciju u ministarstvu. On se spremi na put naoružan brojkama, kratkim uvjerljivim argumentima, oskudnim riječima iza kojih se jedva naslućuju brze misli, kao putnik koji je zakasnio.

Ali, ponude ga čajem. Počaste ga slatkim lubenicama i obavješćuju se pomoću neke blistave strofe velikog pjesnika Saadija o neprocjenjivom zdravlju američkog prijatelja.

Dvadeset puta pokušava Vanderlip da svlada tu slatku prikazu... Stavlja u pogon svoju najsilniju polugu, upire se svom snagom protiv otpora.

Sve uzalud. Miris nargile i ljubaznost ostaju nesavladivi; podmukla parada logike razbija se o nasmijani zrak; tri se puna sata bori praktični Vanderlip s neobuhvatljivom sablasti, izgleda sam sebi smiješan kao Don Quichote; njegova mu ura razbija iluziju, ona tvrdi, da je i današnji dan jednostavno izgubljen, i da se životni vlak Vanderlipov nakon propisanog zadržavanja od jedne minute i osamnaest sekunda, odvezao opet bez njega.

Deve, žarko nebo, bogati bazari. Prodavači veziva, draguljari, sedlari i lončari, svila, perzijski i buharski sagovi od kašmira, hiljadu živih sitnica,

sunčane mrlje i sjene, u kojima staro oružje svjetluca, a prepelice teturaju u čunjastim kavezima, koji potsjećaju na čarobnjačke šešire; one se njišu i teturaju, ne vide sunca, ali pjevaju o vječnom proljeću.

Vanderlip posjećuje bazar, posjećuje vrtove i ljuti se. U stvari, u drugim je zemljama naučio na brz i gospodarski rad. Četrdeset je godina svlačio divljacima njihovo skupocjeno krzno preko ušiju, i još mu se nikad nije dogodilo, da je naišao na besposlenu radoznalost ili na nedoličan otpor. Zapravo im i nije svlačio krzno preko ušiju nego samo malo odozdo rasporio skythska krzna, u koja su im leđa umotana, i svi ti žuti, crni, smeđi i crveni izmigoljiše iz njih spremno sami i u naknadu zato dobiše manžete na noge, prstenje s lažnim kamenjem na nos, boce pune rakije i uopće civilizaciju.

A ovi ovdje Afganci, evo, ne će! Pogađaju se satima, zahtijevaju za svoje pustinje, neprohodne i bezvrijedne bregove, za svoju prljavštinu, neznanje i siromaštvo još naročitu naplatu. Vanderlip prelazi u navalu — i odmah iščezava ministarstvo u pari sladunjave ljubaznosti, i opet juri milijarder kroz užarene, prašnjave ceste, provodi besane noći, guta kinin i komade leda.

Osjeća, međutim, da iza pohlepe, nepovjerenja i spremnosti da se satima trguje o svakom zarezu, iza tvrdoglavog protivljenja da shvate svoje — a prije svega njegove, Vanderlipove — prednosti, vreba neka snaga, nešto jako, samopouzdano i nepotkupljivo. Da, nepotkupljivo, unatoč notorne potkupljivosti svih činovnika, nepotkupljivost unatoč svega siromaštva i sve većih izdataka za vojsku, škole i nove sudove. Ima časaka, kad čovjek misli: evo, sad je pobjeda tu! I već se pruža neka kukavička ruka s tamnim, pohlepnim noktima prema džepu Amerikanca. Ali nešto daleko jače od sebičnosti, neka Vanderlipu potpuno neshvatljiva prirodna sila povlači natrag ruku, sili na žrtvu i na poštenje čak

i tamo, gdje hiljadu nezadovoljenih želja žude za zlatom.

»Ali, usprkos«, misli Vanderlip, »tko zna? Čekajmo.«

Već umoran, bolestan od pauza, koje danima traju između poslovnih rasprava, ipak se vozi u rezidenciju emirovu, koja se nalazi izvan grada, da sudjeluje na osmodnevnoj proslavi nezavisnosti. Drhteći od suzdržane nestrpljivosti, divi se skokovima slonova, borbama ovnova, strijeljanju u cilj i smije se podmuklom sitnom ratu među afganskim veličinama. Ali odlična ura u džepu njegovog prsluka pokazuje jednu za drugom izgubljene minute.

Vanderlipu je stavljen na raspolaganje šator na obali umjetnog jezera, na čijim se obalama gega poput nekog mizantropa, ozlojeđenog besposličara, pelikan — proizvod zapadnjačke, često groteskne prirodne fantazije, a ne istočnjačke, koja je uvijek svrsishodna i egzaktna.

Ova drska ptica, ovaj ispljuvak Baudelaireove fantazije, tetura već tjedan dana oko milijunaša Vanderlipa, oko tog genijalnog poslovnog čovjeka i gentlemana, frče po njegovim žutim cipelama, klopoće svojim ogromnim, šupljim kljunom i namiguje bijesno na njega svojim malim bijelim ribljim očima. Pelikan muči Vanderlipa! Vanderlip se osjeća prisiljenim da trpi društvo tog pelikana, koji mu u momentu najdubljeg prezira pokazuje svoju crvenu utrobu, nutrinju svoje mesnate guše.

Vanderlip je bolestan. Leži u šatoru i smišlja posljednju odlučnu navalu protiv svog ljigavog protivnika. Između dva napadaja malarije vidi jasno pred sobom sve pojedinosti ovog posla, uslijed kojega će povijest napraviti veliki zaokret; uvjerava sam sebe da se ovo ogromno, komplicirano poduzeće, otkriće jednog novog zlatnog pola zemlje, oko koga će se cijeli kapitalistički svijet okretati, ne

smije razbiti na nepovjerenju Afganaca i na ovom podlom pelikanu.

»Uekk«, viče pelikan, »uekk, uekk«, i klopoće kljunom.

Da se razumije konačni neuspjeh Vanderlipov, potrebno je sebi predočiti, šta znači u Afganistanu proslava nezavisnosti.

Vlada i strani poslanici podjeljuju joj oficijelni karakter. Slonovi, manevri, utrke i govori ostaju u okviru na istoku uobičajene »tamaše«, t. j. od starine naslijeđenih svečanosti. Neodoljivi čar i veliki značaj ovog dana posvećenog nezavisnosti sastoji se u nečem drugom.

Kad emir četvrtog dana svuče svoju raskošnu uniformu i pojavi se u nošnji pograničnih plemena: u sivom turbanu, u kaputu od tamnoplavog platna, u sandalama na bosim nogama, sa pojasevima za patrone prekriženim na prsima, onda zna čitav Kabul da započinje najaktuelniji, mistični i duboko nacijonalni dio svečanosti. Pogled na staromodnu pušku na leđima Amanullah-Kana uvijek dovodi engleskog poslanika u nezgodan položaj, tako da ovaj nakon prijateljskog ispričavanja redovito iščezava u oblaku automobilske prašine. Sirena njegovog Rolls-Roycea gubi se brzo iza toga u pratnji omraženih signalnih rogova ratničkih plemena, koja već stotinu godina prebivaju na sniježnim poljanama Hindukuša.

Od ranog jutra nalazili su se Waziri i Afridi u stanju ratničkog uzbuđenja, koje oko četiri, pet sati dosiže svoju elastičnu najvišu točku. Tada izvode, razdijeljeni u borbena bratstva, plesove; to je, kao kad jastrebovi u velikom krugu kruže oko svoje žrtve. Svako je pleme pod svojom trouglastom zastavom, opaljenom od barutnog dima ustanaka i napadaja. Crni svjetlucavi pramovi kose plesača lepršaju kao jato gavranova nad bojnim poljem. Oni klikću opaljeni od tropskog sunca i ove glazbe, koja ražaruje utrobu.

Usred kruga, usred crnog točka, u vijencu vučjih glasova, korača čovjek, hladno, oprezno i okrutno. Glava mu je obrijana, a tri čuperka kose na goloj lubanji potsjećaju na izgled prastarog kineskog ratnika. Usred bijelog dana, opkoljen hiljadama ljudi pleše on noć, pustinju, osamljeno proganjenje. Onda — umorstvo i veselje mača umrljanog krvlju. Briše ga u pijesku, ljubi prastare znakove na oštrici, korača s očima koje ništa ne vide, ali nepogrešivim brzim koracima, šuljajući se u krugu kao mješanac čovjeka i pantere.

Podne je prošlo, večernji se suton spušta, noć je tu...

I još uvijek korača taj čovjek kao neumorni žetelac, stasito, snažno i bez žurbe. Njegov dvosjekli mač, taj rasječeni polumjesec, vreba i sudi, isijava bolove bezbrojnih rana, dočarava iz zemlje neprijatelje za neprijateljima i sve ih ubija.

A najvažnije je: taj ples plemena nije neki prastari običaj, neka umjetnička tradicija, nego je on zbilja. Ova pogranična plemena plešu ono što su jučer doživjela u haiberijskom klancu, ono što se može sutra ponoviti pod zidinama tvrđave Makin.

Oni ne plešu jednostavno rat, nego rat protiv Engleske. Fantomi, koji se ruše pod udarcima mačeva osamljenog ratnika — su konkretni, živi ljudi s bijelim tropskim šljemovima i prašnjavom khaki uniformom; to su sada još živi Mister Humphrey i Sir Dobbs, to je general Kavagnari, koji je prije pedeset godina ubijen u Kabulu — to su hiljade drugih bezimenih, koji su u džunglama, klancima i pustinjama Afganistana, Pamira i Indije iščezli bez traga.

Pod nogama Wazira, koji plešu, ne diže se prašina, već legije skakavaca khaki boje, koji su došli s juga i zapada, koji su uništili pašnjake pograničnih plemena, zatrovali im bunare i dalje odska-

kutali preko pustinje vječnog snijega i golog kamenja. Plemena ih gaze nogama, ali bezbrojni i bezimeni štetočinci provrvljuju sa svih strana, bez mjere i broja, bez konca i bez imena. Ti se parasiti ne boje mača, koji je skovan u Aleksandrovo vrijeme...

Iznenada se otvaraju redovi plesača, glazba prelazi u plamenu riku, ratnici se pretvaraju u zažareni zid, prijeteći plavocrni plamen, a mačevi lepršaju nad glavama kao prašina, kao dim, a ples je kao požar.

»Gorimo, gorimo«, jeca glazba, a čisti, nemilosrdni plamenovi mržnje slijevaju se nad skakavce u khaki uniformama, nad legije dosada pobjedonosnih parasita. Gori tribina, čitavo mjesto, nebo, bregovi, zemlja i čitav narod, a kroz tutnjavu ovog divljeg pobjedničkog juriša odjekne najedamput iznad svega emirov glas:

»Salamat bad isteklal — i Afganistan!...«

»Ne ću dobiti nikakovih koncesija: moram otputovati.« Vanderlip snimi svojim Kodakom emira i odlazi u šator.

On, to utjelovljenje brzine, ostavlja Kabul u staromodnoj, začudo sporoj kočiji. Pred njim u uglu sjedi tumač, koji je poput svih tumača istoka bio nepodnosiv — zbog svoje sladunjave predusretljivosti, svojih znatiželjnih pogleda i šiljastih koljena, s kojima se čovjek uvijek sukobljavao.

Vanderlip je već mislio o zaobilaznom putu svojih tračnica, tako da ne bi bili potrebni daljnji pregovori s Afganistanom. Buka točkova, koji se kotrljaju i tutnje po šljunku zemaljske ceste imala je neku udaljenu sličnost s jednoličnim udarcima željeznice; misli su se povlačile u beskonačnim paralelnim linijama, koje su poprimale uporišta brojaka poput telegrafskih vodova, dobijali oblik i strukturu.

Nije bio Vanderlipov običaj da se ikada vraća u napušteno mjesto i da žali ono što se dogodilo. Ali u ovom ga slučaju nije uznemirivala činjenica samog neuspjeha, nego apsolutna nemogućnost razjasniti taj neuspjeh. Na kožnatom krovu kola bubnjala je umirujući kiša, kao da je neko drugi, također neki velikan, tu sjedio u tami ove noći, zamišljeno prstima bubnjao i isto tako mislio: Zašto?... zašto zapravo stvar nije uspjela?...

»Ne, ne«, misli dalje Vanderlip, »oni nisu takove budale, apsolutno ne.«

Napolju na boku sjedi kočijaš i bičem udara mokre, tople konje.

»Tvrdoglavi su, sigurno, ali nije to samo tvrdoglavost. A taj emir je sposobna ljudina. Dobro bi se mogao upotrijebiti ovakav energičan i okretan mladić kod mene u Kaliforniji. Ti vječni štrajkovi u rudnicima. Da.«

Kočija poskoči u vis, sumnjivo zaškripi i nagnu se čvrsto na stranu.

»Taj otpor, to je ono o čemu se radi! Otpor protiv svega što je tuđe. Kad se samo pomisli, da se Engleska stotinu godina muči, da taj mali narod probavi, a ipak joj to ne uspijeva!«

Najedamput se nasmija čovjek, jer je osjetio da je sad sve jasno, tako jasno kao par novih ravnih tračnica:

»Gospodine tumaču, šta znači riječ »isteklal«? Isteklal?«

Tumač sagnu glavu na rame, položi ruke na debeli trbuščić i nasmija se finim, istočnjačkim smiješkom:

»Nezavisnost, vaša milosti.«

II.

PUTOVANJE KROZ NJEMAČKU REPUBLIKU 1924.

Vozila sam se kroz Njemačku, kroz »zemlju Hindenburga«, i vidjela sam je bistrim očima čovjeka, koji je došao iz zemlje radnika i seljaka. Vi imate dvorce i muzeje, vladine palače, u kojima sjede ministri, Aleju pobjede i Stup pobjede, ludnice, ratničke spomenike, vojarne, škole, kaznionice i tvornice, milijune iznurenih ljudi i građanstvo sa kulturom, tehnikom i svim komforom dobrog stanja.

Ali ja nisam htjela da upoznam samo njemačke ulice i ono što na njima prosi, gladuje, šeće se, auto vozi i maršira, nego sam htjela vidjeti, odakle se tim nevidljivo upravlja, gdje se stječu milijuni konaca i kabela, moćna središta javnog mnijenja, radionice u kojima se proizvodi njemački duh, njemačka kultura i njemački topovi.

U L L S T E I N

Nitko ih ne nosi iz brzojavnog ureda: vijesti dolaze same. Poput divljih lastavica ulijeću u sobu urednikovu i padaju na stol potpuno gotove, već prevedene na ljudski jezik i napisane strojem na uskim vrpcama papira. Deset malih aparata neprekidno ih primaju i tipkaju. Mračan samostan sa stotinu ćelija. Stotinu telefonskih ćelija. U svakoj po jedan pustinjak, koji od boga senzacija divljim glasom moli darove.

»Ovdje Berlin, »B. Z.«. Ovdje Ullstein. Halo! Molim glasnije!«

Kao nezaposleni radnici, lijenčare na klupi u predvorju kuriri. Kao putnici u očekivanju vlaka, koji uvijek dolazi, uvijek odlazi a nikada ne stoji. Vlak s novostima, koji obilazi zemaljsku kuglu. Mnogi već od jučer čekaju. Brzojavi poslani kabelom iz Amerike već su tu, puni kapricijoznih burzovnih brojeva, tih ljubaznih pustolovki, koje tako spretno prelijeću preko granice — opterećene samo laganim tovarom lažnih vijesti, tom skupocjenom krijumčarskom robom, za kojom novinari tako revno jure.

Oh, Ullsteinova je kuća dosta velika da smjesti sve ove strane goste. 4500 soba, šest spratova, beskonačne stepenice, deseci vlastitih tiskara — sigurno su to najbolji njemački mlinovi, koji odlično melju dnevne žetve laži i istine: šest dnevnika koji peku kruh svagdašnji za milijunsko stanovništvo Berlina, za sve slojeve njegovog stanovništva, za svaki spol i svaku dob, za čitavu Njemačku i posebno za svaki

njezin grad. Köln ima drugi ukus nego Berlin; za najmilije jelo Dresdena nema u Frankfurtu uopće kupaca. Hamburg treba kratke sušene kobasice sa porterom, Dresden — koljenicu sa kiselim kupusom, južni Nijemac — nešto lagano, hranjivo i obilno.

U Ullsteinovoj kući ne običava nitko ići pješice. Samo besposličari mogu sebi priuštiti da upotrebljavaju stepenice. Lift je jedino otpremno sredstvo. Kroz sve spratove lete njegovi otvoreni kavezi. Vrata su s lifta skinuta. Ona spadaju u muzej. Nigdje se ne zaustavlja, niti na ikoga čeka ovakav lift. Ljudi skaču unutra i napolje. Korekture, rukopisi, telegrami morali su naučiti gombanje. Tromi, astmatični uvodni članci lete okretnošću cirkuskih akrobata po užetu od žice. Otkako je stari Ullstein uredio svoju prvu daščaru u Kochovoj ulici — jednu malu tiskaru — raste bez prekida njegovo poduzeće. Nakon što je doseglo stanoviti stepen savršenstva, počinje zastajati i žderati svoje staro tijelo. Ako proizvodnja nema snage da jednog dana razori svoje stare organizacijone oblike i da ih u svom vlastitom želucu probavi, ona podliježe elastičnijem i jačem konkurentu. Ovaj je pojede za doručak.

»BERLINER MORGENPOST«

Ovaj stari berlinski malograđanski list odrastao je na groblju, ali to nisu bili grobovi njegovih vlastitih zastarjelih oblika, nego čitava socijalno demokratska štampa, koju je Bismarck uništio. Ullstein je tada znao baciti na pusto novinsko tržište, kroz pukotinu socijalističkog zakona stotine hiljada primjeraka svog umjerenog listića. Bio je to list, koji je bio skrojen za najšire mase malograđanstva.

Kako su se često od tog vremena mijenjale metode rada! Od ručnog sloga na strojni slog, od crteža k fotografiji, od beskrvne, nejasne fotografije do umjetničke ilustracije. Iza svake tehničke revolucije slijedila je kratka bolest čitavog poduzeća, kao poslije cijepljenja. Tada — divlji skok naprijed, fenomenalni profit: stotine hiljada novih abonenata, nove građevine, radionice, namještenici, teretni automobili, telefoni. U toku zadnjih poslije ratnih godina stvorilo se u rešetu novinskog pogona opet jedno novo slijepo crijevo: stari strojevi za lijevanje matrica, engleski strojevi, koji rade na plin i koji se moraju držati uvijek puni tekućeg olova. Umjesto njih uvedeni su sada njemački: oni jednostavno žderu ugljen i mogu se u svako vrijeme nadopuniti.

Poduzeće ne pozna zahvalnosti. Ono odmah zaboravlja ranije zasluge. Staro odjeljenje strojeva izdahnulo je svoju dušu. Ono je prazno i hladno, a na njegovim okrečenim oknima odrazuju se plamenovi vatara suparnice. Veselo zveckanje matrica i turpijanje odzvanja u napuštenim prostorijama.

Nekada se izdavalo samo jedno jutarnje izdanje lista i bojalo se dopuniti ga večernjim izdanjem, jer se vjerovalo, da će se time umanjiti naklada. Danas šalje Ullstein na ulicu mnoštvo novina, koje su sve različito obučene, govore različitim jezicima, uvijek u drugo vrijeme izlaze i jedna drugoj ne smetaju.

Jutarnje izdanje — »Voss«, određeno je za burze i banke. Ono se lijepi za poslovne ljude, kad stoje kod Aschingera,* žvaću hljeb namazan maslacem, piju pivo. — Sjeda s njima u auto, juri između restauranta i burze, ureda i banke i smjesta obavlja svoje poslove. To su mudre, oprezne, izvrsno obaviještene novine. Svaki spekulant kupuje za 15 pfeniga nadu, da će mu ova stara dama dati dobar mig.

---

* Ime brojnih doručkovaona u Berlinu.

»PRAKTIČNA BERLINČANKA«

Dok su muževi u gradu, kuca Ullsteinova »Praktična Berlinčanka« na vrata žena. Također i »D i e D a m e« ili Ullsteinov »L i s t D o m a ć i c e« znaju da sebi prokrće put. To je uzorna tehnika. Da bi ove pokućarke mogle da trče od kuće do kuće, da podražuju apetite, da preporuče domaćici najjeftiniju kanticu za kavu ili jutarnju haljinu za 3.70 maraka, »gospodsku« spavaću sobu ili sredstvo protiv trudnoće — morala je tiskarska tehnika izvesti pravo čudo, zato se ljudski genije morao uzdići na novi, viši nivo. Stroj ne tiska samo svih 96 stranica teksta sa omotom, nego izbacuje na stol potpuno gotove brojeve. U toku jednog sata izrađuje 3500 egzemplara. Šta da se još kaže o Ullsteinovim uzorcima za kroj, o »M o d e w e l t-u« itd. itd.? Prije nego što je mozak domaćice spoznao, šta zapravo želi, već su odavno Ullsteinovi krojači pogodili njezine snove i u praktičnim uzorcima za krojenje poslali joj u kuću. Duše budućih kaputa, bluza i rublja poprimile su žuđeni idealni, iako za sada još samo papirni oblik.

Ima konja, koji znadu računati, pasa, koji se razumiju u geografiju. Ali da bi stroj mogao doseći ovakovu zadivljujuću inteligenciju, nitko nije mislio. Mehanička Olympia Hoffmannova znala je pjevati romance i klanjati se — sitnica! Kod Ullsteina sjedi radnik pred strojem za slaganje, udari po tipki, drugoj, trećoj, i za nekoliko sekunda iskoči na stol gotov olovni redak. I kad slova ispune svoju svrhu, budu demobilizirana — vraćaju se natrag u ništa, odakle su i proizašla. Stroj spusti svoju dugu, crnu ruku, zahvaća slova, koja su postala suvišna i porine ih jednim naročitim putem natrag na njihovo mjesto.

»B. Z. AM MITTAG«

U podne se uputi na ulicu najmlađa kćerka staroga Ullsteina. Ove su novine gušterica, mušica, stvorenje nametljivo, hitro i svakom pristupačno. Može se dobiti gotovo zabadava. Ne posjeduje vlastitog mišljenja, nema uopće individualnog lica. To je neka mala kaljuža, u kojoj se ogleda čitav svijet. Jezik joj je veoma razumljiv, kratak i primitivan — za dvije minute može se doznati sve što velika štampa danas misli i govori. Nije potrebno ove vijesti uopće žvakati: one su već prožvakane, snabdjevene s potrebnom porcijom pljuvačke — potpuno probavljive. Treba samo gutati i čovjek je informiran. Čovjek, koji nema vremena da misli i koji ne će da sam traži vijesti, ne može biti bez ovog dosljednog posrednika, malovrijednog ali istodobno i korisnog, ovog odjeka velikih gradova, ovog u l i č n o g g r a m o f o n a.

Rođena u odvodnim cijevima svih ostalih novina, živi ona samo pola sata. S nervoznom pohlepom očekuje se njezino izlaženje. Milijuni ljudi gledaju na sat i čekaju na rendez-vous sa »B. Z.«. Ali ni jednu se novinu tako brzo ne zaboravlja, tako prezirno ne odbacuje, ne ostavlja na klupama autobusa, na stolovima kavana, na podu i gazi pod nogama. I svakog dana uskrsava ova kraljica otpadaka — iz uličnog izmeta, da se baci u zagrljaj milijunima.

12 sati 10 m. Burza notira posljednje tečajeve.

12 sati 12 m. Posljednji brzojav poslan u slagarnu.

12 sati 15 m. Zaključak redakcije.

12 sati 16 m. Rotacijoni stroj navlači svoj blistavi oklop matrica.

12 sati 17 m. Službujući mehaničar ukopčava struju. Najveći rotacijoni strojevi kontinenta započinju posao.

Stranice šume poput vode nad mlinskim kotačima. U ovoj struji riječ je samo bacil. Prvi savijeni brojevi izlaze na vidjelo. Već trče u svijet — svaki list nalazi bilo kojeg čitaoca, svaki je tovar određen za nekoga. Buka navale udara o zidove. Para se diže kao kod vodopada, kao na rubovima gora za vrijeme provale vulkana. Papir, poput ogromnog kita na harpuni, kruži lagano u vatru žurbe. Koluti papira pokrivaju čitav pod, gigantski kokoni laži, iz kojih se izliježu milijuni jednodnevnih mušica.

Ova je tvornica novina kao neka tvrđava. Njezina duboka dvorišta slična su tamničkim dvorištima. Granitnim bregovima izolirana je od grada. Tvrđava mora biti opskrbljena hljebom i vodom za slučaj opsade. Ullstein posjeduje izvor energije, koji je neovisan od grada, a dosta je velik da njegove opsjednute strojeve osam dana opskrbljuje električnom strujom. Nikad se ne može znati: štrajk ili ustanak. Oklopljena vrata čvrsto se zakračunavaju, a tri minute nakon signala za uzbunu šalje električna centrala strojevima hiljade konjskih snaga — štrajkolomaca.

Nijedan namještenik ne može neopaženo ni unići ni izaći. Portiri su dresirani na ljude i stvari. Ali u 12 sati 18 minuta, dakle osam minuta po primitku posljednje hitne depeše, otvaraju se vrata i prolazi. Tvornica novina šalje svoju proizvodnju na ulicu. Široke cijevi pljuju svežnjeve novina direktno na teretne automobile. Motorni kotači nestrpljivo drhte, biciklisti podmeću svoje otvorene vreće, posluga, koja prati tovare novina na kolodvor i u pokrajinu, prekida doručak. Subotom se natovari 4000 centi — dvadeset poštanskih vlakova samo za podnevno izdanje. Uzmu li se u račun sva izdanja naklade zajedno, iznaša to 75 poštanskih vagona. A čitava količina mora biti u 45 minuta utovarena.

Novine prestižu vrijeme. Novine idu ispred kazaljki na satu. Čovjek spava polovicu svoga života.

On sam sebi krade noćne sate. Novine, prelazeći preko posljednje barijere, koja se stavlja na put njihovoj žurbi, udaraju sada na jednu nesavladivu zapreku: barikade pospanaca, koji hrču. Ali u velegradovima, na asfaltu, koji se blista poput leda, sve je relativno. Makar jutarnje rumenilo oblačilo svoje noge u pidžamu umjesto u staromodne oblake, Evropa je danas kao Grönland, kao polarno more. Njezin električni dan traje 24 sata.

Pola devet na večer pred Aschingerom — a Aschinger je posvuda — jure novinski kolporteri i »prave« jutro. Pokrajinsko izdanje lista »Vossische Zeitung« bez posljednjih brzojava, koji se noću naknadno doštampavaju, prodaje se u Berlinu još na večer u 8 sati 40 minuta: komadić jutra, komadić budućnosti sa rezultatima posljednjih nogometnih utakmica, sa porodičnim imenima unesrećenih i onih, koje su pogazili automobili, s engleskom parlamentarnom debatom — sve za 15 pfeniga.

Ullstein je jedna od onih velesila, koje naplaćuju carinu na svaku banalnost, koju uvoze u ljudsku svijest. Ullsteinova je kuća lučki trg, granična točka, na kojoj se istovaruju oceanski parobrodi puni fraza, izraza, koji se u podsvijesti lijepe kao gumene pete na iskrivljenim cipelama, viceva, koji su plosnati kao ravni tabani, smrdljivih anekdota i novo friziranih političkih parola.

»ILLUSTRIERTE«

Remek djelo ove vrste, koje se s ničim sličnim ne može usporediti, bez sumnje je »Berliner Illustrierte Zeitung« — najrasprostranjeniji žurnal moderne Njemačke, sa 1,600.000 čitalaca. Potražnja se neprestano povećava. Za pola godine doseći će po svoj prilici dva milijuna. Temelj Ullsteinove kuće je odjeljenje za propagandu banalnosti.

U suštini je to nula, dvostruka nula, jedan minus, 32 stranice duševnog sredstva za čišćenje. Rupica u boudoiru glasovite filmske zvijezde, pukotina, kroz koju se može vidjeti, kako se kupaju lijepe žene od Spitzberga pa do rta Dobre Nade. Fragment romana takove primitivnosti i brzine, da ga se na toiletti može čitati. Naravno — reklama. Prinčevska svadba. Opet reklama. Veći dio stranica pun je reklame.

»Illustrierte« nije nikada bila otvoreni neprijatelj Sovjetske Rusije. Možda su njemački radnici naučili iz nje o novom životu Sovjetske Unije više, nego iz drugih organa štampe. Ona donosi sve što je novo, zanimljivo, neočekivano. Rusija je senzacija. »Illustrierte« onda donosi Rusiju. Njezine ulice, demonstracije, vođe, mase ljudi, dječje domove, armiju.

Praktični, trijezni trgovac, prije je sklon da vjeruje u trajnost jednog takovog režima, koji već postoji, nego onakovog, koji zasada poput sablasti obilazi glave stanovnika Kurfürstendamma i ulice Tauentzien.* Ako se boljševici održe još pet godina, onda će Ullstein s bijelim emigrantima postupati onako, kao što je nekadašnja njemačka vlada postupala sa ruskim studentima poslije 1905. godine: svatko tko jednu zakonitu vladu — pa makar bila i sovjetska vlada podriva — jest i ostaje revolucijonar, anarhist-bombaš i uopće lopov. Ali, Ullsteinu se sada čini zgodnije osigurati se na sve strane: općenito sovjetima prijateljski naklonjena kuća smjestila je pod krov u jednom odbačenom kutu bijelogardijski »Rul«.

Ali i prijateljstvo ima svoje granice, kada sva štampa nadadne složnu dreku protiv boljševika. Tada ne može ni Ullstein šutiti. Nakon što je čitavu godinu donosio komunistima prijateljsku informaciju, izvlači iznenada svoje najteže topove, koji svoju proklinjuću osudu ponavljaju 1,600.000 puta i glasnije je objavljuju, nego što je to mogao Mojsije sa starog židovskog brijega.

* Najotmjenije ulice Berlina.

»Novi zločin boljševičkog pravosuđa!« »Tri njemačka studenta osuđeni na smrt!« I nisu to sada »tri studenta« nego tri puta 1.600.000 studenata, tri puta 1,600.000 »Kindermanna« i tri puta 1,600.000 »boljševičkih ubojica.« To sigurno nije više jedan minus, nego socijalna poluga takove snage i djelotvornosti, kakovih u Evropi malo ima.

»Illustrierte« ne donosi svoje kratke, zajedljive, ljepljive, političke formule u obliku uvodnih članaka ili krivulja — ona ih tetovira na svileno mekanu kožu varijetske pjevačice, veze ih na rublje glasovite plesačice, tiska ih na etikete parfuma, koji se preporučuju kao sredstvo protiv ružnog zadaha ispod pazuha. Tako se parola urezuje, veze i tiska: »Rat boljševizmu«. »Protiv svjetske revolucije!« »Rat ubojicama nevinog, plavog, kratkovidnog Kindermanna sa njegovom putnom ljekarnom!«

Pa ma kakva bila Ullsteinova parola za ili protiv USSR, za ili protiv kineske revolucije, za ili protiv pakta — taneta ovih parola dosižu svoju svrhu.

»SPORT«

Motorni čamci i jedrilice lista »B. Z.« krstare po jezerima i morima, trkaći konji »B. Z.« preskaču sve zapreke, favorit »B. Z.« razbija nos glasovitom američkom boksaču, motorni kotač »B. Z.« postavlja u ime koje mu drago političke parole rekord brzine. Izložba pasa, tenis, natjecanje u plivanju, nagrađena tegleća marva. A napregnutom pažnjom promatra Evropa sve te stvari. Svake novine, koje nešto drže do sebe, donose dnevno stranicu sporta. Šampijoni su daleko bolje poznati nego najistaknutiji političari.

Ullstein je valjda bio prvi, koji je otkrio ovaj zlatni rudnik. On je privukao sebi sportske stručnjake u ono vrijeme, kada su druge novine puštale da im izvještaje s utrka pišu reporteri za požare. U sve ergele, u sve totalizatore Evrope slao je on svoje posebne dopisnike.

»QUERSCHNITT«

O umjetnosti nema Ullstein ni pojma. Za ove finese, za redakciju lista »Querschnitt«, koji je određen za nekoliko stotina pretplatnika esteta, angažira on čovjeka koji ima smisla za umjetnost, koji se vrlo dobro snalazi u svim vrstama porculana na svijetu i u svim mogućim kutijama za burmut 18. stoljeća. Ovaj je časopis na neki način poput ljiljana, kod kojega se ne opaža miris one gnojne jame, na kojoj uspijevaju »B. Z.« ili »Illustrierte«. Ovaj estetski časopis pliva kao lotosov cvijet na moru Ullsteinovih milijuna — čezne za crnačkom plastikom i za sjajem jahačkih čizama staroga Friedricha na Menzelovim slikama. I veoma gola, veoma umjetnička tijela, određena za poznavaoce, nalaze se u njemu. Stari Ullstein psuje kad vidi sve te finese. Ali svima ostalim urednicima, izrađivačima loše masovne proizvodnje, najstrožije je zabranjeno da se miješaju u posao esteta. S ovima se doduše ne mogu praviti poslovi, ali oni zato primamljuju ljude od ukusa i dobrog položaja. Lijepo izgleda kad se u predsoblje postavi klasična Venera.

»VESELI FRIDOLIN«

Naprotiv, kod izrađivanja robe kao što je »Veseli Fridolin« nisu Ullsteinu potrebni pomagači. Na ovom je području on sam majstor i stručnjak. Nitko ne zna bolje od njega koliko je potrebno praška, margarina i sirupa metnuti u ove male sveske po groš sa naslovnom slikom, koja prikazuje psa kako se vozi na biciklu, da se dječja fantazija na željeni način okalja, prenahrani i banalizira. Ove sveske imaju ogromnu prođu: 350.000 primjeraka, to jest 700.000 primjeraka mjesečno. One predstavljaju mješavinu Scherlocka Holmesa, cirkusa, kriminalne kronike i sentimentalnosti. Junaci: policijski pas sa dušom čitaoca nedjeljnog priloga lista »Vossische Zeitung«.

ULLSTEINOVI ROMANI

Prije rata stajao je svezak od 250 stranica sa svadbom pred oltarom ili plemenitim samoubijstvom na koncu 1 marku. Danas — dvije marke. Nikada ne će jedan »besmrtnik« biti tako čitan kao ovi anonimni autori. Tolstoj, Goethe? Oni se ne mogu mjeriti s nekim gospodinom Weberom, koji je napisao knjigu »D a, d a, l j u b a v«. Stari dobri Ullstein postupa s literaturom onako kao što deva postupa s datuljom. Nakon što je jedamput progutana, sili on svoga čitatelja, da je što je moguće češće preživakava. Sve Ullsteinove romane filmuju odmah nakon što izađu najveće njemačke kino-tvornice. Prodavačici, učiteljici, poštanskom činovniku treba sačuvati vjeru u sreću. Malograđanina treba osvjedočiti o tom da svaki pošteni čovjek može bez prolijevanja krvi i bez nasilja sve postići: vilu, auto, svoj vlastiti dućan. Samim čitanjem se to ne može shvatiti. On to treba da vidi vlastitim očima. I Ullstein je to pokazivao. Svako može tamo otići i uvjeriti se o tom kako je poštena Alice sebi prokrčila put kroz financijski svijet sa ljubavlju za red, nešto znanja u knjigovodstvu i sa svojom zgodnom njuškicom. Jer Stinnes ju je uzeo za ženu. Ali ovaj je Stinnes mlad i gotovo isto tako sladak kao prodavač

u konfekcijonom odjeljenju kod Wertheima.* Drugi ljudi rade stotinu godina i umiru kao milijarderi. Pogledajte, kako ih sahranjuju! Zbilja se isplati kroz čitav život savjesno vršiti svoju dužnost, da čovjek s ovakovim sjajem i raskošju bude pokopan. A da se ništa i ne govori o malim namještenicima, koji uvijek izvlače glavni zgoditak i žene se kćerkama svojih poslodavaca. Čemu revolucija? Čemu politika? Malograđanin, Ullsteinov čitalac trči u kino i tamo gleda obećanu zemlju.

Sigurno, Ullstein nije sam. Nijemu konkuriraju, a možda ga i nadmašuju takovi tvorničari novina kao što su Scherl-Verlag, koji je u Njemačkoj u svoje vrijeme stvorio tip »izvanstranačkih« novina, a koji se sada nalazi u rukama Hugenberga, nekadašnjeg direktora tvrtke Krupp. Nakon što je Hugenberg prigrabio sebi sve, što je pripadalo novinskom kralju, pretvorio je ove stare »izvanstranačke« novine, koje su bile nasušni hljeb svakog njemačkog prosječnog građanina, u trubu najaktivnije i najbjesnije proturevolucije. Za njima idu Mosse i mnogi drugi monopolisti novinskog i književnog tržišta. Ima mnogo Ullsteina...

Usluge, koje su ove tvornice građanske ideologije za vrijeme rata iskazale vladi, ne mogu se dovoljno ocijeniti. One su znale prodrijeti u sve pore društvenog organizma, u sve stanice njegovog mozga i u svaku stanicu ubrizgati naročiti otrov. Mnogo su čavala zabili Ullstein, Mosse i Hugenberg u veliki drveni kip Hindenburgov, koji je tada stajao pred Reichstagom nasuprot Stupu pobjede. Legije su se ljudi dale pobiti pod utjecajem kokaina ove literature. I nikada ne bi uspjelo vladi bez ovih novinskih trustova, iznuditi od mase malograđanstva one milijune, koji su otišli na ratne zajmove.

---

* Velika berlinska trgovačka kuća.

PROFESOR JUNKERS

Kao svaki pravi učenjak tako je i profesor Junkers morao prekinuti s univerzitetom, ostaviti za uvijek njegove zidove, da se može posvetiti znanosti. Učinio je to 1909. godine — zajedno sa svojim asistentom i pomoćnikom Dr. Maderom, čiji je ukočeni, nešto malo razroki pogled već tada s jednakim oduševljenjem bio upravljen na eksplozivne motore kao i danas, skoro dvadeset godina kasnije.

Ali nije to bila avijatika, kojoj su za ljubav oba učenjaka ostavili visoku školu u Aachenu. Stroj za letenje nije ih interesirao ni više ni manje od svakog drugog stroja. Ali, sveučilište je od njih tražilo, da ulijevaju u glavu glupim mladićima svakovrsne učenosti. Okrenuše dakle leđa visokoj školi i posvetiše se sasvim svojim pokusima.

Ako je avijatika ikada bila umjetnost a ne zanat, onda je to bez sumnje bilo u onim godinama. Sanjari, romantičari, pustolovi i mučenici posvećivali su joj život. Napravili su sebi smiješne sandučiće od platna za jedro, žica i daščica i s ovim papirnim zmajevima letjeli ili padali — kako je to upravo slučaj htio. Sa stanovišta godine 1925., ovog hladnokrvno proračunanog doba, postupali su možda genijalno, ali nema sumnje kažnjivo lakoumno. Gotovo je svako natjecanje u letenju završavalo katastrofom. Dva do tri puta u danu prodirali su gledaoci kroz plotove i pritrčavali gomili ruševina, koja se pušila. U nekoliko dana propalo je toliko prvo-

razrednih letača kao sada u dvije godine. Papirnatim, krvlju poprskanim krilima krčilo je sebi čovječanstvo put k nebu!

Ništa nije zajedničkog imao profesor Junkers s ovim plemenitim ludilom. Nakon mnogo godina rada u laboratorijskoj tišini uspjelo mu je osvojiti nekoliko onih najviših točaka tehnike, koje su mu donijele prevlast nad najinteresantnijim i najmanje istraženim područjima. Ispostavilo se pri tom, da se među ovim područjima nalazila i dosada tako čudljiva i neproračunljiva avijatika. Profesor Junkers je zaključio podvrći je brižnom znanstvenom odgoju.

Jedna od temeljnih ideja ovog učenjaka, koja je unijela revoluciju u aeronautiku, bila je zapanjujući jednostavna. U stvari: koja se ptica, koji leptir ili riba, čiji je oblik poslužio aeroplanu kao uzor, kreće nepokrivena bez kože s izloženimi kostima i živcima? Gdje bi bilo moguće, da jedno živo biće izlaže otvoreno napolje svoju utrobu? Ali aeroplan toga vremena je to ipak činio. Nepokriveno, nezaštićeno ležalo je gore njegovo srce predano na molist i nemilost vjetrovima, izloženo prašini, suncu, kiši. Mnogobrojne nezgrapnosti, žice i daščice podesetorostručavale su otpor, unatoč svoje prividne lakoće. Junkers je zaključio, da pokrije ovu besmislenu golotinju aeroplana, da dade srcu stroja otporna prsa, a utrobi tijelo. Kobasice grofa Zeppelina zaokupljale su tada potpuno pažnju javnosti i dvora. Car Vilim koji je stajao pod dojmom ogromnih dimenzija i ratničkog izgleda ovih zračnih ichtyosaurija odredio je, da ih izrađuju u velikoj množini — u ono vrijeme kada je profesor Junkers dobio svoj prvi patent za aeroplan od potpunog metala.

Pilot, tankovi — sve je ležalo sakriveno u unutrašnjosti dugoljastog srebrnog bijelog tijela od aluminija.

Rat je dao Junkersu sredstva i učinio, da je njegovo ime postalo poznato svijetu. Zadovoljan, da konačno može raditi, a da ne mora gledati na svaku paru, slao je »dobri profesor«, više sličan pastoru nego učenjaku, u zrak jedan roj aeroplana za drugim. Njegovi razarači bili su pored podmornica »ljubimci« admirala Tirpitza. Njegovi srebrni vodeni konjići urezivali su u sjećanje milijuna još živih i tada poginulih ljudi duboke neizbrisive utiske straha.

Poslije versailleskog mira dođoše emisari entente u tihi gradić Dessau i polupaše čekićima sve, što bi moglo poslužiti u ratne svrhe.

Junkersovi planovi i proračunavanja za još nesagrađene bombaše dospješe u Pariz. Isto kao i Krupp — i on je vidio svoju domovinu tamo, gdje je zarađivao. Tvornica je obustavila rad. U jeku inflacije oblijetali su veliki morski psi — Stinnes, AEG. — u čoporima u mutnoj vodi oko Junkersa. Bilo je to vrijeme kada je čovjek mogao postati vlasnikom bilo kojeg poduzeća, ako je poslao svoju posjetnicu sa nekoliko hiljada dolara u pravo vrijeme i na pravo mjesto.

Junkers je u svoje vrijeme imao i previše posla s činovnicima ministarstva vojnog, a da bi mogao gojiti iluzije o svom položaju u ruci nekog privatnog poduzetnika. Trgovac je uvijek neprijatelj novotarija, na koje ga konkurencija ne sili. On hoće da iskoristi ono što ima, on bi htio da jednu ideju, koja je osvojila tržište muze tako dugo dok je moguće. Njemu ne bi nikada palo na um da plaća nastavak pokusa.

Ali »dobri Bog« se smilovao profesoru i njegovoj nevolji i poslao mu dva anđela, da ga spasu iz požudnih ralja spekulanata: Badeofena i Sachsenberga.

Najprije o Badeofenu. Svaki Don Quichote ima svoga Sancho Pansu. Da se jednom učenjaku omogući, da u punom miru luta, da pravi gluposti i pogreške, da već započeto baca u zapećak ili uništuje mora ga slijediti mirna i odana magarica praktičnog razuma. Njezina će ga široka leđa iznijeti iz svakog teškog položaja, u danima neuspjeha ona će svoga junaka naći u grabi kraj ceste i svojim sirovim toplim jezikom pogladiti nebeskom nježnošću njegovo zaprljano lice.

U jednom zabačenom krilu poduzeća nalazila se već dugo tvornica patentiranih plinskih aluminijskih peći za kupaone. U danima revolucije, kada su vojnici iznenada počeli svojim otresitim potporučnicima kidati epolete, došla je ova aluminijska peć nenadano do velike časti. Njezinim širokim ramenima uspjelo je spasiti iz nevolje krhkog zračnog vodenog konjića. I sve do današnjeg dana plaća ova peć za kupaone u svoj poniznosti skupa znanstvena i izumilačka putovanja, koja poduzima profesor u zemlju nepoznatoga.

Poslije rata dospjela je njemačka teška industrija u mučnu krizu: preuređaj na proizvodnju za mir. Krupp je pravio mjesto topova strojeve za meso i separatore, »teški« Stumm, kralj oklopnjača počeo se baviti igračkama. Junkersovim je tvornicama bilo mnogo lakše provesti ovo preuređenje. Versailleski je diktat dao njihovom razvoju samo novi pravac. Njegove male ptice grabilice, koje su poput jedva vidljive točke krstarile po ratnom nebu padale su sve dublje i dublje, rasle sve više i više i postepeno se pretvorile u domaću perad. Glava je postala veća, tijelo se ispružilo, krila se razvila u silan metalni križ. I glađu tjeran našao je ratni orao posla i kruha kod novog gospodara — kod pošte.

Ali nije se samo on prilagodio novim odnosima. Valovi su se revolucije dizali i spuštali, a plavim

ljudima sa rasnim nosevima bilo je sve gore i gore. Stupali su u ratnu službu inozemaca, postali su plaćenici malih baltičkih država. »Škripeći zubima« skidali su sjajni natpis marinskih oficira SMS flote i obavljali prljavi posao, koji su željeli Letonci i Estonci — išli u lov na boljševike. Ali vlade sitničara i advokata nisu mislile na to da za uvijek drže kod sebe ovu gardu njemačkog imperijalizma. Letonski seljaci još nisu bili zaboravili agrarne nemire 1905., još su uvijek vidjeli kako se seljaci ustanici obješeni o rebra ljuljaju na drveću — kao što je to tada bila svakidašnja pojava na imanjima baltičkih barona. Oni su još nedavno doživjeli, da je baltička birokratija, ova najvjernija potpora ruskog apsolutizma, predala ključeve grada Rige u ime baltičkog plemstva Vilimu II. Ukratko, sluge su zadržani u zemlji dotle dok je to trebalo, a onda su udarcem noge izbačeni napolje. Hiljade njemačkih seljaka, kojima je obećan krov nad glavom, morali su pustolovinu, koja je poznata pod imenom »Baltikum« platiti svojim životima.

Godine 1919. povratila se jedna od ovih četa — gotovo čitavim putem pješice — kući u Njemačku. Ovi izmrcvareni ratni vukovi zaključiše da se zaposle u poljoprivredi, samo da ne moraju služiti ovoj prokletoj republici, koja je tada još izgledala revolucionarna. Sadili su krompir, vozili đubre i promatrali, kad su dizali glavu s pluga, sjetnim pogledima poštanske aeroplane profesora Junkersa, koji su letjeli preko njihovih polja.

Vrlo skoro nakon toga uputio se osnivač »Poljoprivredne oficirske staleške zadruge« Sachsenberg — izvrstan organizator — u Dessau i ponudio profesoru svoje usluge zajedno sa detaljno izrađenim planom za međunarodni zračni promet. Stari carski oficiri, kod kuće potpuno suvišni, od proletarijata i od novčane aristokracije jednako omra-

ženi iseliše se — u nebo. Ruski emigranti u Parizu vrijede kao odlični frizeri, konobari a naročito šoferi. Njemački oficiri postadoše ubrzo najbolji kočijaši međunarodnog neba. Oni su krstarili horizontima Evrope i Azije isto onako hladnokrvno kao njihovi ruski kolege po pariškim boulevardima.

Komercijalna strana stvari iziskuje, da građanin može isto tako mirno sjesti u avion, kao u fijaker ili auto. Avijatiku se moralo svrgnuti s prijestola, njezino se romantično perje moralo počupati, da ne plaši plašljivog građanina. Odatle je moderni aeroplan u svom unutarnjem uređaju tako bezgranično banalan. Njegove stolice potječu iz sobe ravnateljstva neke banke, ogledala — iz nekog drugorazrednog lokala, čitava kabina pokazuje obični prašnjavi luksuz evropskih željeznica. Toiletta s bijelom pločicom na vratima ganutljivo djeluje svojom povjerljivom bezazlenošću, a beskonačno zemaljske papirne vrećice priređene za ljude koji pate od morske bolesti ravnodušno namiguju. Nesretni su slučajevi danas tako rijetki, pljuvačnice tako udobne, pilot pobuđuje toliko pouzdanja, da su se putnici prestali s njim rukovati. Još jedan korak dalje — i evo ga u istom redu sa slugama i šoferima. Građanin će strah pred putovanjima zrakom tek onda potpuno izgubiti, kad pilot obuče livreju, kad je moradne obući. Letenje će tek onda postati popularno, kad se napojnice budu i u zraku primale.

Leži neka naročita ironija u tom, da su ovo skidanje s prijestola, ovo deziluzijoniranje avijatike morali obaviti posljednji romantičari starog režima. Ravnodušna lica dovlače oni aparat i spiru s njegovih srebrnih krila tragove zračne bolesti svojih putnika.

Zemlja pripada »republici«. Ona je potpuno razdijeljena, za mnogo godina skrojena. Šavove, koje su povukli Versailleski ugovor i Dawesov pakt

ne će moći bajonete tako skoro rastaviti. Tome nasuprot nebo, veliki, plavi kontinent, još uvijek nije potpuno otkriveno i osvojeno. Ovdje ima nedodirnutih dubina i puteva, kojima još nitko nije išao. Oblaci se tamo vuku kao bogate pljačci izložene karavane. A i ono što je već osvojeno ne može se bez daljnjega sačuvati. Hegemonija u zraku ostaje uvijek labilan rezultat odnošaja snaga, koje se mijenjaju. I najsmioniji lijet ne ostavlja traga, čak ni onu kratkotrajnu pjenu, koja slijedi parobrod na putu kroz ocean.

Velesile bacaju zračne flote jednu za drugom u prostor, ali tonaža ovih brodova uspoređena sa milijunima kubičnih kilometara, koje je potrebno prevaliti, je smiješno neznatna. Noćno nebo, to je praslika budućeg rata. Da se snježne ravnice Rusije pokrije dinamitom, da se Kinu dovede pameti, mora moći zračna flota protivnika, poput zvjezdanog mora, opsijedati zemlju, dan pretvoriti u noć.

Za vrijeme carstva započeta ekspanzija nastavlja se u kretanjima Junkersovih aeroplana, koji krstare po tuđim nebeskim svodovima. Kina je izgubljena, Kiaučau otrgnut; bagdadska željeznica izgubljena, isto tako i Kongo. Ali postoji i kinesko nebo, otvoreno svima vjetrovima. Izgubljena zastava tvrđave na Tihom oceanu leprša sada iznad oblaka. Visoko gore ukrštavaju se i režu neprijateljske linije. Borba za ove kolonije tek započinje.

Junkersovi je aeroplani ne dobivaju za sebe, niti za svoju zemlju. Versailleske okove nije tako lako stresti. Radi se za svakog ko naruči, za svakog kupca.

Ticala »Derulufta« opipavaju Italiju, Švicarsku, skandinavske zemlje; Sachsenberg poduzima navalu protiv Balkana i još dalje protiv anatolske Turske.

U inače tako tihom Dessau-u započelo je jednog dana komešanje kao u uzbuđenoj košnici. Piloti,

doletjeli sa svih strana, posjedaše mračnih lica za svoj stol u kantini. Strogo po »rangu« i redu, kao u oficirskom kasinu. Jedan je došao iz Perzije, drugi je na svom odijelu donio pjesak Gobi pustinje, treći — sunčani žar ruskog ljeta.

»Kako je Kronprinc?«

»Hvala, Njegovo Visočanstvo kupilo je novog konja.«

»A kralj Saske...«

Ali ovakove novosti ne spadaju u onu vrstu, zbog koje su oni inače spremni pretražiti nebo čitavog svijeta. Bomba tek dolazi.

»Jeste li već čuli? Junkers je potpisao neku koncesiju s Poljskom. Gradit ćemo flotu za te skotove.«

Čitav tjedan pije ovo po izbor društvo bivših oficira s mračnim licima, šuti i nevoljko pravi svoj kočijaški račun: odmjeruje kilometre, koje su njihovi aeroplani prevalili kod posljednje vožnje. Ništa ne preostaje. Takav je zakon kapitalističkog razvoja. Trgovina je izvan stranačka, internacionalna.

Beskućnik njemački imperijalizam odgaja kod prijatelja i neprijatelja svoje uništavače. U nadi da učenici ne će tako skoro stići učitelja, da će u odlučnom momentu na kormilu sjediti vlastiti ljudi, da nikada njemački, od njemačkih inžinjera sagrađeni aparati ne će svoju sjenu baciti na njemačka polja. Uzaludna nada!

Ratne industrije pohlepno uče od pilota i konstruktera Junkersovih tvornica. Ali jedva što su u stanju da naprave prve korake sami, bez učitelja, tjeraju ga preko granice, jer osjećaju da im je on nepomirljivi, vječni neprijatelj. Sva nastojanja da si poštenim, skroz nekoristoljubivim radom stvore trajnu poziciju ništa ne koriste. Što je bolja škola, tim brže polučuje učenik zrelost, tim brže odbacuje

sa sebe strano skrbništvo. Što savjesnije Junkers ispunjuje svoje obaveze, tim brže drugi nastoje da ga se riješe. Jedna za drugom zatvaraju mu vrata tvornice aeroplana, koje je on sagradio i stavio u pogon. Taština i domišljatost njegovih učenika još ubrzavaju proces.

Nikog ove katastrofe ne pogađaju tako bolno kao samog Junkersa. Kod prvih uznemirujućih brzojava podvostručava on svoje napore, investira u ugrožena poduzeća nove sume. To ga je već češće dovodilo na rub propasti. Ali sve uzalud: jednog se dana pojave ogorčeni inžinjeri, koji su opet ostali bez posla, na pragu tihe kućice u Dessau-u.

Junkers je učenjak najčišćeg kova. Linije zračnog prometa njemu su konačno isto tako potrebne kao peć u laboratoriju. On ih stvara da pokrije troškove svojih pokusa, a da nije svjestan ogromnog političkog značenja internacionalne organizacije, koju je sam stvorio. Naravno, on daje onima koji s njim rade više nego oni njemu. Ali šta znači zlato uspoređeno s onom injekcijom znanja, iskustva i organizacije, koju on ubrizgava svijetu.

Konačno, ne može se ovaj profesor ni tužiti na neuspjehe. Ma pod kojim zastavama jedrile danas njegove flote, nijedna vlada ne raspolaže s takovim štabom treniranih, iskusnih i školovanih pilota, inžinjera i radnika. Svaki je od njegovih ljudi počeo sasvim iz početka. Mnogi su ljudi započeli kao dobrovoljci, radili su mjesecima bez ikakove zarade, gladovali, trpili nevolju. Oni su rasli sa svojim strojevima. Svaki korak naprijed, svaki novi izum ispitivali su u praksi. Piloti su fino osjetljivi kontrolni aparati, bez kojih profesor ne bi bio mogao raditi. Koliko mu je na primjer koristio mali Jüteborg, neumorni zračni kočijaš, koji je za svoje nomadske vožnje izabrao istok. On leti nisko, pridržava se bliže zemlji. Kod burnog vremena udara pjena valova Kaspijskog mora gotovo o njegova krila — u magli

posrće on preko telegrafskih stupova Istočno-indijske kompanije, ali se još nikada nije dogodilo, da bi ga vjetar ili magla negdje na polovici puta prisilili na povratak. On će po čitav dan unaokolo lutati, ali će svoju torbu sa pismima i dvojicu ili trojicu perzijskih trgovaca, požutjelih od zračne bolesti, sigurno dovesti na određeno mjesto. Takav je Jüteborg — šta on sve ne zna pripovijedati: o tropskoj rosi, o beskonačno finim oblacima prašine u pustinjama, o djelovanju zraka, sunca i vlage na organizam lijetala.

Ili onaj drugi, koji se od običnog mehaničara podigao i danas je jedan od najboljih pilota Junkersovih. Njega ne privlači istok. On uvijek kruži nad najvlažnijim, najmasnijim i najsvježijim komadom Evrope. Bivši mornar — osjeća se on najbolje u gustim maglama i vlažnim vjetrovima Nizozemske. Kroz gusti veo ovog zraka prepoznaje on već izdaleka zlatna svijetla amsterdamskih krčmi.

Gospodin N. je noćni pilot. Njegove izbočene plosnate oči vide u mraku. Noćnu zemlju osjeća pod sobom kao što ribar ćuti morsko dno pod svojim čamcem. S instinktom kome se čovjek mora diviti zna se ukloniti s puta opasnostima.

Za rekorde brzine i visine interesiraju se hladni, tromi letači — sasvim drukčija vrsta ljudi. Oni ulaze u lijetalo, a da ne mijenjaju odijelo, a izlaze iz njega ništa ne promijenivši na svojoj vanjštini. Nekada velika gospoda, koja su se zasitila života oni vole junački podvig zamrznut kao u vinskoj boci u rijetkom visinskom zraku. Vrijednost se života mjeri prema maksimumu uzbuđenja živčane napetosti, koja se iz njega može izvući. Konačni je rezultat ravnodušan. Čim je cilj dostignut, nema više nikakove vrijednosti o tome govoriti. Računaju se samo još uzbudljivi časovi duela s elementima na 5200 m visine, gdje je opasnost rastopljena u zraku kao dijamant u čaši vode.

Ali ne stoji živi korjen svega toga u novim zračnim linijama, niti u putničkim uredima i aerodromima, pa ni u velikim zgradama glasovite tvornice aeroplana u Dessau-u. Junkersovo srce tuče skriveno u neuglednoj jednospratnoj kućici, koja leži postrance od poslovnih ureda, gdje vlada Sachsenberg sa svojim mladićima i postrance od aerodroma, kojeg je vjetar propelera potpuno ogolio. To je znanstveni institut za istraživanje, kemijski laboratorij i arhiv. Poznavaoci tvrde da u čitavoj Evropi ne postoji nešto slično.

Čitav ovdje nagomilani znanstveni rad osniva se na najdubljem nepovjerenju prema materijalu. Laboratorij Junkersovih istraživača je arena, u kojoj se metali poput šampiona bore za svjetsko prvenstvo. Svaki može da sudjeluje na natjecanju: proizvodi najpoznatijih tvrtki i nesigurne novajlije, koji po prvi put stupaju na tržište. Oholi Kruppov čelik mora svakog dana iznova da dokaže svoju pouzdanost. Svaki, bilo koji, s ulice pobrani konkurent ima pravo izazvati na borbu ovog šampiona. Onaj metal, koji u Junkersovom skromnom laboratoriju položi ispit zrelosti, napravio je karijeru.

Tek kad je svijetlo bijeli aluminij potukao sve ostale konkurente, odlučio se profesor da ga upotrebi za gradnju svojih lijetala. Više od dvanaest konkurenata borilo se da budu priznati kao materijal za motor, točkove, osovinu i krila. Jedan metal ima pokožicu Eskimca i ne boji se zime, drugi — kožu crnca i ravnodušno se izlaže stupnjevima tropske vrućine.

Ispitivanje sirovina ne započinje na predmetima, koji su od njih izrađeni nego na njihovim atomima. Metal dolazi pod mikroskop, röntgenizira se. Najneznatnija nepravilnost u poređaju njegovih kristala dovoljna je da se čitava zaliha izbaci iz konku-

rencije. Čelik ima neobično jako razvijeno lopovsko svojstvo: dovoljno mu je nekoliko časaka da se domogne svakovrsnih stranih tijela. Posebni aparati sile čelik, da vrati sve ono što je protupravno prisvojio. Ukradeni ugljik ishlapljuje iz stisnute čelične šake metala.

Tako se u toku godina sakupio znanstveni materijal neprocjenjive vrijednosti. Dugi niz brojeva, točni zapisnici o pokusima bujaju do velike biblioteke. Istaknuti učenjaci rade na sistematizaciji eksperimentalnih rezultata. Prije nego što mladi praktičar započne posao, proučava literaturu koja već postoji. Penje se na ramena svoga prethodnika.

Nijedan metal ne prolazi neprepoznat kroz kontrolna odjeljenja. Kao što se zločinca prepoznaje po otiscima prstiju, isto se tako svaka, pa ma kakva bila, legura prepoznaje po malom tragu, koji utiskuje kuglica aparata za ispitivanje. Postupa se strogo, kao u kakovoj stranci — materijal, koji je izdržao prvi ispit čišćenja, nikad nije siguran od drugog ispitivanja. Svaka predložena ideja — makar kako ona na papiru uvjerljivo djelovala — oblači se odmah u svoje metalno odijelo i brani se u praksi. Tu su tanke, duge cijevi, koje tvrde da mogu izdržati čitav teret nosive površine.

Silan se teret spušta na cijev od trske, koja tako krhko izgleda. Ona izdržava opterećenje: 9000 kilograma, preko 40 kilograma na kvadratni milimetar! Tek kad se ovo opterećenje prekorači, lomi se. U jednom, naročito u tu svrhu sagrađenom aparatu za mučenje, zvekeću čelične žile: one pucaju kod 5200 kilograma — 50 kilograma po kvadratnom milimetru.

Mehaničke škare pregrizaju spojnice, koje treba da povezuju pojedine djelove aparata. Među hiljadama izabira željezna ruka stroja one, koje iziskuju

kod prerezivanja 127 kg, to jest 25 kg po kvadratnom milimetru.

Kao grešna duša u paklu tako metal trpi u ovim odjeljenjima za ispitivanje. Režu ga, glođu, rastežu, kidaju, lome. Jedan se naročiti stroj brine zato da materijal, koji leži u njegovim pandžama ni na časak ne može zaspati. Dan i noć treska on metalne trake, a ispitni kandidati poludjeli od nespavanja drhte grozničavo, drhte u ritmu lijetala, koje se zujeći uzdiže. U jednom drugom uglu vidi se kako pero čunjastog ventila čitave sate skače gore dolje; jedan posmatrač gleda kroz posebnu cijev u zažarenu nutrinju i bilježi najneznatnije promjene. Ovdje se izazivaju svi mogući slučajevi nesreće, koji se uopće mogu dogoditi aeroplanu. Svaki defekt, svaka katastrofa, ustanovljuje se u svom djelovanju na svaki pojedini dio letećeg stroja. Sve vrste materijala, svi predmeti, koji se ovdje ispituju i izlažu djelovanju težine, hladnoće, vrućine, napetosti i udaraca, sačinjavaju svi zajedno aeroplan, rastavljen na najsitnije dijelove. I ovaj aeroplan pravi putovanje oko svijeta, bori se s olujama i plamenovima, ruši se, tone i gori, doživljuje bezbrojne opasne pustolovine, a da ne ostavlja svoje mjesto, ovaj mali laboratorij.

Kinezi ne cijene svoje pretke toliko koliko učenjaci ovog laboratorija cijene komade metala unakažene kod ovih pokusa. Poput niza nezaboravnih opomena čuvaju ih u najstrožijem redu u ormarima. Pogreška može biti ispravljena, ali pamćenje znanosti sačuvati će za uvijek nemir i pažnju, izazvanu eksperimentalnim neuspjehom, pa makar tome nasuprot stajale hiljade uspjeha.

Aeroplan je vrlo mlad. Čak ni njegova životna trajnost nije točno ustanovljena. U Dessau ima jedan aeroplan, koji leti od 1919. godine, i nitko ne zna kako će se još dugo držati.

Šta je aeroplan? Koja je hrana najzdravija za njegov krhki organizam? Godinama su se zanimali kemičari pitanjem pogonskog materijala.

Lakoumni, nepostojani benzin zbijao je dugo vremena neslane šale s ljudima. Konačno se prišlo teškom, ali stalnom i neprevrtljivom ulju. Ovaj masni liker ne zatajuje u Alpama, ni na ruskim sniježnim poljanama, ni u ledu Arktika.

»Ali«, veli tihi stari čovjek, koji svakog dana podnosi profesoru izvještaj o tom kako se ponašalo ulje, koje se upravo ispituje, »ali to su samo uporišta. Mi još ništa ne znamo!«

Ništa? Nakon toliko godina rada, usavršavanja i otkrića? Čovjek promatra učenjaka, koji upravo röntgenizira komadić nekog metala i iznenada mu se u glavi nameće pitanje. Pa kako su oni letjeli, oni prvi, koji osim svoje vlastite volje nisu imali nikakovih »uporišta«? Junkers se ne može tužiti: on ima mnogo srčanih ljudi, ali se nijedan od njih ne bi usudio uzletjeti s onim teškim željeznim krilima, koja sada vise na zidovima kao oklopi srednjovjekovnih vitezova.

Unatoč svog savršenstva potsjećaju Junkersove tvornice više na univerzitet ili radionicu obrtnika nego na tvornicu. Proizvodnja nije gotovo uopće mehanizirana. Stroj je druga ruka radnikova, on pomaže, čini umjesto njega mnoge zahvate, ali on ne dovodi do pravog kraja nijedan jedini proces rada. Jedinstvo tipa postizava se ručnim radom vrlo teško. Svi dijelovi stroja moraju biti međusobno potpuno jednaki. Ništa ne koristi što inžinjer neprestano pazi na prste radniku, svaki dogotovljeni komad najtočnije ispituje. Najneznatnija nepažnja je dovoljna da bude mjesec ili godinu dana kasnije uzrokom katastrofe. Osjećaj odgovornosti silno usporuje posao: čitave sate sjedi čovjek nad gotovim komadom i boji se predati ga iz ruke.

Inteligentni, mučaljivi radnici, upućeni uvijek sami na sebe postaju upravo takovi individualisti kao i piloti. Svaki čekić govori svojim vlastitim jezikom; susjedi koji rade na istoj klupi, ne rade ništa zajednički.

Zašto sam se sjetila upravo u onom odjeljenju tvornice na kuću profesora, na njegove svijetle sobe pune dječje halabuke i veselja, u kojem vlada najsvečanija tišina, gdje samo škripanje pera prekida šutnju kao napetu svilenu tkaninu. Djeca profesora Junkersa. Ne misli se na njih samo u crtaoni, nego i na lijetilištu gdje leže dvadeset strojeva kao labudovi na livadi. Nijedan nije jednak drugom. Svaki se razvio iz vlastite idejne klice, nitko ih nije sprečavao u rastu, svakom je ostavljeno povjerenje u vlastitu snagu. Potrebna je ogromna tolerantnost jednog učenjaka, da djecu, strojeve i ideje tako odgaja, kao što to Junkers čini. Istina, u njegovoj kući vlada pravi pakao. Kad neki asistent dođe s papirom na potpis, čitav je problem naći kut, u koji ne dopiru glasovi životnog veselja prekrasne djece, koja se sama odgajaju, koja tako rastu, kako to odgovara njihovoj unutrašnjoj logici dječjih modela. Ozbiljan razgovor kod stola jednostavno je nemoguć. Uvijek će se naći neki malodobni individuum kraj stola, kojemu čitava situacija izgleda izvanredno komična. I započeti će izvoditi divljački ples na mudroj glavi svoga izumitelja. Ali pogledajmo ovaj princip u crtaoni. Nekoliko desetaka najdarovitijih konstruktera, koji su angažirani samo da misle, sjede za svojim stolovima, pišu, crtaju i ne rade ništa; nitko ih ne muči s određenim zadaćama.

Svaki ima pravo da izabere koji god hoće detalj ili čak temeljni princip aeroplana i da ga postavi na glavu. Junkersove tvornice vrše selekciju ljudi, koji se ne plaše samostalnih misli.

Pred velikim vertikalnim daskama za crtanje stoje konstrukteri u bijelim kaputima — tamo se obavlja i krštenje novorođenih ideja. Neki zdušni činovnik ispostavlja krsni list novoj ideji čim se njezina glava počinje pojavljivati kroz lagano tkivo brojeva i formula.

Za najdarovitijeg inžinjera općenito drže nekog bivšeg radnika, nekog kalfu, koji je natkrilio sve svoje diplomirane kolege. To je suhonjav, uvijek nemiran i nervozan čovječuljak. Kad mu je Junkers povjerio jedan od najodgovornijih zadataka znao je on ocijeniti ne samo njegovu darovitost nego i njegovu fizičku osebinu, koja je sva prožeta smrtnom mržnjom protiv grube sile i grubog fizičkog rada. Nitko ne će nastojati da ukloni životinjske ostatke aeroplana s tolikim uživanjem kao upravo ovaj čovječuljak, koji se uzdigao iz radništva, koji prezire svoju »umno ograničenu« klasu. Budućnost pripada mozgu. Ni aeroplani, ni inžinjeri i učenjaci, uopće sva živa bića ne smiju imati tijela. I na velikom kartonu vidi se kako najmilija ideja profesorova poprima izgled i oblik: aeroplan je uškopljen, obrezan, nanovo izmijenjen. Tijelo je otstranjeno — dugački trup vodenog konjića ili kratki, debeli trup pčele.

Sve — čitav mehanizam, pa čak i putnici — smješteni su unutar površine nosivosti.

Gotovo dovršeni stoje ovi novi aeroplani u hangarima. Opkoljuje ih oblak opojnih mirisa boje i laka, i nije više daleko dan, kada će se ovi strojevi pijani od ulja i špirita početi kotrljati preko polja.

Tutnjava udaraca čekićem odjekuje kao svečana koračnica. Po prvi put osjeća aeroplan težinu svojih vlastitih ramena, jačinu elastičnosti svojih krila. On još ne zna šta će s njima započeti, samo neku slutnju o tom daje mu nebo, koje se vidi kroz pravokutnik

spremišta. Majstori s čavlima među zubima veru se u nutrinju kutije i prekrivaju je mekanom kožom. A dolje, na golom betonskom podu, već stoji lokva benzina: stroj već obavlja nuždu, to znači, on živi.

KRUPP i ESSEN

Kao žličice za čaj ili jastučnice dobro situirane porodice, tako su i gradovi na Ruhru, tvornice i rudnici u ovom kraju obilježeni imenom K r u p p. Essen je neka vrsta domene, porodični posjed, koji prelazi s generacije na generaciju. Umrli članovi porodice dobivaju spomenike, koje im podižu na javnim mjestima i u vrtovima. Osjećaju se baš kod kuće. Baka naručuje jedan spomenik, nećaci, sinovi i unuci podižu drugog, zato što imaju drukčiji ukus. Na svakom se raskršću nalazi po jedan brončani Friedrich-Albert, Albrecht-Franz ili Franz-Friedrich. A građevine, tramvaji, ljudi i strojevi uklanjaju se bez prigovora s puta svojim metalnim gospodarima. Kult predaka vlada u ovoj najvećoj industrijskoj centrali Evrope. Posljednji je čovjek vladajuće porodice odavno umro, i zaboravljen je groteskni skandal, koji ga je u grob pratio. Kćeri, nepoznate udovice nasljeđuju slovom zakona milijarde i postaju apsolutistički vladari nad stotinama poduzeća, rudnika, brodogradilišta, željeznica i luka. Daju im za daljnje množenje neophodne muževe, a princ-regenti — nekadašnji mali činovnici — uzimaju imena svojih žena, množe se, da grad Essen ne mora biti bez gospodara, da stotine hiljada radnika čistokrvnog gospodara, da stotine hiljada radnika i milijuni strojeva mogu mirnom savješću raditi za prave, čistokrvne male Kruppe. Život je već odavno pregazio patrijarhalne gospodarske oblike, koje je uveo stari Adolf Krupp prije pola stoljeća; gospodar tvornice i monarh ne upravlja više poslom; to obavlja ravnateljstvo dioničkog društva, a ne više volja

tako genijalnog organizatora i graditelja, kao što je to bio Krupp II. Gigant Krupp stupa, dirigiran od čitave armije iskusnih činovnika, jednim za uvijek određenim putem.

*

Prije trideset — četrdeset godina protezala su se tamo, gdje sada leži grad Essen, gdje danas rade metalni divovi na tjeskobno suženom prostoru, gdje se rudnici svojim širokim ramenima dodiruju i gdje tvornički dimnjaci svoje bezbrojne mršave vratove ispružuju, gdje se vodi borba u dubinama ugljenokopa za svaki komad ugljena, gdje se ogromne visoke peći nikad ne gase, gdje se gradovi Ruhra stapaju u jednu ogromnu tvornicu — tamo su se nekoć protezala pusta polja sa nešto malo seljačkih posjeda. I danas se još vidi: grad je nastao od rudnika. Beton i asfalt samo izvana pokrivaju stari nered. Tramvaj je sankcionirao krivu stazu, koju su nekoć napravile teške čizme prvih rudara između krčme i tvornice. Grad se pomirio s divljim, nezgrapnim građevinama, koje se nikakovoj disciplini nisu htjele podrediti. Kao skitnice, koji su iznenada postali milijunaši, stoje oni, kako se slučajno dogodi, s lulom u ustima, bez vrtova sprijeda, kao bez hlača, a vjetar klizi preko njihovih golih kamenih prsa. Pritisnut bogatstvom, omamljen zadahom novca, pušta im grad da rade što hoće, kao da je sve u najljepšem redu. Kad je potrebno zaobići tvorničke uređaje, gradi mostove poprečke iznad ulica i hoda u grubim rudarskim čizmama. Iz onog vremena potječe strast Essena za građenjem, za velikim i beskorisnim terenskim radovima. Neprestano se podriva stotine kilograma teško kamenje ulične kore, a nad čitavim gradom širi se smrad godinama neprozračene zemlje. Onda se opet sve uređuje, stavlja se tramvaj u promet i pali red

uličnih svjetiljki. Uopće grad je samo tamo, gdje nema tvornica, kao plivaća opna između prstiju guščije noge. Stambene kuće uličnih četvrti guraju se među tvorničkim zgradama, tiskaju se duž ograda: bez dopuštenja ugljenog sindikata ne smije se ovdje graditi ni na jednom komadiću zemlje. Na kraju svake nastanjene ulice podiže se, poput kakovog stražara, tvornički dimnjak, koji vije svojom crnom dimnom zastavom i izgleda kao da dovikuje: »Stoj, ne dalje — ovdje je »Rajnski — Čelik«! Ovdje — »Herkules«! Ovdje — »AEG.«!

I to je eto razlog zbog čega su male kućice tako pritješnjene i zbog čega tako kukavno izgledaju. Pocrnjele, s uskim ramenima i malim krovićem, hvataju se one za zidove banaka, tvornica i trgovina. To su rudnici nad zemljom, prenatrpani ljudima — strahovita tjesnoća potiskuje ih gore.

*

Sve tvornice grada Essena pripadaju Kruppu, sve stambene kuće — Stinnesu. Njihovo neopisivo bijedno stanje bio je ujedno razlog za legendarni budget prihoda ovog koncerna. Ali dapače i tamo gdje su se tvornice smatrale prisiljenima ustupiti mjesto tramvajima i željeznicama, ne napuštaju one svoju ulogu gospodara: od njih oduzeti koridori tako su uski da bi domaćice mogle napeti svoja užeta za rublje s prozora na prozor preko ulice. Umjesto njih provlače se preko ulica kabeli, cijevi i mostovi tvornica. Industrijska poduzeća koračaju kao bajoslovni divovi iznad krovova i gradskih četvrti jednog kukavnog liliputanskog naroda. Ovi se divovi ništa ne ženiraju: oni pljuju otpatke, paru, pepeo, vodu i čađ direktno na ulicu.

Svaki pješak koji se žuri pokraj otvorenih prozora betonskih zgrada može vidjeti kako div čekićem udara svoju nerazorivu ženu, gipki, poslušni, a ipak nesavitljivi čelik. Djeca se bude u krevetima od žalosnog vrištanja metala. Dan i noć ispuštaju metali jecave krikove, poput rodilja u mučnoj boli. Svaki predmet u radničkim kućama zadršće kao nakovanj, iako udarci izdaleka dolaze. Srce i sat radnikov upravljaju svoje kucaje prema tvorničkoj sireni. Sve se odvija u jednom taktu. Stotine hiljada, čitave armije rudara i metalskih radnika kreću se, spavaju, rade, ustaju, jedu u istom taktu sa velikom povorkom rada. Nikad ne prestaju stupati, uvijek se ide naprijed pod zvucima radne glazbe, kojom dirigira tvornički ritam.

U čitavom Essenu ima samo jedno mjesto gdje vlada tiha, značajna tišina. Ne možda u tako zvanim kolonijama — ove je već odavno industrija dohvatila svojim hvataljkama i probavila zajedno sa cvjetnim lijehama i pčelama, koje su pokrepale od ugljene prašine. Također ne ni u klubu predgrađa gdje se vjerni namještenici i njihova djeca mogu veseliti komadiću prirode s travom, lišćem i nešto malo vode — to je raj činovnika VI. razreda. Ne, prava tišina, tišina potpune osamljenosti, tišina koja je staklom odijeljena od vanjskog svijeta, vlada samo u uredu i u ravnateljstvu Kruppovih tvornica. Zapravo to i nije ured nego pravo ministarstvo. A ravnateljstvo nije ravnateljstvo, nego vlada. Hrastovina, koža: dvorane koje bi dosta dobre bile za krunidbene svečanosti. Slike kraljeva naravno ne manjkaju, ali se daleko veća važnost polaže na slike topova i vlastitih žena (ove posljednje u svojstvu kuma prvih), zatim na uzorke čelika i diplome dobivene na međunarodnim izložbama. A iznad svega, iznad svih tih dvorana kancelarijske valjanosti i solidnosti rasprostire se nešto što je isto tako svojstveno i »Quai d'Orsay-u« i »Foreign Officeu« kao i mračnoj kući na kanalu, u kojoj danas stoluje ministarstvo Reichswehr-a. Kada su molitelji udisali

nekoliko sekunda ovaj neobični zrak, ukoče se i pretvaraju u neživa bića iz panoptikuma. Gotovo svi, čak i inžinjeri s prvorazrednim svjedodžbama, bivaju otpušteni s negativnim odgovorom. Krupp proživljuje krizu, zato je izbirljiv. Samo ih malo ima koji nešto znaju o unutarnjem životu Kruppovih tvornica. Dapače se i najviši činovnici često varaju u svojim naslućivanjima.

»Mogu li govoriti s gospodinom majorom pl. R.?« Stari činovnik odgovara nadmoćno se smiješeći:

»Vi sigurno mislite gospodina pukovnika pl. R.?«...

Oni nastavljaju uspinjati se po stepenicama činova, kao da nikad nije ni bilo 9. novembra. Jedan za drugim u redu, korakom ili skokovima, gurani od tajanstvenih zaštitnika, penju se stepenicu po stepenicu. Zastavnik postaje u svoje vrijeme potporučnikom, potporučnik poručnikom ovaj opet kapetanom itd. Sasvim mladi ljudi brinu se u ovoj vojsci bez vojnika, u ovoj armiji bez momčadi, za popunjavanje.

Postoji, dakle, vlastiti generalštab i vlastita diplomacija. Ona se, doduše, u posljednje vrijeme vrlo jako smanjila: kralj topova već je odavno opozvao svoje poslanike. Sada stanuju u malim kućicama, koje je madame Krupp sagradila za isluženu poslugu, povlače malu plaću, hrane se sleđevima, koje im serviraju na najfinijem srebru, i sjećaju se u svojim salonima, u kojima se posvuda može vidjeti konjska glava Kronprinca, onih lijepih vremena, kada je jedna jedina riječ agenta tvrtke Krupp u Pekingu više vrijedila nego najdalekosežnija uvjeravanja službenog zemaljskog pretstavništva. Juašinkai je često posjećivao malu kinesku kućicu, koja je ležala daleko udaljena od omražene evropske četvrti, kupovao tamo savjete i naručivao topove. Onda je došao rat i sve je propalo. Ali još i danas upravo zadivljuju dobre informacije i veze, koje se podržavaju. Male bilješke lista »Essener Zeitung« na području inozemne, a naročito istočne politike, upućuju na ogroman posao, koji se obavlja u najvećoj tišini. Dok se ministarstvo vanjskih poslova, mučeći i pipajući trudi, da pronađe nove puteve za njemački izvoz, zna se ovdje u Essenu već odavno vrlo dobro, šta sve može biti kinesko tržište za njemačku industriju. S najvećom se pažnjom prati ovdje revolucionarna borba u Kini, obnavljaju se veze, promatra, čeka. Imala sam prilike da razgovaram s jednim od Kruppovih ravnatelja o Kini. Da pribavi konačnu dokaznu snagu svojim argumentima, posegnuo je nestrpljivim pokretom u ladicu svog pisaćeg stola, odmotao jedan svježi izvještaj, pročitao nekoliko redaka, a onda nekoliko stranica — bio je to izvještaj o svakom pokretu, o svakoj riječi druga Karahana u Pekingu!

Četverouglasti toranj na krovu glavne uprave nadvisuje svojim vrhom sve tvorničke zgrade pa čak i oštre šiljke starog samostana, koji se najvećom mukom trudi da pošalje zvonjavu svojih zvona i svoje tužaljke preko strojeva u raj: »Gospode na nebesima! Kome će pasti na um, da obožava našeg Krista iz IV. stoljeća s kapljicama znoja na čelu, kad se u najbližoj blizini žari visoka peć sa 25.000 tona. Dragi bože, napravi da bude drukčije.« Ali se nebo Essena izmijenilo. Ono je danas samo ogroman kolodvorski svod jedne nepregledne tvornice. Tamo gdje slučajno manjka koje stakleno okno, vidi se komadić plavetnila.

Lift silnog masiva Kruppove kuće juri u visinu. Molitelji propadaju u dubinu, onda slijede donji spratovi i konačno se dolazi u gornji dom zgrade, čiji su hodnici sivi i tihi kao vijuge u mozgu. Mlada djevojka žuta lica, koja deset sati dnevno juri sa

svojim sandukom gore dolje, odguruje vrata. Čudno. Vidim blagovaonicu za deset osoba, poplavljenu svijetlom kao dvorana svjetionika, izloženu vjetru, koji ploče ogledala ne poprskuje vodom, nego čađu.

Moj pratioc govori šapćući — on je bivši oficir s usnama oštrim kao nož i s crnom rukavicom na drvenoj ruci:

»Ovdje jedu polubogovi.«

Sjedeći za stolom, može se odavde pregledati čitav Essen, čitavo Kruppovo carstvo. To je povijest njemačkog imperijalizma — retci su ispisani natpisom nad skupovima zgrada, za interpunkcije se brinu dimnjaci. Horizont među njima je zaprljan svakovrsnim bilješkama kao stranica kakove blagajničke knjige. Vjetar, taj burzovni mešetar, briše ih svakog časa kišom kao spužvom, da zabilježi nove znakove i brojke. Oblaci dima provlače se u dugim i promjenljivim redovima kao brojevi Kruppovih godišnjih dividenda. Nebo igra na burzi, nebo kupuje i prodaje.

Dolje, između betona i granita, stoji kućica sa dva prozora, u kojoj je prije stotinu godina započeo radom prvi Krupp. Njegova je namjera bila da iskoristi slabost engleske industrije, koja je bila nastupila za vrijeme američkog rata za nezavisnost, te da joj na njemačkim nakovnjima skuje jaku suparnicu. Ali, on je pri tom izgubio čitav imetak i umro upropašten u ovoj kućici, a da mu nije uspjelo da odnese pobjedu nad engleskim čelikom, koji je vladao svjetskim tržištem. Kriza je prerano završila, njemačka je buržoazija ležala još u povojima, a njezin prorok, koji nije imao ni novca ni kredita bio je uništen od svojih pokusa i svoje jedine visoke peći.

Njegov je sin počeo ispočetka. Radio je dvadesetpet godina, pripremao pobjedu čelika nad željezom. Pobjedu čeličnog topa izljevenog iz jednog

komada nad starim topom od mjedi. Godine 1851. poslao je na londonsku izložbu komad čelika najbolje kakvoće, težak 2000 kilograma. Ova čelična klada dobila je zlatnu medalju: bila je to opomena, koju tada nitko nije razumio. Dvadeset godina kasnije zdrobila je ova čelična klada francusku ratnu industriju. Na londonskoj izložbi čudile su joj se hiljade — nitko nije slutio da je u njezinoj unutrašnjosti ležao sakriven Sedan.

Već prije njemačko-francuskog rata bio je potpuno dovršen model modernog čeličnog topa. Ime Krupp pročulo se u svijetu. Ovo ime — kratko kao i njegovi topovi iz jednog komada — tutnjilo je čas u Evropi, čas u Aziji. Spominjalo se tamo gdje su se sakupljali crni oblaci. »Krupp« je značilo »rat«. Novi rat, čije su strahote bile još nepoznate čovječanstvu, s novim načinima smrti, s jednom novom strategijom, koja se potpuno razlikovala od prijašnje. Na zapadu Njemačke, u Ruhru, dimili su se dan i noć dimnjaci, plamtjele su peći: metal se topio i ispunjavao oblike, oblikovao topove, puške, mužare, haubice — za svakoga ko ih je mogao platiti. To je bio arsenal svijeta.

Krupp je rođen kao Nijemac i patriot, ukoliko uopće poslovni čovjek može biti patriotom jedne zemlje. To je značilo toliko, da je njemački car bio češće i intimnije priman u Kruppovoj palači nego ostali naručivaoci. Svaki novi izum ponajprije je njemu prikazan. Domovina je uživala glas prvog kupca. Ali kad domovina nije mogla platiti ili kad je tražila odgodu plaćanja, onda je roba putovala u ruke njezinih neprijatelja. »U ono vrijeme, kada je Krupp kao prvi bacio na tržište čelične cijevi svojih topova izvanredne konstrukcije, nitko nije svoju savjest uznemirivao pitanjem u čije će ruke one dospjeti. Bez ustručavanja prodavalo se oruđe za ubijanje prijateljima i neprijateljima. Bismarckovi su

ratovi za Kruppa bili poželjno naknadno ispitivanje njegovih topova«, veli Pinner.

Da je francuska vlada bila znala premoć Kruppovih topova i da je svoju armiju nanovo naoružala, onda bi rat godine 1870/71. imao možda drukčiji tok.

Slijedećih četrdeset godina pretstavljaju period dozrijevanja njemačke industrije i njezinog imperijalizma. Krupp se pretvorio u čitavu državu. On je bio među prvima, koji su svoju proizvodnju preustrojili po principu vertikalne organizacije. Imao je sve u svojoj ruci — od ugljenokopa do tvornice strojeva i električne centrale. Pozadina je na ovaj način bila osigurana, sad je trebalo voditi rat za sirovine protiv posrednika i posredničkih saveza: rudača, ugljen, kemijski materijal. Njegove visoke peći, radionice i tvornice imale su sada svoje kolonije. Krupp je za njih osvojio čitave zemlje i čitava mora nafte. Slabi susjedi nisu pravili nikakovih daljnjih poteškoća. Oni su bili jednostavno požderani ili u obliku dioničkih društava spojeni s osnivačkom kućom.

Kratko prije rata, mislim da je to bilo 1913., izrekao je Krupp na jednom novinarskom banketu genijalnu rečenicu, koja je bila isto tako malo zapažena kao i čelična klada prije četrdeset godina:

»Jedna tvornica mora sama sebi stvoriti potrebnu potražnju.«

Dakle, Krupp je pravio topove, a rat mu je bio kupac. 1914. buknuo je rat . . .

Nikad nije tvornica cvala tako kao u prvim ratnim godinama. 130.000 radnika bilo je zaposleno kod proizvodnje oružja. 40.000 radnika moglo se istodobno hraniti. Sve su zgrade bile dograđene, nove su nastale nevjerojatnom brzinom. Već u prvoj ratnoj godini porastoše prihodi tvrtke od 33.9 milijuna u godini 1913. na 64.4 milijuna zlatnih maraka u godini 1914. Podigla se gigantska tamno crvena prostorija, pod kojom je zemlja dan i noć drhtala. Bila je to najveća topovska radionica Evrope: Hindenburgova tvornica, koja je nastala po glasovitom planu za militarizaciju industrije, čijim se tvorcem smatrao maršal. Ovaj je plan bio neobično jednostavan: posljednji izvori zemlje, njezino posljednje zlato trebalo je biti bačeno u ralje industrije, da ova proizvodi više nego sve industrije entente zajedno. Krupp je izgubio igru. »Armstrong i Vickers«, »Betlehem Steel Corporation« pokazaše se jačima. Dan oživotvorenja Hindenburgovog programa smatra se danas početkom sloma njemačke marke, početkom propasti, početkom inflacionističke ere.

Nikoga nije rat toliko obogatio kao Kruppa. Nikome nije Versailleski mir zadao takav udarac kao Kruppu. Strojevi određeni za izradu oružja bili su uništeni. Posebne tokarske klupe tvornica topova razorene su ili u inozemstvo odnešene. Čitava su tvornička predgrađa zanijemila, desetci dimnjaka prestali su disati. Veliki dio rudokopa u Elzasu, Luxemburgu i u Saaru dođoše u ruke francuskih idustrijalaca, koji su s Kruppom postupali isto onako kao što bi bez sumnje postupao i on s njima u slučaju pobjede.

Krupp je pokušao na miroljubivim tračnicama nastaviti rad. Predmete u pravom smislu riječi nije prije nikad proizvodio. Njegove tvornice nisu proizvodile predmete za upotrebu nego sredstva za proizvodnju. Krupp je odgajalište strojeva za izradu produkcionih sredstava, koja će opet sama rađati bezbrojne generacije strojeva. Njegovi će tkalački stanovi proizvoditi milijune metara pređe, njegove će dizalice — podizati milijune metričkih centi. Njegovi vagonski točkovi su valjci, na kojima je namotano vrijeme. Vagoni, koji se sami istovaruju, Dieselovi motori, željezni nosači za visoke željeznice, poljo-

privredni strojevi, sprave za sijanje krompira i za đubrenje, tankovi za naftu, parni kotlovi, kosačice — sve su to klice za nove tvornice, potomci novih zračnih linija i gradova, hrana čitavih flota, koje će žetvu decenija prenositi preko mora.

Danas za Kruppa ne postoje više sitnice, Krupp ne prezire ništa. Zabranili su mu proizvoditi topove. Izvrsno. On pravi umjetne zube, lagana, trajna umjetna zubala, bez mirisa i ukusa, koja nikad ne rđaju. Ona su isto tako dobra kao zubala od platine, a deset puta jeftinija. Približio se mljekaricama, oduzeo im krpu i sito i dao im za dvadeset maraka odličan separator. Ogromni, silni Krupp sklopio je prijateljstvo s najmanjim, najtamnijim kinematografima, onim zabavnim lokalima, u kojima kćerka vlasnika sjedi za glasovirom, i prodavao im svoje projekcijone aparate: »Krupp«, to zvuči dobro! — oni kupuju samo kod njega. On zavodi žene portira, male poštanske činovnike, stare tetke, učiteljice i ljekarnike da kupuju njegov mali projekcioni aparat. Prodaje na hiljade svojih malih blagajničkih aparata trgovcima kolonijalnom robom.

Tvornica strojeva, jako oslabljena, samo polovinom rada opterećena — najveća u Evropi — obuhvaća 47.000 četvornih metara. Posljednja veća narudžba, koju je izvršila bile su lokomotive za Rusiju. Ali tome je već dugo vremena — Rusija pravi danas sama svoje lokomotive.

Na zapadu leže Martinove peći s čistim dvorištima, veliki sivi vodeni četverougao, tornjevi dizalica na pomičnim kotačima, plinomjeri, garaže za stotine i hiljade automobila, laboratorij, u kojem je ove godine pronađeno željezo, koje ne rđa, tvornice čelika, opet Martinove peći, visoke peći, kemijske tvornice i lepezasto poredane tekstilne tvornice. Neke su mrtve, druge napola prazne, treće rade u tri smjene, postavljaju rekorde proizvodnje uz najnižu nadnicu i najduži radni dan.

S ovog tornja za izgled sve se vidi: sva ova poduzeća, tvornice i radionice nisu prikovane na jednom mjestu. One se kreću, njihovi su pokreti strogo usklađeni, kao pokreti na šahovskoj ploči ili na generalštabskoj karti. Neki kompleksi premašuju svoje mrtve susjede, koračaju kroz njihova prazna dvorišta i zgrade, drugi prelaze u navalu, treći, oslabljeni, koji su izgubili sposobnost za borbu prenašaju se postepeno u pozadinu, iznova naoružavaju, nahranjuju novim silama. Uzimaju im s ramena teške telećake i natovaruju na druge jače, koji mogu dvostruko nositi. Kao pukovnijske zastave viju se stupovi dima nad Kruppovim logorom.

Kriza? Sigurno. Za sve što izvana leži, za štampu, za vjerovnike, za radnike na čiji se trošak obavlja tiha tehnička revolucija — dvorska revolucija strojeva. Kriza ugljena — to je parola prema vani. Njemački ugljen navodno ne može više konkurirati engleskom. Sve su ruhrske novine pune vijesti o tom, da ruski ugljen, koji se dosada nije ozbiljno uzimao, potiskuje njemački i engleski na Balkanu i bliskom istoku. Treba smanjiti troškove proizvodnje, inače ode gospodarstvo do vraga — to je parola čitave desničarske, demokratke i socijalno demokratske štampe. Ni uz najbolju volju drukčije ne ide: moraju se ukinuti mirovine rudara, moraju se ukinuti sveci i dopusti, moraju se ukinuti sigurnosne uredbe za rudnike i socijalno zakonodavstvo; sva prava proletarijata, koja je ovaj osvojio u pedesetgodišnjoj borbi, smetaju procvat Njemačke i zbog toga ih se mora ukinuti! Da prikaže radnicima duboku zbilju kritičnog položaja, odlučila se porodica Krupp na krajnje mjere: čitavih četrdeset slugu je iz palače otpušteno; porodica napušta ovu ogromnu, nezgrapnu zgradu i useljuje se u udobnu

gradsku kuću. Velikodušna gospoda pošteno dijele s radnicima sreću i nesreću. Kad je Krupp izbacio na ulicu nekoliko svojih konjušara može u punom duševnom miru otpustiti daljnjih 10.000 radnika.

Ranjeno tijelo teške industrije, grčevito se trza. Ona koncentrira svoju proizvodnju, baca preko palube sve što je suvišno ili ne donosi dovoljno koristi. Samo u Essenu i okolici bačeno je na ulicu u posljednjim mjesecima 40.000 ljudi. Kruppu nije potrebno da drži u tajnosti: u zimi će biti otpušteno daljnjih 10.000. Država će — čitaj: poreski obveznici, čitaj: radnici — ovu vojsku nezaposlenih i njihove porodice uzdržavati o svom trošku, da dade Kruppu mogućnost, da provede ustanak industrije za preradu bez gubitaka. Ugljen — protiv njega je upravljen ovaj ustanak. Protiv ugljena, svakidašnjeg hljeba proizvodnje, koji je držao svijet više od sto godina u vlasti svojih cijena i svoje kakvoće. Da ne bude potpuno oboren, mora se ugljen prilagoditi konstituciji praviti ustupke, raspasti se, postati tekuć, napustiti prvenstvo pred dosada preziranim smeđim ugljenom.

Versailleski je ugovor razorio i umrtvio polovicu Kruppovih tvornica. Ali, ostavio je njemačkoj buržoaziji veliko, neiscrpivo vrelo za obogaćivanje: žilava leđa rudarskih i metalskih radnika u Ruhru. Poduprt na ova leđa poduzima Krupp danas najgrčevitije napore, da se izvuče iz krize. Ne samo da se rupa za nuždu zakrpi, nego da se napravi korak naprijed. Njemačka socijalna demokracija i njezine strukovne organizacije pomažu Kruppu kod ove stabilizacije isto tako požrtvovno, kao što su mu pomagali za vrijeme rata. Samo s njihovom potporom može se provesti ustanak strojeva, može doći do 9. termidora metalurgije.

III.

F R O N T A

1918—1919.

K A Z A N.

Grad još nije osvojen, ali je poraz zapečaćen. Vrata napuštenih prostorija lupkaju, posvuda po podu — komadići papira, najrazličitije stvari jedna preko druge pobacane.

Ništa nije teže od povlačenja. Iz svih kuteva pojavljuju se neopaženo lica susjeda, koja već mjesecima nismo vidjeli.

Dugmad izblijedjelog sjaja, predmeti, koji izgledaju kao kokarde, čak i lente od ordena — ali sve još prikriveno, u tami koridora, koji se ispržanjaju, sve kod ljudi, koji se još ne usuđuju viknuti svoje kukavičko i omraženo: »Držte ga, držte ga!« Pred kućnim vratima: baterije u prolazu, prašna, zgnječena, zla lica, oštri povici; negdje tutnje kotači preko pločnika, klopoću kopita. Priprema se posljednji otpor. Prozorska okna zveče od teških teretnih automobila, koji mimo jure, njihov bučni bijeg ubija posljednju nadu . . . strašno.

Na vratima, na kojima još nepotrebno bliješte natpisi — »Operaciono odjeljenje«, »Tajništvo« — opraštaju se neke žene od svoje rodbine, a iza njih unutra metu drski sluge revolucionarno blato s crvenih sagova. Prašina leti, četke izazovno ribaju. U ovom je gorčina, muka neuspjeha — u metli jednog lakaja, koji mete na ulicu naše svježe tragove.

Čudan je to osjećaj: prolaziti kraj nepoznatih kuća s čvrsto zatvorenim vratima i prozorima; znati, da će se tamo iza zida tog prokletog hotela boriti do krajnjih granica.

Neki će sigurno poginuti, neki će se spasiti, ostale će zarobiti. U takovim se časovima zaboravljaju sve riječi, sve formule, koje nam pomažu da sačuvamo prisutnost duha. Ostaje samo oštri, razdirući osjećaj tuge, a iza njega, sasvim u dubini, jedva primjetljivo — ono, »u čije se ime« mora bježati ili ostati. Suzama natopljeno srce neprestano ponavlja: treba mirno otići, bez panike, bez žurbe koja ponizuje.

Ali kad jedno tane udari najprije lijevo u močvarnu livadu kod Kremlja, a onda nešto dalje desno u državnu zgradu, gdje se oni još zadržavaju, oni, koji će posljednji otići — kad se više ne može otići, — onda ide do vraga svako držanje, to čovjeka neodoljivo povlači natrag.

Prenatrpana sam ispod odjeće biljezima, papirima i još nečim tajnim, što treba da ponsem i da predam prvom štabu koji susretnem. Ne okrećem se, kad taneta zviždе, — ona udaraju sve češće u bijelu fasadu »Sibirskog Hotela«. Pokušavam da ne mislim više na kućne sluge, da ne mislim više na oblake prašine, koju vitlaju njihove metle; mislim na oklopljeni auto i na užasni, razmočeni put, kojega će on proći — ili ga ne će proći?

Pokraj mene bježi porodica s djecom, krznima i samovarima; nešto dalje od mene neka žena vuče iza sebe kozu na užetu. U rukama joj leži dijete. Kud god se pogleda, uzduž ovih zlatnih jesenjih polja, živa rijeka siromašnih ljudi, vojnika, teretnih kola natovarenih starudijama, ručnih kolica, s krznima, samovarima i posteljinom. Mislim, za koliko bi lakše bilo biti u toj živoj rijeci. Tko su ti bjegunci? Komunisti? Jedva. Žena sa kozom sigurno nema stranačke knjižice. Kod svakog hitca, kod svake provale paničnog straha, koji potresa mnoštvo, krsti se ona u pravcu svakog vidljivog crkvenog tornja. To je jednostavno narod, masa, koja bježi pred svojim starim neprijateljima. Čitava Rusija, koja sa

svojom imovinom na leđima bježi pred čehoslovačkim oslobodiocima po blatnom putu.

Napolju izvan grada razrjeđuje se rijeka bjegunaca. Ali još su uvijek išle žene, djeca i kola dalje, ne osvrćući se natrag, ne gledajući na put, tjerani silnim socijalnim instinktom. Pojedini ljudi koračaju bez šešira i kaputa, neki s torbama za spise, koje grčevito drže ispod ruke za vrijeme jakog pljuska — prelaze na postrane staze ili idu ravno kroz blato, posrćući, padajući, opet se podižući, dok u noći ne stignu u udaljena sela.

Ljetna se kiša pretvara u pljusak, polja postaju crna, neopisivo teška. Nadunuti plavi oblak objesio se iznad sad već zaposjednutog Kazana. Topovska je tutnjava zamukla, a ispod olujnog neba, započeše nečujno plamsati požari, udaljeno bljeskanje munja. Iz dosade leti jato vrana pravcem prema predgrađu.

Kako smo dugo išli i kuda, to više ne znam. Ali išlo se uvijek preko izoranih polja, preko mokre ilovače, koja je zadržavala svaki korak, išlo se, kako smo mi držali, u pravcu prema Svijašsku. Na bijegu, pogotovo u prvim časovima, mnogo ovisi o nekom tupom instinktu, koji nas sili, da od tri sela izaberemo upravo ono jedno, od više puteva upravo taj, a ne druga dva. Svi se osjećaji izoštravaju — pogled pješaka, silueta seljaka, lajanje psa — sve poprima boju opasnosti ili onoga pouzdanog »Već će nekako ići«.

Pred svima stupa gologlav, u promočenom odijelu, fatalno pristojnog izgleda odgovorni stranački radnik drug B.

On nije ništa shvaćao o tajanstvenim putokazima našega bijega — vidio je zlo i razmišljao zlo. Najradije bi legao i spavao — nakon posljednjih grčevitih noći u gradu. Vodi nas mali mornar. Sa svojim malo krivim nogama korača čvrsto i sigurno kroz ilovaču, kiša nimalo ne sprečava nje-

govom jedinom plavom oku, koje bodro svijetli, da oštro vidi, uopće, osjećamo se s njim mirni. Nakon što se prepirao neko vrijeme s »torbom za spise«, koja je tjerana vjetrom i umorom, bezglavo strijemila naprijed, napravi oštri zaokret na lijevo i prisili nas tako, da široko zaobiđemo oko prvog sela: nabasasmo uskoro na glavnu cestu, koja se svijetlila u tami, i njom bez oklijevanja dospjesmo do drugog sela. Naš nam zapovjednik naredi da se »usidrimo«, pođe dalje komadić puta sam i zakuca na prozorsko okno neke tamne kuće.

Spavali smo na podu, bio je to užitak svući s nogu promočene, teške čizme. Mekano sijeno, ljudska toplina, svijetlo jedne svete svjetiljke u kutu. A u polusnu, koji je umirio sve otrovne misli — komad toplog, crnog hljeba. U jutro se ispostavilo, da je čitava soba bila puna bjegunaca, ali to nitko nije htio da prizna. Započela je prepirka, svaki se branio, kako je znao, i nastojao da prida svom bijegu ovo ili ono tumačenje. Naš »odgovorni« ili naša »torbica za spise«, kako smo ga također još zvali, zaključi naivnošću pravog gradskog čovjeka i intelektualca, sačuvati svoj inkognito. Njegov lijepi šešir iznenada iščeznu i načini mjesta nekoj kapi divljeg izgleda, u kojoj je »torbica za spise« dobila izgled kažnjenika. Domaćin našeg konačišta bio je seoski učitelj. On bi vrlo rado bio udario u pobjedničke žice, ali je pobjeđenih bilo tako mnogo, a izgledali su tako mrko, da se ograničio na to, da im daje dobre pouke. Sve u svemu bio je to dobar čovjek, dao nam je svima jesti, a da ništa za to nije tražio, i pokazao nam bez svake podvale put u Svijašsk. Pratio nas je dapače stazom do glavne ceste — vatrenim mahanjem ruku i s mnogo pričanja: diskutirali smo neko vrijeme o ustavotvornoj skupštini. Ta staza, kojom nas je učitelj vodio, spasla nas je: na velikoj glavnoj cesti, kojom je većina pošla, već su čekali stražari iza busije.

Svijašsk? Zašto upravo Svijašsk? Ime ove male stanice na obali Volge, koja je tokom obrane i ponovnog osvojenja Kazana igrala tako veliku ulogu i postala nakovanj, na kojem je skovana jezgra crvene armije, to je ime ostalo nekako u uspomeni za vrijeme bijega iz Kazana; ponavljalo ga se i sjećalo ga se kadagod su povlačenje i panika dosegli najvišu točku.

Da li je štab armije odredio Svijašsk za bazu obrane, ili je instinkt samoodržanja ubacio to ime u mnoštvo koje je bježalo — svakako tom je mjestu strijemio val bjegunaca.

Građanski se rat odigrava gotovo uvijek na velikim cestama. Treba samo poći puteljkom ili stazom, koja vodi između sočnih pašnjaka i smeđih snopova, i čovjek je već usred mira, jeseni, u prozirnoj tišini posljednjih ljetnih dana.

Idemo bosi, čizme i hljeb vise na štapu preko ramena. Mornar je negdje našao dugačak pastirski bič i pucka njim tako nemilosrdno iza leđa torbe za spise, da ova svakog časa klone i još malo treba pa da zaplače. Da, mora se priznati, naš drug B. nije spadao među sasvim hrabre. U sela gotovo uopće nismo svraćali, a ako smo već, onda samo kod sektaša: tamo je bilo čišće, seljaci su s nama simpatizirali, mlijeko je bilo masno kao u nebeskom carstvu, a žene svježe kao med u saću. Sektaši nas nikad nisu odali i nikad nas nisu gladne pustili da odemo.

Trećeg dana uostalom gotovo smo upali u stupicu. Naša je torba za spise ozlijedila nogu, bila je umorna i kukala; dva moja druga — dva mornara — bili su tako iscrpljeni od hodanja po suvu i od gutanja prašine i izigravanja civila, da je njihova združena kuknjava slomila čak i otpor Miške, našeg uviđavnog vođe. On im popusti i svratismo u neko selo, nakon što smo ga malo istražili. U početku je

sve išlo dobro: hladne drvene stepenice pred kućom, na kojima se dalo dobro sjediti, tvrdo kuhana jaja, čaj, krastavci i domaćin, koji se držao potpuno neutralno. A iznenada, upravo nam je počelo dolaziti dobro raspoloženje, izronio je odnekle neki čovjek u plavom kaftanu i crvenom pojasu s bradom »á la russe« — neka vrsta isluženog seoskog stražara ili ratnički raspoloženog zemljoposjednika. Naš mu domaćin dobaci kratak pogled i najedamput postade još sivlji i šutljiviji.

Plavi promatra s živim interesom »torbu za spise« zajedno s torbom za spise, našeg Mišku, koji u punom miru pije svoj čaj, i obojicu mornara, koji izgledaju veoma pristojno, dapače veoma miroljubivo. I onda započinje sasvim bezazleni i mirni razgovor.

»Vi ste sigurno iz Kazana, bjegunci?«

Naš vođa odgovara za sve:

»Ne, tražimo ugodno ljetovalište. Kućicu s lijepim izgledom na rijeku i uopće sa svim udobnostima. Možete li nam nešto takovo preporučiti?«

Naš »najstariji« ima neobrijano, divlje, izbuljeno lice, on je punokrvni južnjak, crn, uvijek bodar i srčan.

Plavi se cereka:

»Ah, šta, gospodo moja, ostavite tu komediju! Sigurno su vas protjerali iz Kazana? Junački vas protjerali, šta? Taj je drug ponio u žurbi čak i torbu za spise. Vjerojatno ste od naših?« I žmirka očima kao s kuglama od maslaca.

Miška brzo mijenja temu. Počinje opisivati kakovu je silnu potporu dobila crvena armija:

»Predstavite sebi, topovi od dvadeset palaca iz Kronstadta, lyditske bombe — sve — za dva, tri dana na licu mjesta . . .«

Najedamput baci oštar pogled na našeg domaćina, s ovoga na stranu — u stepu: daleko, veoma

daleko vide se tamne točke, crna se koplja kozaka uzdižu prema nebu. Plavi nastavlja, ali Miška smiješeći se grabi za džep, a svi mi (torba za spise naravno na čelu) povlačimo se kroz vrt u obližnje polje tako brzo, da on ne dospijeva da išta poduzme.

Ostatak dana proveli smo spavajući između zlatnih, snopova vrelog dana nedaleko od ceste. Nekoliko su puta projašili kraj nas kozaci, a onda je drug Miška budio torbu za spise, da ne hrče previše glasno.

Neko selo — u tamnoj burnoj noći. Beskonačno bljeskanje, škripanje kolskih točkova, nemirno rzanje konja.

Ručne svjetiljke poskakuju u tami. Umorni, zalutali s puta, sustižemo komoru nekoliko minuta prije odlaska. Kamo — u Svijašsk. Tu je jedan dio štaba, nešto preostalih četa, predstavnici političkog odjeljenja. Prepoznali su nas. Netko nam prilazi, promatra nas u drhtavom svijetlu svoje svjetiljke — i svladavajući se, teško, kao da su mi usta puna pijeska ili vate, pitam ga:

»Je li Raskoljnikov tu?«

»Nije.«

Brzo spušta svjetiljku, sakriva u tami izraz svog lica.

Čitavu se noć vuku kola na promočenom putu, pod pljuskom kiše, pod neprestanim plamsanjem plavog svijetla. Jedna su kola zapala — zapovijed ide od jednog do drugog komordžije: čitava se povorka zaustavlja. Svjetiljke poskakuju, čuje se teško stenjanje konja, koji je zapao u žilavu močvaru, pljuskavi koraci — ide se opet dalje. Kiša praska, tupo škripi omorikova šuma, a kod svakog bljeska vidi se poneki seljak, koji podupire zapareni bok svoga konja, koji drhće od umora, pa neko bijelo pospano lice, mokro od nevremena. Onda se utrne.

Nema smisla opširno opisivati jutro slijedećeg dana: ono je poput svih ostalih dana povlačenja. Prigodno drijemuckanje na kakovom vlažnom sjeniku, bol izranjenih nogu, neumorne šale vojnika, naročito kad sjede na poljskoj kuhinji: odmaralište, koje se po redu zauzima.

Uspravljena, duboko u misli utonula, ide šutljivo žena druga Scheimanna. Ne vidi ništa, ne čuje ništa, s nikim ne govori. Njezina glava u bijeloj marami lebdi na pozadini mrtvih jesenskih polja. Ona još ništa sigurno ne zna, da li on živi ili je mrtav, ali je sve više i više zaokuplja slutnja, može se vidjeti kako je sve tvrđe i sve okrutnije zaokuplja. Prikrivena tjeskoba, koja je tišti, potišteno djeluje na druge.

Konačno — Volga, prevoz, željeznička stanica, teški san na podu hladnog, raspucanog teretnog vagona. Još dvadeset i četiri sata izgubljeni na mokrim, pustim cestama. U jutro zapinjanje, škripanje točkova, konačno dugo očekivano, željno drndavo trzanje kola — sat kasnije zbilja smo u Svijašsku.

Ni u Svijašsku ih ne možemo naći. U zapovjedništvu — gužva, ispitivanja i istraživanja. Neki ogorčeni zapovjednik bijesno pljuje u otvorenu ranu.

»Ali gdje, vaš je sigurno zdrav i čitav — bez potrebe se uznemirujete, već će sigurno biti u Parizu.« Odmah zatim ustaje, ulijeva u se vreli čaj, crven, začuđen i bijesan — ali to ne mijenja ništa na stvari. Sve izgleda crno. U svakoj se riječi osjeća uvredljivo nagovještavanje. Konačno dolazi jedan brzojav druga Trockog: F. F. je zarobljen od bijelogardista. Zatim: kamenito, beskrvno lice žene druga Scheimanna. Njezin je muž dakle zbilja mrtav.

Miška i ja zaključismo, da se vratimo u Kazan.

Drug Bakinsky na sitnoj krpici cigaretnog papira piše nam propusnicu. I lukavo namigujući plavim očima: »Idite« — veli — »zapovjedniku letonskog puka, dat će vam svakako dva konja do fronte. Odatle morate dalje pješice«.

I zbilja, Letonci nam pomogoše, pripomogla je i mala lukavština: rekli smo im da je Raskoljnikov također Letonac. To, međutim, nije bilo posvema istinito — bio je samo po majci. Dadoše mi kabanicu, hlače, čizme, izvedoše dva kavalerijska konja, ali bože moj, kako se može sjesti na tu divlju beštiju. S desna ili s lijeva, a šta da se onda radi s nogama i s ogromnim ostrugama, nataknutim ne bez zle namjere? Jašimo korakom — ide. Onda kasom — strah i trepet. A imamo pred sobom četrdeset kilometara.

Prvog dana mog poznanstva s crvenom lisicom započelo je naše nježno prijateljstvo, koje je u svemu potrajalo tri godine. Daleko iza Volge, odmah uz željeznički nasip, postaje konj iznenada nemiran. Udaram ga šibom: nervozne uši dršću, vruće oko škiljavo gleda — ne miče se s mjesta. A konjanici koji nas prate zaustavljaju se i smiju mi se. Iznenada uzdigoše se neposredno pred nama iz zemlje jedan za drugim tri stupa, tri prašna crvena udarca groma: tri mrtva. Skrećemo u šumu.

Bilo je tu mnogo ranjenog drveća, čudnim škripavim šumom padala su taneta u guštaru.

Drveće stoji mirno, kao na smrt osuđeno, čudnovato tiho i uspravno. A isto tako tiho leže ljudi na malom šumskom proplanku pod crvenim, mirisavim omorikama. Vojnici i dva zapovjednika pokraj svoje nijeme baterije koja vreba. Upravo su za ručkom. U vreloj travi puši se zdjela s juhom, po dva i tri čovjeka istodobno jedu iz jedne zdjele. Pitaju nas, iz bog zna kakovog razloga šapćući, — kao da se boje odati malu šumsku čistinu, — za naše propusnice i ponude nam tada da zajedno s njima objedujemo. Komičan se miris diže s juhe: miriši po kelju i šumskim jagodama, koje proviruju posvuda između tanke suhe trave. U tišini, dok negdje napolju,

daleko iza šume, kakav crni zadimljeni i gotovo gluhi topnik pomoću nekoliko brojeva i svog životinjskog instinkta traži naše utočište, koje tamno naslućuje — u međuvremenu, dok omorike prikovane na svom mjestu hvataju zrak — začuje se negdje u našoj najbližoj blizini neodlučno ćurlikanje neke šumske ptice — bit će da je sjenica. Ćurlik, još jedan, i onda opet tišina. Vojnici prestaju jesti i pažljivo prisluškuju u šumu. Jedan stavlja u svoju žlicu mrava, koji zaposleno juri, i promatra ga teškom, usredotočenom pažnjom. I svi se osjećaju lakši, kad opet jedno nevidljivo tane urličući projuri preko naših glava i crkne u guštari, razbacujući oko sebe bijele, smolaste treske razmrcvarenih omorika.

Nisu nas ulovili, prošlo je — i sve su žlice opet pune juhe.

Jašimo dalje kroz začaranu mrtvu šumu, sve dok se na rubu ne pojaviše velike napuštene ljetne vile. Iza kuća leži željeznički nasip — čudnovato izgleda. Pojedini vagoni stoje u dvoje, u troje, daleko jedan od drugog razmaknuti, kao da su međusobno igrali igru »čarobnjaka«, kao da se treba samo okrenuti, da opet dalje pojure, pa da onda, kod prvog pogleda, koji im se dobaci, stanu iznenađeni opet u svojim nespretnim položajima. Tu i tamo leže mrtvi konji, i samo od vremena do vremena taneta koja padaju oživljuju ovo sasvim pusto ostavljeno mjesto.

Štab je u najbližoj blizini, u vili na željezničkoj stanici. Po prilici jedan sat nakon što smo je ostavili, pronašla ju je konačno neka daleka baterija: pri tom je poginuo drug Judin, jedan od naših najboljih zapovjednika. Ali dok smo mi tamo bili, malo prije toga, još je živio, sam nas je primio. I u posljednjim časovima njegovog života s povišenim bilom, napetim do rasprsnuća, proživjeli smo nekoliko stvarnih, oporih minuta. Pregledao je naše papire, ostavio ih pred sobom na stolu, dao nam jelo i krevete. I dok smo se mi oporavljali i čaj pili, nazivao

je netko u susjednoj sobi (ti su ljetnikovci lako građeni) telefonski revolucionarno ratno vijeće u Svijašsku:

»Poznate li neku Reissner? . . . Da, Reissner? Vi ste joj izdali propusnicu? Da? Dobro je . . Da, mi smo mislili . . Da, da . . . ostajte zdravo! Konac«.

Čovjek, koji zbog bilo kakovih poslova dospije u banku, osjeća se u početku uvijek kao lopov. Rešetke, protiv provale osigurani ormari, debele blagajničke knjige, besprikorno uglačani parket — sva ta uljudnost pod rešetkama i automatskim bravama naslućuje u svakom posjetniku provalnika i lopova. I u tom času, kad se telefon obavještavao o nekoj Reissner, pade mi najedamput na pamet, da čitavo moje ponašanje mora biti do krajnosti nevjerojatno a vanjština sumnjiva. Vrag neka ga nosi, a glas? Izgovorila sam glasno pred samom sobom: »Idem u Kazan s jednim tajnim nalogom« — strani, lažni glas, ipak je jasno: špijunka.

U večernji sumrak dođe drug Judin k nama u sobu. Lice mu se jedva moglo vidjeti, ali čitava pojava — grube široke gallifetske hlače, ostruge, ruke nemarno u džepovima — sve je to pravilo prijateljski utisak. Nakon što nas je još malo ispitivao, savjetovao nam je da odmah nastavimo put, kad smo se već bacili na tako očajno glup pothvat. »Zbogom, nadam se da ćemo se još vidjeti.« Stisnuo nam je čvrsto ruku, i valjda je pri tom mislio, da ćemo jedva živi izaći iz te šume. Smrt, koja je stajala iza njegovih leđa smijala se cinički u pomrčini.

Žalosno sam pregledala moje ogromne čizme i primijetih pri tom da i maloruski crveno-armijac koji nam je donio čaj, s ništa manje interesa ne promatra moju vanjštinu:

»Druže madame, ajde, da se promijenimo: ti ćeš mi dati tvoju monturu, a ja tebi pravo žensko odijelo — s naborima i perima«.

I on donese odnekud, vjerojatno s tavana, elegantni pariški korzet, besprikorne hlače nekog dvorjanika i, na moju sreću, tamni ženski kostim. Zlato s dvorjanikovog kaputa svjetlucalo je uskoro na mršavoj stražnjici jednog mladog glasnika, ružičasti korzet toliko se svidio jednom crveno-armijcu, da ga je ovaj probao na sebi, dok smo Miška i ja iz ove maskerade ispali u tolikoj mjeri pristojni buržuji, da nas je prva straža usprkos svih parola, dokumenata i propusnica smjesta uapsila. Bijesnog Mišku odvedoše pod pratnjom natrag u štab, a kad se konačno vratio natrag bio je već sasvim mrak. Na rastanku dade nam stražar dobar savjet — da se što više odmaknemo od željezničkog nasipa i da se držimo šumskog puta. »Jer tu će vas« — tračnice su se neugodno svijetlile u tami — »u tren oka smrskati«.

Nekoliko sati po tihom šumskom putu. Usput susretosmo jednu patrolu — dva konjanika. U mraku utjerasmo jedni drugima silan strah.

Zabavljali smo se neko vrijeme, uživali toplotu ljudskog razgovora, a onda krenusmo dalje.

Šuma ohlađuje umornost, noge sustale od puta su kao veliko crno jezero. Sjećam se još zvijezda, straha u mraku, straha biti bez kuće i kućišta, bez kreveta, bez jutra. U opće, neugodni osjećaj gradskog čovjeka kome je cesta strana.

Nekom stazom dospjesmo u nekakovo selo: u blizini jedne kuće — očajno je vikao za pomoć ženski glas: u kupatilu na golom podu ležala je mlada Kirgiskinja već treći dan u porođajnim bolovima i nije mogla roditi.

Kucanje na vratima, nova lica, doticaj nepoznatih ruku, sve je to možda pomoglo njezinim živcima, njezinoj životnoj volji — strahoviti grč oslobodio ju je djeteta. I umirujući se odmah, držala me je za ruku, mrmljajući ispod svojih znojem promočenih pletenica strane grlene uspavljujuće riječi. Tako je zaspala — a da nije ni povukla svoje vrele prste, suhe kao ptičje noge.

Ukratko — mali me je Kirgiz stajao moje podsuknje i u mom svilenom rupčiću otputovao u crkvu, zajedno s nekim poganskim božanstvima, koja je njegova mati ponijela za svaki slučaj. Ali mi smo se odrekli posjeta u crkvu. Pop, trpeljiv prema starim poganskim bogovima, mogao bi otkriti u kumovima, koji su se tako iznenada pojavili, daleko opasnije demonske snage.

Nakon krštenja predložio je sretni otac u svojoj zahvalnosti, da će nas svojim vlastitim konjem otpremiti u Kazan.

»Vidim već da ste dobri, pristojni ljudi. Ja bogu hvala poznam svijet, i znam šta se pristoji«.

»Ako nas zadrže, šta ćete im reći?«

»Reći ću im, da su gospoda bila na ljetovanju i da se voze kući. Mene poznaju, meni će već vjerovati.«

I zbilja jednog toplog, rosnog jutra odvezla su nas Kirgizova kola tihim šumskim putem. Tragovi točkova, obrasli svjetlucavim šumskim zelenilom, bistro bubnjanje žuna, miris smole i šumskih jagoda. A od vremena do vremena posrću preko naših glava šištava taneta kroz čisti jutarnji zrak. Preko šume pucala je teška artiljerija.

Ruska je provincija općenito jadna, ružna i dosadna. Svi njezini gradovi i mjestanca slična su jedno drugom kao stare žemlje. A među njima ipak se ističe Kazan kao naročita nakaza. Jedino, što ima neki stil i arhitektonski karakter, to je stari toranj Sumbeki. U usporedbi s ovim čisto tatarskim spomenikom pradavnog vremena, sve ostalo ima više ili manje mongolsko obilježje. Lubenice, prašina, plotovi od dasaka, kuće, na kojima nema ništa osim natpisnih ploča i izloga. I pločnik — iz okamenjenih kurjih očiju i granitnih oteklina. Čovjek zbilja mora biti ropski patriot, da zavoli Rusiju zbog njezine ma-

lograđanske bijede i nevolje, zbog njezinog bezbojnog, glupo-dosadnog i prašnog provincijskog lica.

Nijedna patrola nije zaustavila naša kola, i mi se uvezosmo u admiralitetsko predgrađe — jedva vjerujući svojim očima, tako nam je nevjerojatan izgledao uspjeh, premda nas je nepobitna rugoba lica i kuća sa svih strana brzo uvjeravala o tom, da sve to nije san, nego bez svake sumnje škiljavi, košćati Kazan, zahvaćen bijelogardijskom groznicom.

»Kud nas vodite, čiča — znate li gdje bi se mogli smjestiti?«

Kirgiz nam okrenu svoje bodro, lukavo nasmijano lice.

»Znam već — vama je potreban mir. Mirniji nigdje ne ćete biti — vodim vas policijskom naredniku. To je dobar čovjek, pouzdan i prijazan. Nas smo dvojica dobri prijatelji. I on zadovoljno pljesnu uzdama po debelim leđima malog konja.

Miška se i ja pogledasmo. Čiča je to zbilja dobro smislio, to mu se mora priznati. I upravo policijski narednik!

Kola skrenuše u prašnu, široku ulicu predgrađa. Kroz pukotine drvenog pločnika rasle su bezazlene travke; jednospratne kućice, dvorišna vrata s izrezbarenim pijetlovima i nepodnosivim škripanjem, sa zelenim i bijelim, uvijek pospanim prozorskim kapcima. Ukratko, bila je to jedna Kustodijeva slika: besprikorno plavilo trgovačkog neba, s oblačićima kao parom iz popodnevnog samovara, gradić Okurov u svilenasto sjajnim, uljastim, jarkim bojama toga slikara. Lukavi se čiča zaustavi pred nekom dotjeranom kućicom, poljubi nas na rastanku i predade Mišku i mene policijskom naredniku, koji se pojavio na kućnim vratima.

Zapravo dođosmo Miška i ja u neko »kazalište svoje vrsti«. U gornjim sobama kuće, na čisto oribanim, ulaštenim podovima s iscifranim ćilimima odigravala se jedna po svoj prilici potpuno bezazlena, malograđanska komedija (predstavljana u umjetničkom kazalištu): stabljikama geranija na prozorima, sa svetim slikama po kutevima, s fotografijama okružnog suda nad pisaćim stolom. Pod staromodnim kaputima i visokim a uskim ovratnikom uniforme lako su se mogle prepoznati izbuljene oči, široke lične kosti i plosnato čelo našeg domaćina, koje su mušice poprskale svojom nečistoćom. Kako to i dolikuje, imao je odmjereni, prijaznim glasom obdareni narednik, koji je sve ljude tlačio na jednak i miran način, mršavu, škripavu ženu sa sjajnom pakosnom lubanjom, pokrivenom tankim slojem oskudne, uljaste kose. Njezina kćerčica Paša, ružičasta djevojčica, »sva u šapicama i očicama, i očicama i šapicama«, provodila je svoje vrijeme u tome što je naslanjajući svoje bujne grudi na nisku dasku prozora, griskala sjemenke suncokreta, a ljuske pljuvala dolje na malobrojne prolaznike. Kao bezbrižna baštinica očevog imetka, nije se miješala u politiku i samo kada su glasni, histerični skandali između njezine mame i stanara donjeg sprata, podruma, postali previše žestoki, nabirala je nezadovoljno ružičasto dugme, koje joj je nadomještavalo usta, i govorila:

»Mamice, kako ste vi ipak nenaobraženi, nije lijepo tako glasno vikati«.

Dolje, ispod narednika, ispod njegovog izglačanog poda i njegovih geranija, stanovalo je nekoliko radnika, koji su sa svojim porodicama iznajmili mjesta za spavanje. Revolucija je prekinula za neko vrijeme čisti i jednostavni odnos koji je prije vladao između donjeg i gornjeg sprata. Čak je i Pašin miraz dospio pri tom u opasnost. Korijenje geranija, (ili narednika) koje je svoj životni sok običavalo prijazno, dapače patrijarhalno sisati iz donjeg sprata, ostalo je najedamput bez hrane, i čak osjetilo, tamo dolje — u dubini — oštre zube, koji su počeli dovoditi u pitanje daljnji rast biljke. Išlo je to tako da-

leko, da je jedan od podstanara, neki radnik, rekvirirao bijelu, pahuljastu kozu narednikovu za svoju djecu.

Ali onda je došao juli, i dragi se bog umiješao u prljave ljudske poslove. Pravo i zakon iskočiše iz okvira nad pisaćim stolom i zavitlaše mrtvim pločama zakona: rascvijetala Paša nije bila ni malo uznemirena ni začuđena, kad su neugodnog stanovnika donjeg sprata, onog istog koji je uzeo kozu, svezali i vodili ulicom; ni to joj nije upalo u oči, da se nikad više nije povratio. Sve se opet vratilo u staru kolotečinu, i dok je nova vlada otpremala na Volgu radničke lješeve, polegoše stare idilične sjene na narednikovu kuću. Miroljubivim, kvocavim ponašanjem započe cijela porodica kao i u prijašnjim vremenima sisati iz hranjivih izvora donjeg sprata, gdje su se bojali previše glasno plakati. Upravo u to vrijeme kad su božji sud ali i sud Čehoslovaka radili punom parom, uselismo se mi kod narednika. Izgledalo je da je ovom u početku bilo nešto malo neugodno, kao ježu, kojeg su iznenadili usred bijelog dana dok je jeo živu žabu, i po starom ježevskom običaju započeo jesti ovo ukusno jelo od capkavih stražnjih nogu. Ali nakon što je sa svojim gostima pio čaj, psovao na Židove i komuniste, osvjedočio se o našem dobrom političkom mišljenju i potpuno se umirio. Bio je umjeren, također i u uživanju: ne češće, nego samo svaki treći dan jedamput, odvezao bi se u grad, i onda je znala čitava ulica, a također su i »oni dolje« znali vrlo dobro, da se »on« odvezao opet u grad da prijavi jednog od njih. Na večer je dolazila policija i vodila onog, koji je upravo bio na redu; gore se pio čaj, mati je naćulila uši na svaki šum, koji je odozdo dolazio, otac je govorio veoma dugo i s unutrašnjim zadovoljstvom o tom, da je i njemu samom iskreno žao, ali kao kršćanin i oficir ne može drukčije postupati itd. Da je ovaj narednik mogao vidjeti crni otrov, koji su njegove izjave širile po našim živcima!

Paša, sva u ružičastom muselinu s dušom, koja je potpuno utonula u ono bezoblačno nebo, gdje lebde papirnati golubovi i potočnica, punila je u najvećoj tišini šestu čašu čaja učitelju, koga su dolje jednostavno nazivali »prosac«, stavljajući u tu evangeličku oznaku i neizrecivu mržnju protiv njegove oskudne bradice, njegovih naočala i uopće protiv čitave njegove »inteligencije«. I kad je dolje dugo suzdržavano jecanje konačno izbilo, smijala se mamica kao maslac u tavi, dok je tatica bacao oko sebe začuđene poglede preko ruba svojih naočala i novina »Novoje Vremja« iz 1911 godine. Paša je malo naprćila nos, unatoč toga što joj je učitelj nježno objašnjavao, šta je to ustavotvorna skupština.

Slijedećeg jutra uzeo je Miša novac i papire i otišao u grad da prikupi informacije. Narednik se uputio na svoju redovitu šetnju, u potragu za oružjem kod radnika, mati se spustila dolje u slatki pakao, u donji sprat, da tamo pokupi skorup gorke i jetke tuge. Paša se udubila u čitanje nekog romana, u kojem je dolazio neizbježivi Raoul, ja sam uzela novine, u kojima među imenima smaknutih nisam naišla jedinog, koji me je interesirao. Na taj način bavili su se svi stanovnici narednikove kućice svojim različitim poslovima.

Debele, crne muhe udarale su zujući u prozorska okna, sve je malo po malo tonulo u duboku pospanost. Ali oko dva sata počelo se gruvanje topova, koje je jučer zvučilo mnogo udaljenije, znatno približavati gradu. U atlasno plavom trgovačkom nebu počeše se pojavljivati i rasprskavati šrapnelski oblačići slični mliječno bijelom perju. Naša pusta ulica postala je sasvim pusta, njezina se pospanost produbila u prijeteći mir. Dolje se više nije plakalo ni šaptalo. Dolje se čekalo. Narednik je došao uzbuđen kući, i upravo kod ručka kad se nalazio usred op-

širnog opisivanja kućne premetačine, koju je bio poduzeo, prsnuo je nad njegovim krovom prvi željezni orah. Užas je zahvatio porodicu, ali nakon kratkog vremena pretvorila je nesavladiva bujica riječi eksploziju granate u jednostavan slučaj. Od straha pognuti strički oporaviše se opet i uspraviše prema nebu svoje bodljikave glave. Ja, kao »žena jednog oficira« morala sam još jedamput uvjeravati svoje ukućane, da je crvena armija potpuno nesposobna za borbu: »Ta naravno, to više nije vojska! Banda, kinesko smeće, koje će se razbježati kod prvog ruskog hitca«.

»Imate sasvim pravo, milostiva gospođo!« . . .

Bum! — crklo je opet jedno tane nad našim glavama. Srce mi je drhtalo od divljeg plesa, veselog crvenog vraga, dok je narednik, odgađajući svoj strateški sud na drugi put, obukao drugi par toplih hlača i sa svim svojim ukućanima potražio utočište u kupaoni. To je bila prilika, pri kojoj sam se upoznala sa stanarima odozdo.

Našla sam ih na najgornjem dijelu stubišta. Izvirujući iznad niskog praga, buljile su žene i djeca s okamenjenim očekivanjem u nebo, čas na kovrčave oblačiće, čas na vrata kupaonice, iza kojih je nemirno meketala zatvorena koza. Razumjeli smo se s pola riječi. Žena posljednjeg radnika uapšenog tek prošle noći ponovila je tiho uz moje uho ime, razmišljala neko vrijeme i rekla: »Taj je živ i pobjegao je, to je bilo u novinama, vi ste uzalud došli«.

Popravila je svoje dijete, čija usta nisu mogla da nađu veliku smeđu bradavicu na njezinim mršavim prsima, i slušala je opet šuteći tutnjavu artiljerijske paljbe.

»Šta mislite da li su moga već ustrijelili? Ako danas dođu crveni — da li će ga osloboditi, ili će već biti prekasno?«

I ne čekajući odgovora (odgovor je već bio u njezinim grudima — tupi, drveni odgovor, taman kao strop njezinog podruma), udubila se u simfoniju navale, od koje je podrhtavala čitava kuća.

U početku se topovska rika neprestano približavala. Bile su to duge, snažne salve, koje su mirnom sigurnošću pokrivale nemirnu protivničku paljbu. Tada se nenadano otvoriše na drugoj obali ogromna ždrijela, koja počeše bljuvati vatru i umiješaše se u koncert. Ponajprije su pucali kao da opipavaju, tada sa sigurnošću, koja je sve više zastrašivala. Da li su to naši ili drugi? Ah, mi smo čuli samo onu specifičnu tutnjavu salva, o čijem porijeklu nismo mogli biti u nedoumici. Taneta nisu padala na Kazan — dakle na naše. Još je jedaan sat po prilici bjesnila bura na plavom sunčanom nebu, onda je izgledalo da se povukla. Sve rjeđe i rjeđe crkavala su taneta nad krovovima grada, onda sasvim zamuknuše. A samo u daljini, daleko napolju, ne udaljujući se, ali i ne približavajući se, talasali su se tamo amo valovi puščane paljbe. Jedan ili dva sata, možda još i više, sjedila je moja susjeda na pragu, a da se nije ni maknula, a da nije ni riječi rekla. Sad je podigla glavu. Na licu su joj se vidjeli tragovi suza, tragovi nečistoće, tragovi našeg poraza. Uzela je sa stepenice zaspalo dijete i vratila se natrag u podrum uspravna, s drvenim pokretima.

Treba li još naglasiti, da bi dvije riječi došapnute naredniku u uho sačuvale sve ove porodice od daljnjeg terora, i da nijedan od sedamnaest podrumskih stanovnika nije htio upotrijebiti protiv mene to sredstvo!

Ni na večer ni u jutro slijedećeg dana nije se vratio moj pratilac. Ostala sam sama bez novaca i papira.

Narednik je postao nemiran, ali onda mu pade na pamet, da su mog »muža« mogli zadržati u štabu, kamo je otišao, kao oficira dobrovoljca; savjetovao mi je da se odvezem u grad i da se obavijestim.

Poznate ulice, poznate kuće, a ipak je tako teško opet ih prepoznati. Kao da je deset godina proteklo od našeg povlačenja. Sve je drukčije i neobično. Oficiri, gimnazijalci, djevojke iz građanskih kuća u nošnjama bolničarki, otvorene trgovine i živahne gotovo histerično bučne kavane — ukratko, bio je to onaj šareni osip, koji se obično pojavljivao na tijelu ubijene revolucije.

U predgrađu se zaustavio tramvaj da propusti jedna kola natovarena ukočenim golim tjelesima postreljanih radnika. Kola su se polagano kotrljala poskakujući pokraj ograde, koja je bila oblijepljena plakatima:

»Svu vlast ustavotvornoj skupštini!«

Vjerojatno nisu mislili ljudi, koji su nalijepili ovu ustavotvornu smicalicu, da će njihovi plakati postati sastavni dio jedne ovako cinične, svakom razumljive buntovne cjelokupne slike.

Štab bijelih nalazio se u Gruzinskoj ulici. Nije bilo naročito teško dobiti propusnicu za ulaz u kancelariju; pokraj mene, protrča nekoliko štabskih oficira, koji su još prije malo dana radili u revolucionarnom ratnom vijeću. Na svim vratima straže: gimnazijalci od 15 do 16 godina. Uopće, oživjela je čitava provincijska inteligencija, jurnula u zapjenjeno more poslovne djelatnosti, naoružala se i bacila na državne poslove — radila u dobrovoljnom Crvenom Krstu, za špijunažu, i u samopožrtvovanju na oltar domovine, za dekoriranog, bradatog Galifeta sa zvonkim ostrugama.

Bože moj, kako je dobar bio bijeli režim već treći dan nakon svog postanka! Kako su hitro klopotali pisaći strojevi, kako su ljupka i prijazna lica djevojaka nad remingtonima. Na vratima stoje dva vojnika, snažni kao oni grenadiri, koji su u svoje vrijeme čuvali stražu pred carskom ložom — i na tim vratima pojavljuje se od vremena do vremena — u sjajno bijeloj košulji pod otkopčanom vojničkom bluzom s lijepo njegovanom bradom — neki general ili, ako i ne baš general, a ono svakako pukovnik ili nešto slično. I kako se ugodno produhovljeno i skromno sjaje na odijelima činovnika i vojnika, premda dosta rijetko, mrlje prave naobrazbe: kako koketno izgledaju naši akademski znakovi.

O alma mater, ti utočište ruske komisne znanosti, čak i tvoj mutni sjaj pozlaćuje te epolete. Jedamput sam čak susrela u sobi za primanje poručnika Ivanova, te mademoiselle Fifi bijelogardijskog Kazana, jednog pravog profesora s otmjenim mekanim šeširom i onim bujnim bijelim uvojcima, kakove prema Turgenjevu običavaju nositi svi učeni prijatelji naroda, ti kumiri »osjećajne, napredne mladeži«, dok je žurno šaptao jednom junkeru, koji ga je lijeno i milostivo slušao svakovrsne tajne o nepouzdanim elementima svoga dijela grada.

Dva su dana trajali moji posjeti u Gruzinskoj ulici; uspjelo mi je od nekoliko tajnika doznati liste postrijeljanih i pobjeglih prijatelja — došlo je vrijeme da se misli na povratak.

Narednik je uzalud čekao na mog iščezlog »supruga« i počeo se očigledno uznemirivati. Novaca nisam uopće imala, a moji susjedi odozdo savjetovahu mi užurbano, da za vremena iščeznem. Pa i taj život neprestane laži, dnevnih razgovora o Židovima, komunistima i budućim pobjedama svetog kršćansko-pravovjernog oružja, postajali su sve nepodnosiviji. Jednog sam se jutra tiho obukla, pipajući potražila u džepu suhi komadić hljeba, u kojem je bila sakrivena moja propusnica, i zaključih da napustim kuću i da se nikad više ne vratim. Žena radnikova gurnu mi kradomice u ruku tri rublja. Ali na vratima susretoh narednika:

»Kuda tako rano u jutro, milostiva?«

»U generalštab, obećali su mi danas dati točno obavještenje.«

»Dopustite da vas pratim, pomoći ću vam kod toga, pružit ću vam takorekuć moju protekciju«.

»Ali molim, nemojte se truditi, mogu ja vrlo dobro i sama . . .«

»Nije to nikakav trud, meni je kao starom čovjeku samo zadovoljstvo da mogu malo udvarati jednoj dami«.

Usprkos svih mojih izgovora ustrajao je narednik kod svoje namjere, i sve su moje riječi bile nemoćne protiv njegove sladunjave tvrdoglavosti.

U generalštabu pojavio se iznenada pred nama revni sekretar, i dok smo koračali s njim kroz veliku dvoranu, bljesnuo je hladni čelik jedne bajonete iza stranaka i strojopisačica, koje su nas znatiželjno promatrale.

Ivanovljev se kabinet nalazio gore u tri male sobe. Prva od njih, soba za primanje, bila je dupkom puna posjetnika, uapšenika, rođaka svake vrste i stražara. Dok je moj počasni pratioc otrčao sa svojom prijavom Ivanovu, onom istom, koji je željezničare Kazana dao bičevati po golim tabanima, nastojala sam da se orijentiram.

I onda ugledam dva koraka pred sobom, licima okrenutim prema sebi, jednu grupu poznatih mornara iz naše flotilje. Mornara, poput svih onih, koji su 1918 godine podijelili velikoj ruskoj revoluciji njezin romantični sjaj. Kape s natpisima »Andrej«, »Sebastopol« ili jednostavno »Crvena flota«. Lađar me oštro pogleda, očima koje su me prepoznale, tako, da se mogla vidjeti njegova gola duša, koja će za dvadeset minuta stati uz zid, — njegova velika duša, širokih ramena, s križićem oko vrata na crnom gajtanu — ne za dragog boga, nego za sreću.

Puls udara: jedna sekunda, dvije, tri sekunde, neznam više kako dugo. I oči, koje su glasno molile pomoć, ne gledaju me više. Kao topovi na vlažnom vremenu prevukle su se sivom koprenom. Kundaci zalupiše — mornare odvedoše napolje. Na vratima mi lađar oprezno okreće glavu. »A sad« govore njegove oči, »zbogom«. Soba se okreće kao da je poludila; odakle dolazi ovo svjetlucanje vode, ovo blistavo more na vjetrovitom danu, odakle ovaj srditi, srebrnasti žubor u ovoj sobi?

Zeleni stol, iza njega tri oficira. Naravno — taj lijevi je Ivanov. Blijeda čela, tako bijela da izgleda kao tvrdo kuhano jaje. Svijetle oči bez obrva, bijela vojnička bluza, bijele, čiste ruke na stolu. Drugi — neki Francuz; njegovog se lica više ne sjećam. Samo znam da je bilo nešto prezirno-znatiželjno i bezgranično hladno. Gleda oko sebe, očito se trudeći da sve dobro utisne u sjećanje, da može kasnije u Francuskoj, kod kuće, duhovito opisivati ono što je doživio. Treći je zapisnik. Pero, ravan razdjeljak, početno slovo sa smjelo zavinutim, pomadom namazanim potezom.

»Vaše ime? Starost? Društveni položaj?« Ivanov ponavlja moje odgovore širokim, gotovo dobroćudnim smiješkom.

Poznate li Raskoljnikova?« Na mom licu odražava se bezazlena živahnost ispitivača:

»Ras — kolj — ni — kov? Ne, tko je to?«

»Veliki šuft«.

»Gospodine poručniče, nemoguće je poznavati sve šufte, ima ih tako mnogo«.

Francuz nas promatra kao neku uspjelu lakrdiju. »Sigurno, sve se ne može poznavati, ali ovoga jednog morat će te se sjetiti.«

Ja šutim.

Iznenada spopada bijes toga čovjeka, koji je malo čas bio u stanju, umetnuti tako umjetničku stanku, koji se kao siti mačak iz dosade igrao s mišem, koji je namignuo inozemnom oficiru kad su moje rublje, koje mi je oduzeto kod tjelesne premetačine, postavili upravo pred njegovu tintarnicu —

iznenada postaje taj elegantni, lijeni, duhoviti državni odvjetnik sav izvan sebe, udara šakom po stolu i skače sa stolice u histeričnom bijesu derući se posvema »ruski«: »Već ću ja tebi pokazati, ti... još ćeš ti mene upoznati, beštijo!« A Francuzu, koji je imao toliko netaktičnosti da je htio ostati kod daljnjih očinskih opomena, dobaci grubo: »Idite dolje, ako bude moguće, zvat ću vas.« Inozemni oficir prođe pokraj mene napolje laka koraka, promjeri i mene i svog kolegu i saveznika jednim prezirno ravnodušnim, gotovo zlobnim pogledom.

Ivanov započe opet miran sabran razgovor, sa svojim prijašnjim, mekanim dvoličnim smiješkom: »Samo čas, ne ćemo moći isplivati bez istražnog suca«.

Soba je imala troja vrata: desno ona, kroz koja je upravo Ivanov izašao; u sredini jedna suknom presvučena, koja se kako je izgledalo nisu upotrebljavala; treća su vodila u sobu za primanje. Pred njima je stajao stražar.

Ima u životu časaka bajoslovne, neizmjerne, božanske sreće. I tog sivog jutra, kad sam gledala kroz beznadne rešetke prozora, dogodilo se samnom čudo. Jedva je Ivanov izašao, okrenu se stražar — kojeg je već potpuno smutila nervozna igra poručnikova, njegovi neprestani prelazi s laskave i porugljive udvornosti na životinjsko urlikanje izvuče gornje tijelo kroz vrata da zapali cigaretu. U sobi ostadoše samo zategnuti nabori njegove vojničke kabanice i teški kundak puške.

Koliko mu je sekunda trebalo da »pripali«?

Imala sam upravo vremena da skočim do suknom presvučenih srednjih vrata, da ih prodrmam nekoliko puta iz sve snage — ona se otvoriše, propustiše me skroz, i opet se nečujno zatvoriše. Nalazila sam se na nekakovim stepenicama, nije potrajalo dugo i bila sam na ulici. Na prozoru velike kancelarije če-

kao me je policijski narednik — upravo mi je okrenuo leđa, kad sam protrčala trijemom — i tiskao iz dosade muhe na prozorskom oknu.

Pokraj državne zgrade kasala je polagano kočija. Kočijaš se okrenu, kad sam uskočila u kola.

»Kuda želite?«

Nisam mu mogla odgovoriti. Hoću a ne mogu. On ugleda manjkavi kostim, moje lice, baci pogled na državnu zgradu, ispruži se koliko je dug i širok i poče kao lud udarati po konju.

S glasnim praskanjem jurimo preko strahovitog kazanskog pločnika, kroz male ulice i uske ceste, sve dok konj nije zapjenjen, s repom koji je stršio u zrak, uletio u neko dvorište.

Sin moga kočijaša služio je u crvenoj armiji, a on sam bio je muž divne Avdotje Markovne — jedne debele, crvene, kao peć tople i kao sunce u seoskim bajkama dobre žene. Zagrlila me je, a ja se uvalih u njezine neizmjerne materinske grudi i počeh plakati kao prase. I ona je plakala i tješila me utješljivim, nježnim riječima, koje su bile tople i mekane kao svježe pečene žemlje. Onda je omotala moja gola ramena maramom i započela, nakon što je saslušala cijelu pripovijest od početka do kraja, njegovu milost, poručnika Ivanova, obasipati takovim izrazima, da su veličanstveni pijetlovi, koji su se upravo zabavljali na đubrištu ugrijanom od sunca, započeli kukurikati.

»Hodi djevojko, sad će biti čaja!«

Dva sata potom napustila sam, u marami s ružičastim cvjetovima preko leđa, s funtom hljeba i tri rublja u džepu, zidove Kazana. Stražar koji je bio zaposlen pregledavanjem kola koja su upravo prolazila nije me primijetio; kad sam ugledala drugog, sklonula sam se u grmlje.

Neki seljak, koji se izjavio pripravnim, da me odveze do najbližeg sela, poklonio mi je tog najsret-

nijeg dana mog života po drugi put život. Nakon što je vozio nekih šest kilometara u laganom kasu reče mi glasom, koji je bio glas moje susjede »odozdo«, glas riđokosog kočijaša, glas Avdotje Markovne, glas čitave ruske sirotinje, koja je u tim danima revolucionarnog darmara, i poraza povlačenja, bezuvjetno bila na našoj strani, i našu pobjedu često isto tako jednostavno i priprosto spasila kao mene, kao hiljade ostalih drugova razasutih po bezbrojnim ruskim cestama:

»Ajde, sada, djevojko. Dosta si varala, već znam kakova si ti ptica. Idi u ono selo lijevo — tamo su vaši ljudi. A desno — vidiš li tamo onaj crni oblak — ono je češka konjica«.

Nakon što sam jedan sat trčala preko polja, udarila sam zbilja na lanac naših predstraža. Jedan crveno-armijac, koji me je po svoj prilici vidio u štabu druga Judina, sjede pokraj mene i reče lijeno frčući cigaretu, pun takta, kao da i ne opaža moju smetenost:

»No, šta je, je si li našla muža!«

KAZAN — SARAPUL

I.

Kad brodski sat na palubi minonosca otkucava ponoć, zvuči to neobično slično igri zvona Petropavlovske tvrđave.

Ali umjesto nad Nevom, nad veličanstvenom, mirnom sjevernom rijekom, nad tamnim svjetlucavim granitom, zlatnim šiljcima tornjeva razliježe se njegov jasni ton nad nastanjenim obalama, nad bistrom, mušičavom vodom Kame, nad izgubljenim otocima malih sela.

Na zapovjedničkom mostu je mrak. Mjesec jedva obasjava uske, nezgrapne trupine bojnih brodova. Lagano plamsaju iskrice iz dimnjaka, kao mlijeko bijeli dim priginje svoju kovrčavu grivu do vode, a same lađe sa svojim ponosno uzdignutim šiljcima, izgledaju u toj prvobitnoj daljini ne kao posljednje tekovine tehnike, nego kao ratoborne, neshvatljive morske nemani.

Čudnovata svjetlost: pojedina su lica blijeda i jasno vidljiva kao po danu. Pokreti su bez šuma a ipak egzaktni. Epski, godinama izvježbani i zbog toga neprisiljeni, bolji nego u ikakvog baleta jesu pokreti mornara, koji svlače teški pokrov s topa, jednim trzajem, kao što se svlači koprena s kakove začarane, strahovite glave.

Lepršave ruke signalizatora s malim crvenim zastavicama plešu rječito i lakonski na noćnom vjetru ritualni ples zapovijedi i odgovora.

A iznad suzdržavanog nemira lađa, koje se spremaju za borbu, iznad odsjeva zažarenog goriva, koje

svoj dim i vrućinu sakriva u dubini brodskog trupla — pojavljuje se iznad zapovjedničkog mosta i jarbola među lantinama koje lako drhte zelenkasta zvijezda Danica.

Naprijed pomaknuti položaj, koji inače zauzimljemo, leži daleko otraga, leži iza zavoja rijeke. Lađa je sasvim uz obalu, njezin zapovjednik — Ovčinikov, — čovjek uvijek hladnokrvan, određen, precizan i škrt u riječima, jedan je iz glasovite skupine Azinove 28 divizije, koja je u borbama prokrstarila čitavu Rusiju, od hladne Kame do Bakua, opaljenog od žutih vjetrova.

Negdje na desno zaplamsa i iščeznu neka podmukla vatrica — možda su to bijeli, ali može biti i odjeljenje Koševnikova, koje se provlači u dubokoj pozadini bijelih i katkada posvema neočekivano izroni iz neprohodne guštare na obali Kame.

Kod prvih jutarnjih zraka ove su obale neobično lijepe. Kod Sarapula je Kama duboka i široka, teče između žutih brežuljaka ilovače, grana se između otoka i nosi na svojoj uljastoj površini zrcaljenje cedrova. I tako teče slobodno i mirno. Tihi minonosci ne remete čarobni mir rijeke.

Na pješćanim prudovima stotine labudova rastežu svoja bijela krila, kroz koja prosijavaju posljednji zraci oktobarskog sunca. Gomila malih točkica sačme — patke — leti iznad vode, a u daljini iznad bijele crkve, lebdi kružeći orao. Pa iako su livade suprotne obale zaposjednute od neprijatelja, ne čuje se iz niskog grmlja s one strane nijedan hitac. Očito nas nisu očekivali u ovom području, pa sad nisu pripravljeni na naš dolazak.

Iz strojarnice izroni do pasa blijed, začađen mehaničar, briše s lica čađ i znoj i udiše sa zadovoljstvom oštri jutarnji zrak, koji je preko noći postao sjevernjački i jesenski.

Lađar na zapovjedničkom mostu — raščupan i stasit, prosijede kose u ovčjem krznu sličan nekom šumskom vragu — prorokuje rani mraz.

»Miriši na snijeg, osjeća se, zrak miriši po snijegu«, i šuteći počinje opet da traži uski brodski put kroz izdajničke zavoje pješčanih prudova, kroz kamenje i maglu. Projurili smo te noći preko 100 kilometara — sada se pokazuje u daljini fino čipkasto tkivo nekog željezničkog mosta i bijele kupole Sarapula. Momčad se odmara, pršće se kod vodovodne pipe, srdi dva crna mlada psa, koji su s velikom ljubavlju odgojeni uz grmljavinu topova i teške vožnje.

Oštar povik promatrača:

»Ljudi na lijevoj obali!«

I ponovno — napeto očekivanje. Ali su nas oni na obali već prepoznali: crvene marame veselo lepršaju na vjetru. I dalje na obali i na mostu i iza pješčanog zida svjetlucaju sada crvene zastavice. Male figurice pješaka u sivim kabanicama trče duž obale, domahuju, dovikuju i dobacuju prijeko na čeličnu palubu minonosaca nerazumljive pozdrave i blagoslove.

Prolazimo most, zavijamo lijevo i već odjekuje iza posljednje lađe, koje plove u koloni vodenog traga, puščana paljba. To su bijeli, koji pucaju na stražu kod mosta, jer je ova pojurila na obalu, da iz blizine vidi jedan parobrod naše flotilje.

S dalekozorom se jasno može pregledati čitava obala Sarapula kojeg je bila zaposjela Azinovljeva divizija, bijeli ga sa svih strana opkolili, a sada je konačno, zahvaljujući dolasku naše flotilje bio povezan s armijama, koje su se dublje nalazile.

Pristupamo bliže. Na pontonima, ogradama i putevima — posvuda crvenoarmijci, marame, brade — prijateljska veselo začuđena lica naših. Orkestar na uzvisini gromko svira marseillaiseu, bubnjar bulji u lađe, i sa svojom lupom razbija melodiju, rog je

prestigao srditog dirigenta, njegovi se okrugli zvukovi kotrljaju zrakom, nesuzdržljivo i neobuzdano poput konja, koji je zbacio jahača. Užeta su već prihvaćena, bok broda prislonjen polagano uz pristanište, mornari se rasipaju po obali — zabava je u punom jeku.

»Kako ste se provukli? Jeste li potukli njihove lađe?«

»Naravno, tatice, uništili smo ih i natjerali u Bijelu Rijeku.«

»Lažeš.«

»Ali, ne lažem.«

Jedna još mlada žena, sva u suzama, gura se kroz gomilu. »Mornarska žena«, vele oni koji unaokolo stoje. I počinje novo naricanje i kukanje. Plač majke i žene — prodirno, monotono jecanje: »Oteli su mi ga, odvukli na nekoj deregliji. Bio je mornar kao što ste i vi.« Rupčić žene leprša od jednog mornara do drugog, lice je mokro od suza, ona gladi plavo sukno kaputa, tu posljednju uspomenu. Da, svaki je rat okrutna stvar, ali građanski je rat užasan. Koliko su svijesnih, dobro promišljenih hladnih bestijalnosti, počinili već neprijatelji za vrijeme povlačenja.

Čistopol, Jelabug, Čelni i Sarapul — sva su ta mjesta krvlju preplavljena, plamenim slovima ispisana su u povijesti imena čednih sela. U jednom su selu pobacali žene i djecu crveno-armijaca u Kamu, nisu ni dojenčad poštedili. U drugom: ulice su tamo još uvijek pokrivene mlakama crne zgrušane krvi, čak i prekrasno rumenilo jesenjeg javora unaokolo izgleda da nosi tragove pokolja.

Žene i djeca ovih poubijanih nisu pobjegli u inozemstvo, ne pišu memoire, u kojima bi izvještavali o požaru svog prastarog ljetnikovca s dragocjenim knjigama i Rembrandtovim slikama i o kineskim okrutnostima Čeke. Nitko to ne će nikada doznati, nitko ne će osjetljivoj Evropi u uši zavikati: kako su hiljade vojnika na visokoj obali Kame poubijani, kako ih je struja sahranila u gustim močvarama i kako ih je opet isprala na zemlju. Da li je prošao i jedan jedini dan — sjetite se vi, koji ste bili na palubi brodova »Rastoropni«, »Pritki« i »Retivi« na bateriji »Serjože« i »Vanje«, na svim našim nespretnim željezom oklopljenim kornjačama, — je li prošao i jedan jedini dan, a da pokraj ruba vašega broda nisu izronila iz dubine šutljiva leđa, vojnički zatiljak s oskudnom kosom (nakon tifusa) i rukom, koja je plesala nad valovima? Ima li ijednog mjesta na Kami, gdje se nije kukalo pri vašem dolasku, gdje se na obali među sretnima i uzbuđenima, koji su vaše sive »konjiće« tako nespretno hvatali (ta bili su to radnici, a ne mornari), gdje se nisu vidjeli desetci udovica i prljave, izgladnjele radničke djece? Sjetite se naricanja i grčevitog plakanja, koje vam je paralo srce, tako da ga čak nisu mogli nadglasati ni zveket brodskih lanaca, ni bijesno udaranje srca, pa čak ni prenapregnuti glas predsjednika egzekutive, koji vam je još iz daljine iz udaljenosti od pola kilometra dovikivao: »Crveni su zaposjeli Samaru . . .«

Međutim je uz prvu ženu pristupila još jedna, mala suha starica. I preko njezinog lica provlačile su se brazde najčemernijeg jada.

»Ne plači, pripovijedaj razumno.« I majčica pripovijeda, ali se njezine riječi gube u jadikovanju, ništa se ne može razumjeti.

Radilo se o slijedećem: Za vrijeme povlačenja natovarili su bijeli 600 naših ljudi na jednu dereglију i otpremili ih — nitko ne zna kuda, — neki vele u Ufu, a možda i još dalje.

Jedan sat kasnije prodirna sirena sakuplja mornare raspršene po obali, a zapovjednik izdaje naredbu: Flotilja plovi uz rijeku u potragu za dere-

glijom sa zarobljenicima. I sokoleći momčad, naglašeno odzvanjaju njegove riječi: »Šest stotina ljudi, drugovi!«

II.

Nisu nas očekivali: streljački rovovi, zapreke od žice, predstraže — sve se s rijeke moglo vidjeti nezaštićeno kao na kakovom poslužavniku. Polagano kližući uz obalu, zauzimaju minonosci pogodne položaje — nišandžije uperiše topove. U blagovaonici otvoriše se otvori u skladište municije, odakle se brzo dodavanjem izvukoše granate. Komanda odjeknu:

»Vatra!«

Cijevi izbacuju vatrene zrake, laganim, metalnim zvukom pada prazna čaura, a nakon 10 do 15 sekunda diže se usred bježećeg neprijateljskog streljačkog stroja pepeljasto sivi i crni zadimljeni vodoskok. Topnik mijenja cilj.

»Vizir dva, jedan na lijevo ... Paljba!«

I minonosac »Retivi« otvara vatru; »Pročni« svojim stražnjim topom upaljuje crkvu.

Iskorišćujući opću zabunu, bit ćemo sigurno još za dana u Galjaniu (35 kilometara iznad Sarapula).

Još pruga od kojih deset kilometara, i mi smo na cilju. Crvene su zastave uvučene — zaključeno je iznenadati neprijatelja, a flotilju izdavati za bjelogardijsku flotilju — onu admirala Starka — koju su bijeli nestrpljivo očekivali. Lađe projuriše punom parom iza jednog otoka i zavoja Kame, prođoše pokraj pristaništa Galjani zatim pokraj samog sela, koje se proteže na brežuljku, iza njega zaokrenuše i poredaše se u roj — manevar, koji je na ovom plitkom i uskom mjestu vrlo težak.

»Pucati samo na zapovijed!« javlja signalizator s jednog minonosca na drugi.

Situacija je slijedeća: po prilici 70 metara udaljen od obale vidi se jasno pokraj crkve teški top od šest palaca. Iza njega na uzvisini nekoliko znatiželjnih seljaka i među njima gomila naoružanih vojnika. Na crkvenom tornju drugi top — možda strojna puška. Na lijevoj obali dereglija s bjelogardistima. Među grmljem bijele se logorski šatori, dime se poljske kuhinje, vojnici leže na obali znatiželjno slijede pogledima manevar minonosaca. Ali usred rijeke — pod stražom — plivajući grob, nepomičan i nepokretan.

Rupor s »Pritkija« predaje poluglasno akcijoni plan drugim lađama. »Retivi« se približuje deregliji i uvjerava se, pazeći da se ne izda, da je skupocjeni tovar još na brodu. »Pritki« upravlja svoje topove na protivnički top od 6 palaca, da ga kod prvog pokreta neprijatelja uništi. Istovremeno promatra pješadiju.

Ali kako ćemo osloboditi tešku deregliju od sidra, kako je izvući iz uske stupice, koju tvore pješčani prudovi i otoci? Srećom se puši kraj pristanišnog mosta neprijateljski remorker »Zora«. Naš oficir — naravno u mornarskoj kapi sa zlatnim vrpcama — izdaje kapetanu remorkera kategoričnu zapovijed:

»U ime komandira flote admirala Starka zapovijedam vam da privežete deregliju sa zarobljenicima i da nas slijedite u Ufu!«

Odgojen od bijelih na ropsku poslušnost, smjesta izvršuje kapetan »Zore« zapovijed, približuje se deregliji i privezuje ju. Beskonačno polagano vuku se te minute, dok nije tromi parobrod pričvrstio čelične lance i izvršio sve pripreme za vožnju. Naša momčad stoji nepomično, lica su blijeda kao u lješina, ne vjeruje se i ne usuđuje se vjerovati u to, da će se ova bajka zbilja ostvariti. Taj, smrti posvećeni brod tako je blizu i još tako beskonačno daleko. Šapćući pita jedan drugog:

»No, šta je, miče li se konačno? Ah, još uvijek stoji...«

Ali zastrašena oštrom zapovijedi našeg zapovjednika, izvodi »Zora« sjajno svoju ulogu. Na deregliji vlada živahno kretanje. Stražari pa čak i sam oficir odložili su puške i pomažu da se izvuče sidro. I malo po malo napušta teška neman svoju beznadnu nepomičnost, okreće šiljak, čvrsto nategnuta užeta olabavljuju neko vrijeme, dok je njegov tvrdoglavi suputnik iznova k sebi ne privuče. Zapovjednik »Pritkija« konačno umiruje bespomoćne čuvare zarobljenika.

»Zapovijedam vam u ime admirala, da budete potpuno mirni i da nas slijedite — mi ćemo vas pratiti.«

»Imamo malo drva« — pokušavaju protestirati sa »Zore«.

»Ništa ne smeta, putem ima dosta drva«, odgovara komandir flotilje, i minonosci pođoše lagano pravcem prema Sarapulu, bez žurbe, da ne pobude sumnju kod ljudi na obali.

Ali tamo, u unutrašnjosti dereglije, već počinje nemir: »Kud nas vuku, zašto i tko?« Na odvratnom, prljavom podu gura se jedan zarobljenik, neki mornar, prema boku dereglije: tamo je u jednoj debeloj dasci džepnim nožićem probušen jedini mali otvor, kroz koji se može vidjeti komadić neba i vode. Dugo i pažljivo promatra tajanstvene lađe i njihovu šutljivu posadu. Otčitavajući svaki trag nade ili opasnosti na njegovom licu, opkoljavaju ga iznakažena lica, kao jedno jedino, opće lice, bez života i nepokretno.

»Svi su jednaki, dugi, sivi.«

»Jesu li bijelogardisti, šta? Pogledaj točnije!«

»Ali ne ipak...«

»Šta — — ne? Ta govori, do vraga!«

Promatrača odvukoše s njegovog mjesta.

»Čini mi se da su naši iz baltičke flote...«

Ali nesretnici, koji su tri tjedna proveli u ovom paklu, koji su spavali i jeli usred svojih vlastitih izmetina, goli i samo u vreće obučeni, ne usuđuju se nadati.

Dapače u Sarapulu kad ih je narod na pristaništu pozdravljao, vikao i plakao, kad su mornari poapsili bijelogardijsku stražu i — pošto se nisu usudili spustiti se u pakao — pozvali zarobljenike napolje, odgovarali su ovi kletvama i stenjanjem. Nijedan od 430 ljudi nije vjerovao u mogućnost spasa. Još su im jučer stražari uzimali za koru kruha i posljednju košulju; još jučer, bilo je to u jutro, izvuklo je sedam bajoneta izmrcvarena tijela trojice braće Krasnopjorova i još 27 ljudi. Već 24 sata nije im kroz otvor uopće više ubacivan hljeb (četvrt funte na dan po čovjeku bilo je jedino, što su već tri tjedna dobivali).

Prestali su ih hraniti, to je značilo, nije se isplatilo više davati hranu osuđenicima, to znači: jedne noći ili jednog sivog beskrvnog jutra bit će tu kraj za sve, težak kraj. A iznenada ih odvlače, otvaraju plave i srebrne rupe u noćnom nebu i pozivaju ih sve napolje — čudnim uzbuđenim glasovima, izgovara se zabranjena i progonjena riječ:

»Drugovi!«

Nije li to možda izdaja, stupica, nova podvala?

I oni ipak dođoše, u suzama, puzeći jedan za drugim ispuzaše napolje iz svoje grobnice. Šta se sve tada odigravalo na palubi! Nekoliko Kineza, koji u ovom hladnom kraju nisu nikog imali, padoše oko nogu jednog mornara i izražavahu mu meketavim glasovima, stranim našem jeziku, svoje bezgranično poštovanje za bratstvo potlačenih, koji znaju umirati jedni za druge.

U jutro grad i čete dočekaše zarobljenike. Izvukoše plivajući zatvor na obalu, položiše most na »Razin«, ogroman, željezni brod, naoružan daleko-

metnim topovima. A kroz živu ulicu pomoraca koracalo je 430 teturavih, blijedih ljudi divljeg izgleda. Dug lanac plašila za ptice, s pustolovnim pokrivalima na glavama, s fantastičnim kapama ispletenim od slame izgledao je kao neka procesija s drugog svijeta. A u masi još uzbuđenoj od ovog prizora već se budio divni narodni humor.

»Tko vas je to tako nakitio, drugovi?«

»Gledajte, gledajte, to je uniforma ustavotvorne skupštine — svaki ima likovu košulju i uže oko vrata.«

»Ne staj mi na cipelu, zar ne vidiš — prsti vire napolje.« I podiže nogu omotanu u prljave krpe.

Na putu k obali započeše pjevati marseillaiseu glasovima, koji su prigušeno zvučali od dugih muka u paklenskoj jami. I pjesma nije prestajala sve do gradskog trga. Ovdje je pretstavnik zarobljenika pozdravio mornare Volga-flotilje, njihovog komandira i sovjete. Raskoljnikova su na rukama unijeli u blagovaonicu, gdje je bilo pripremljeno toplo jelo i čaj. Neopisiva lica, riječi, suze, bilo je to, kao da je čitava jedna porodica, koja je našla svog oca, brata ili sina, sjedila pokraj onoga za kojeg je vjerovala da je izgubljen, dok on jede i pripovijeda o zarobljeništvu, a onda, opraštajući se, ide drugovima pomorcima, da im se zahvali za spas.

U množini mornara i vojnika vide se tu i tamo kape sa zlatnim vrpcama, onih malobrojnih oficira, koji su kroz čitava tri mjeseca sudjelovali u dugom pohodu od Kazana do Sarapula. Mislim, da ih već odavno nisu pozdravili s takovim bezgraničnim poštovanjem i takovom bratskom ljubavi, kao upravo toga dana. I ako između inteligencije i mase postoji jedinstvo u duhu, u junaštvu i u žrtvi, onda je ono nastalo u onom času, kada su majke radnika, njihove žene i djeca blagosiljali mornare i oficire zato što su im njihove očeve, braću i djecu sačuvali od muka smaknuća.

A S T R A H A N

I.

Prvi dani.

Noći su tamne i plave, a stepe beskonačne. Na željezničkom nasipu — poput ptica grabilica počivaju Tatari. Čak se i kod svjetlosti dalekog, uskog mjesečevog srpa vidi smeđa boja njihovih lica.

Tako su izgledali još od pradavnih vremena pod knezom Igorom — u svojim prošivenim kapama, čučeći na zemlji, slični kamenju kraj puta. I jednako kao i prije mnogo stotina godina probija se Rusija boreći se, pokraj njih na jug.

U sumraku škripe i štropoću vojnički vlakovi, ali se ljudi na osamljenim, malim stepskim stanicama osjećaju mirniji, jači, sigurniji nego na strašnim kolodvorima glavnoga grada, gdje se u odvratnoj zbrci miješaju bolnica i logor, azil za beskućnike i bivak. Čisti vjetar nosi posljednje tragove gradske prašine, koje je na nama našao, preko neizmjernih daljina, pa čak i dim lokomotiva miriši sada malo po pelinu.

Ovdje već ulazi rat u svoja prava. S prvim ranjenikom, kojemu pomažu da preko visokog nogostupa uđe u kola, ulazi rat u naš život, da njim do kraja zavlada.

Taj je ranjenik čovjek od kojih četrdeset godina, s razbijenom, kratko ostriženom glavom i malim očima, iz kojih neprestano prosijava ravno zlatno dno njegove duše. Visoko opaljeno čelo, puno tragova žarkog južnog sunca, ali na kojem ni

najmanja sumnja nije ostavila ni najsitniju boru. Ruka mu je u laktu rasječena od kozačkog palaša, još se uvijek vide krvavi tragovi na košulji od sivog domaćeg platna. Oca prati trinaestgodišnji sin, već velik i lijep mladić, koji ništa i ne sluti o svojoj ljepoti, gotovo još dijete a ipak već ratnik — potsjećajući svojim profilom na ratničke herubine starog Bizanta.

Kako se dugo i jasno zadržava u sjećanju lice tog dječaka! Posvema je okrenuto licu te zemlje, iz koje izgleda da duva jaka bura; iz tog lica sja odsjev revolucije, čija su plamena krila tako izbliza dotakla njegovo djetinjstvo.

Možda ne će nikad ni doživjeti zrele godine muževnosti, nikad neku knjigu čitati, nikad jednu ženu dotaknuti. Ovo vrijeme koje brzo prolazi odnijet će ga u neku daleku stepu, koja će iznenada biti od Kalmika opkoljena. On će se dugo braniti, rame uz rame sa svojom braćom i očevima, vjerojatno će pasti, a u beskonačnom plavilu iznad njegove glave kružiti će ptica grabilica polagano u koncentričnim krugovima. Smrtni strah, koji se sleđuje na licima slabih ljudi kao mast na hladnim tanjurima, nacrtati će na tom milom, srčanom licu svoje najljepše mrazne cvjetove, koji su bajoslovno, neobjašnjivo i nepomično veseli.

Tako umiru djeca revolucije.

II.

Astrahan ostavlja turoban dojam. Astrahan je beznadan.

Kao užareni, žuti kamen leži posred Volge, koja se prelila preko obala. Preko poplavljenih polja vode u grad uski željeznički nasipi: smeđe-zlatne niti u širokom moru turobne, slane i nemirne vode.

Miriši po moru, sunce pali, a grad se sastoji od blata, koje se nikada ne suši, niskih kuća bez lica i dobi, od kamena, od prašine i ružnog zadaha, od zadaha i ruševina — teško je disati u tom gradu.

Tek u noći počinje život. Lica, iskrivljena od groznice i dnevne žege, tako su neobično blijeda pri električnoj svjetlosti, u jedinom parku, čije malobrojno staro drveće izgleda crno i kao da je ovamo iz prašume donešeno. U sredini, u sjeni javorovih grana, svijetli se, od njih obasjan, veliki stakleni mrtvački kovčeg, do kraja napunjen cvijećem. Izgleda kao da ta svjetlost izbija iz neobičnih ruža, ljiljana neslućene veličine, maka, i levkoja. To je grob revolucionaraca, genijalnije od svega što sam do sada vidjela.

III.

U slanoj pustinji oko Astrahana, koja se nalazi u vlasti letećeg pijeska, nalaze se pojedinačne oaze: to su prastari tatarski vrtovi.

Tamo cvjeta vinova loza, tamo miriši po medu, vinu i metvici. Lijeni bik pokreće, kružeći beskonačne krugove, neku škripavu, pretpotopnu spravu i vadi vodu iz slane močvare u vrtove.

Bijele su ruže blijede i nepomične, i rasipaju svoj teški, skupocjeni dah. One potsjećaju na hladovite, niske crkvice od ilovače u stepama, gdje na oltaru od ebanovine vladaju božanske slike Azije — prekrštene fine, duge ruke i papučice, a suncu daruju zlatni smiješak.

Na zelenu, svilenastu travu padaju bez šuma, s duboko spuštenih grana kajsije; prekrasne su plamene rajčice nad suhim grančicama, čovjek ima utisak: kao neobično divno blago umotano u rano jutro u skupocjenu odjeću. A zažarene šljive: pod njihovom tankom kožicom jantarove boje vrije topli sok.

Visoko u zraku nad pijanim vrtovima čuje se daleko zujanje. Postaje glasnije — ali unaokolo šapuće raj i čovjek ne bi htio da otvara oči.

Bit će to sigurno pčele, koje u vinu zuje, zvuči to kao udaljena zvonjava ljeta, koje sazrijeva.

A iznenada — probuđenje: prestrašeni vrtljari ostavljaju lijehe i gredice, tiskaju se jedan uz drugog, sva su lica upravljena prema nebu. Tamo lete tri neprijateljske ptice prema gradu — sada se probijaju u trouglu iz kovrčavog oblaka, — a na sunčanom okretu, srebrenasto im se sjaje krila; mirno i samopouzdano, gotovo ništa ne riskirajući, jer ta krila tjera pravi engleski benzin.

Protiv triju grabežljivih ptica u dubokoj pozadini uzdiže se iznad šume osamljeno naš tromi aeroplan. U žilama svog nježnog, osjetljivog mehanizma osjeća on kako curi otrovni »surogat« benzin, koji kad dopre u fine žile, samo ih oskudno hrani i svake sekunde prijeti izdajstvom.

Pilot se odriče zaštite žilavih oblaka, koji u zračnom moru plivaju kao neki poluotok, i uzdiže se bez kruženja, strmo i bučno kao ratnik u punoj opremi prema vrhuncu nevidljivog zračnog brda.

Tko je on, taj neznanac, kojih kraljeva srce tuče u njegovim grudima, kojih junaka krv daje mu tu očajno smionu, neusporedivu veličinu njegovog lijeta?

Tamo dolje leži nezaštićeni grad: ali taj grad sa svojim prljavim ulicama sa svojim zlim, suvišnim ljudima, koji su svakog časa spremni da udave revoluciju i sve crveno procvjetale izdanke života, on nije mogao nikoga oduševiti za takovo junaštvo.

A ipak on se uzdiže. Već se čuje čegrtanje strojne puške i bijela klupka dima pojavljuju se nad neprijateljskim lijetalima: to je jedini top na obali, koje je tromo okrećući svoje ciklopsko oko, našao svoj daleki cilj i sada šalje smrt u prostor.

Oni se povlače. Ovaj neposredni dodir ne mogu podnijeti. Tamo, već u daljini, još se sjaje njihova srebrnasto ljuskava leđa; neprijateljsko zujanje jedva se još čuje. U širokom, veselom luku lebdi aeroplan kući. Lice letača pod maskom sigurno je sada sasvim bijelo; svaki njegov potez je savršeno i veliko skovan, a pogledi su oštri i sjajni: pogledi odavno iščezlih ratničkih ptica.

IV.

»Tamo gdje se sjaje zlatom izvezeni
cvjetovi, ose i zmajevi« . . .

U ružičastoj vatri tone sunce.

Lagana arba, kola na dva kotača, žuri se u grad, negdje u daljini zaostaju za njom vrtovi i zračna borba. Niska, prljava predgrađa slična podivljalim psima, vuku se prema Kremlju. Na vratima i ulazima tatarskog predgrađa sjede dostojanstveni starci u čistim svilenim kaftanima i bijelim čarapama. Na njihovim se licima širi ružičasti odsjev sunca — stariji od grimiza naše zastave. Sjede i sanjare šuteći — možda o starim budističkim svetim slikama, koje iz stepskih sela donose naše uhode. Evo jedne od tih slika: na pozadini, tamno zelenoj kao strastveno, trijumfirajuće južno proljeće, svijetli se ružičasto polukrug jutra, pod čijom sjenom stoluje jutarnje božanstvo s prekrštenim vitkim udovima.

Lice je jednake tamno-zelene boje, a kao cvatuća grana među grančicama smiješe se svinuta, oštro izrezana usta. U jednoj ruci grimizni zvončić, u drugoj pješčana ura: ali to nije ona samotna ura Dürerovske melanholije, čija zrnca mjere očajanje, to je ura probuđenja i vječnog života. Nad glavom božanstva, razdvajajući smaragdno-zeleno nebo, stoje prijateljski jedno uz drugo — desno

sunce, lijevo mjesec. Oba nebeska tijela opkoljena su zaparenim oblacima — nešto mekšeg tona nego što je grimizni nimbus, u koji prelaze. Iza njih — beskonačnost.

Neobične su oči ove azijatske aurore. Nešto malo kose, sa zvijezdom danicom među ahatnim obrvama. Te oči su oči zagonetnih slika renaissance, ali bez njihove dvolične slabosti i umjetničkih laži. Mudre, hladne, u sebe utonule, usprkos slatkog smiješka. Na gotovo ženskim rukama crvene narukvice. Ali prsa te zeleno-grimizne Eos nisu ni jednim jedinim potezom označena. Uslijed toga ona je, najkrasnija među bogovima i ljudima pradobi — neokaljana, s torzom mladosti, — nasmijano praskozorje, iz čijih se očiju blista čitavo veselje i čitava tuga još nezapočetog dana. Pred njezinim nogama leži zemlja, tamna, šumom pokrivena, sa svijetlom, obasjanom livadom u sredini.

V.

Susreli smo se s Behrensom, zapovjednikom svih pomorskih snaga republike. Došao je na frontu, ljubazan, mudar, kolikogod je bio povređen neljubaznostima revolucije, s kojom on postupa kao kakav stari i odani dostojanstvenik sa čestom zlovoljom svoga mladog kralja.

Njegov evropski um pronašao je nepobitnu logiku burnih događaja, i osvjedočen u nju gotovo protiv svoje volje, podnosio je svojevoljno sve posljedice iz one ogromne, barbarske istine, koja je pokolebala povijene galerije, paradne dvorane, vrtove i kapelice njegove napola dvorske napola filozofske duše. Pa iako su se nad njegovom glavom veselo plamteći skršila stoljeća starih zidina i grbova njegovog plemena, a sjajni parket admiraliteta počeo se ljuljati pod njegovim nogama, trijumfirala je ipak bistra glava racionaliste i zabranjivala mu čak i onda prešućivanje i iskrivljavanje istine, kad je njegovo srce pogođeno molilo milost.

Jednog dana prošla je pokraj njegove trošne kuće nova vlast, prokrčila sebi ulaz i zahtijevala zakletvu i vjernost. On ju je uzbuđeno primio, ali sa svom udvornošću kurtoazije 18. vijeka, i jednog ostarijeg plemića i voltairianca, koji je mnogo toga doživio i u životu se umorio, i na kraju svojih dana još jedamput pobijeđen od strasti: od posljednje, nježne ljubavi prema životu, prema mladosti i njezinom stvaralačkom radu, prema groznom i krasnom anđelu, koji je, poškropljen krvlju i suzama čitavog jednog naroda, konačno došao da popravi svijet. Revolucija je prisilila Behrensa — toga teoretičara i sibarita — da zasuče svoje čipkaste manžete i da svojim vlastitim rukama iskopa grob svojoj umirućoj prošlosti i svojoj pobijeđenoj klasi. Behrens se bori protiv restauracije, naoružava lađe i vjeruje usprkos svim dogmama, da njegove male, hrabrošću i požrtvovanjem natovarene flotilje mogu i moraju pobijediti.

Nakon pada Caricina sjedi Behrens u svojoj kabini, a oči su mu iznenada zadobile onaj izražaj, kakav imaju starci, kad preko noći izgube svog jedinog sina.

VI.

Deseti juli 1919.

»Druže zapovjedniče, ljudi iz egzekutive htjeli bi na drugu obalu — dozvoljavate li da ih prevezemo?«

»Nije moguće, moramo ih povesti sa sobom, da nam pokažu ona sela, koja su kozaci zaposjeli«.

Istupa krupan, od sunca opaljen čovjek sa živim, nasmijanim očima, to je pretsjednik nekog pokrajinskog komiteta, koji je poslije dolaska kadeta pobjegao iz svoje stepske rezidencije i prema to-

me može saopćiti veoma interesantne vijesti. Ispostavlja se, da je selo koje leži na obali 25 kilometara uzvodno zaposjednuto već od dva kozačka puka; na trgu iza crkve postavljena su četiri topa. U cik zore trebale bi ove sakupljene borbene snage biti bačene protiv našega štaba u P. »A gdje su sada?«

»Tko? Kozaci? Kupaju se. Oni imaju do danas na večer odmor. Konji i ljudi, svi su u vodi. Vrućina je.«

U stvari, danas je nesnosna žega. Rijeka lijeno leži u zlatnim pješčanim obalama. Puši se. Od vremena do vremena svjetlucne neka teška riba na površini vode. Kad ne bi bilo obalnih baterija, moglo bi se već sada voziti preko pospane, ugrijane vode na drugu obalu, gdje se čitava divlja horda nalazi u vodi, gdje se na suncu svijetle široka leđa konjanika na blistavoj vodi — sasvim kao kod Leonarda u njegovim »Ratnicima na kupanju«. Navala je određena za večeras.

Divna noć. Opet taj duboko spušteni ružičasti mjesec, metalan, biserne boje, silan, koji rasprostranjuje miris, gorak kao pelin i nježan kao cvjetovi vinove loze. Minonosci plove šuteći protiv struje, vrijeme prolazi, lantine hrhte kao mreže na plavilu neba, njihove su petlje pune zvijezda,.

Prolazimo pokraj sela, gdje spavaju stotine neprijatelja, odmaraju se i misle na sutrašnju navalu. Lađe izabiraju mjesto, upravljaju topove, a ogromne tjelesine izbacuju nakon tihe komande vatrene zrake.

Tamo na obali već se umire.

Mali seljak, pretsjednik seoskog sovjeta, stoji na zapovjedničkom mostu i začepljuje uši. U magičnom sjaju salvâ vidi se na časak njegovo lice s osnom sjaju salvâ vidi se na časak njegovo lice s oskudnom crvenom bradicom, bijela košulja i gole noge. Zaglušio je, ali nakon svake detonacije pre-

leti preko tog lica neobični, majestetični smiješak, smeten, nesvijestan, gotovo, djetinjski osjećaj moći. Tu stoji on, taj ruski seljak u likovim opancima, na oklopljenoj palubi ratne lađe i čitav taj brzi, nečujni div sa svojim poslušnim mehanizmom, svojom antenom na jarbolima, s glasovitim nišandžijom na telemetru — sve to pripada njemu i služi njegovoj vrhovnoj volji, njemu, Ivanu Ivanoviću iz sela Solodniki. Još nikada i nigdje na svijetu nisu stajali seljački likovi opanci na tom visokom, ponosnom, zapovjedničkom mostu, nad topovima od 100 mm i uređajima za postavljanje mina, visoko nad cijelom Rusijom, nad čitavim čovječanstvom, čiji život revolucija ponovo izgrađuje.

Vadeći pamuk iz ušiju naginje se zvijezda mornarske akademije — Wegmann — nepomičnom i svečanom Ivanu Ivanoviću i pita ga u tami:

»Druže pretsjedniče — iznad ili ispod zvonika? Ciljamo li točno?«

Ivan Ivanović ništa ne odgovara, ali po njegovim sjajnim očima se vidi da se točno puca.

Razdanjuje se.

Na samoj obali eksplodira metak.

»To će po svoj prilici biti Mikitina kuća! Bogati seljak, deset krava — čak i oficiri uzimaju kod njega stan.«

Bijeli ne odgovaraju na našu vatru, ali se u tami osjeća njihov očajni bijeg. Jedva obučeni, jurit će na svojim divljim konjima čitavu tu vruću i dugu noć kroz stepe, progonjeni od nanovo uskrsle sablasti prastarog mongolskog straha. Mikitina kuća gori, topovi već odavno šute.

Minonosac diže sidro i lagano plovi niz struju.

VII.

Divni su naši veterani. Divni su ljudi, koji su već daleko iza sebe ostavili obični čovječanski život i koji iznenada protiv svih pravila počinju piti

mladenački svježu životnu snagu u vrijeme, kad obično pada zastor i započinju tmina i san.

Tu je na primjer Saburov, Aleksander Vasiljević. Najstariji mu je sin pao u ratu, žena mu se neopazice skupila u svežanj laganih, mekanih, pepeljasto-sivih staračkih osjećaja i misli. On sam prošao je čitavu skalu života revolucionarca: od zlatnih poručničkih epoleta do emigracije u Parizu — još u vrijeme buntovnog poručnika Schmidta, u čiji je proces bio upleten.

U emigraciji je Saburov živio kao hiljade drugih političkih prognanika: od običnog bravara u tvornici uzdigao se do upravitelja. Velika vražja ura života pokazivala je za Saburova 58 godina, kad je izbila revolucija, i ostavljajući sve, povratio se on odmah u Rusiju, da kao pomorski oficir ide na frontu.

Još dok je krstario sivim Baltičkim morem, sjedio je po svoj prilici negdje na palubi, slušao, kako teški valovi udaraju o brod, kako mornari žurno trče po palubi, kako je more disalo i pušilo se; tu je on brojao svoje izgubljene godine i vidio pred sobom novi, beskonačno mladi život.

Došao je na Volgu u času kad se čehoslovački ustanak nalazio na vrhuncu. Dadoše mu u Kazanu dugoljasti, tromi, željezom oklopljeni čamac, koji je bio naoružan dalekometnim topovima.

Kako je on sjajno vladao svojom baterijom! Malen, s licem koje je čitavo obraslo bradom, iz koje je provirivala crna glava vječne lule, s nešto nakosim tatarskim očicama i francuskim poslovicama — naginje se Aleksander Vasiljević nad top, malo zazviždi, nasmiješi se, baci pogled na prastari široki toranj Sumbeki, koji je isto tako star, poštovanja vrijedan i u unutrašnjosti mio kao i on sam, i otvara divlju kanonadu.

Nakon trećeg hitca počinje u Kazanu nešto goriti, neprijatelj odgovara, a mali se remorker napinje, frčući svom snagom, da »Serjožu«, tromu lađu, što brže moguće izvuče iz tuče metaka, koji eksplodiraju.

Ah, ti kontrasti: troma neman i njezina točna vatra, ti kolosalni topovi i dobroćudni, mali, živahni Aleksandar Vasiljević, koji njima upravlja, koji ni muhi ništa na žao ne bi mogao učiniti, ali koji u najtežim minutama šutljiv, postaje hladan kao kamen, pokraj kojeg smrt svakog dana prolazi, slijepa s ispruženim krilima, posred prštavih vodoskoka zatvorene, zapjenjene vode.

I smrt je uvijek prolazila kraj njega, nije se usudila dokrajčiti šest decenija te kraljevske starosti.

VIII.

»Le jour de gloire est arrivé
Formez vos bataillons

Crne i crvene su boje naše zastave. Crne — na dane pogreba.

Kroz zažareni grad prolazi mornarski orkestar. Mjed instrumenata blista, koraci odzvanjaju preko mrtvog pločnika, a zastave izgleda da su modelirane od crnog kamena — tako teško i tvrdo djeluju. Kao u polusnu pokreću se jedva vidljivi nabori — one sanjaju o dubokoj hladovini neba, o ranom nordijskom proljeću, o prvim galebovima nad Kronstadtom, o prvim kapljicama snijega, koje u aprilu počinju teći.

Astrahan se guši. Samo lagani jarboli ribarskih čamaca vani na vodi dišu lakše. Grad tu leži sa zatvorenim očima, pokriven znojem i prašinom, ne nalazeći hladovine od kanala, u kojima vrućina, napojena malarijom, još jače žeže.

Jednolično i ritmički koracaju matrozi gradom. Nad pustim gradilištima i ruševinama, nad čitavom

tom dosadnom pustinjom kamenja i ružnih krovova — drhti, lebdi i zove marseljeza. Dosegla je one visoke, mirne tonove, koji su preletjeli iznad poginuloga čitavom skalom boli. Dosegla je vrhunac. Tamo, pod samim nebom, ogledala se pjesma kao orao oko sebe i vidi čitav život, kako se rasprostire duboko dolje bez početka i svršetka.

I vidi: široku, plavu rijeku, koja teče u more među slanim pješčanim brežuljcima. Marseljeza ojačava i diže se više u vis. Mrtvački se kovčeg lagano njiše, pješaci promatraju malu procesiju, lica pomoraca, koja ovijena vrućim velom glazbe gledaju oko sebe, a ipak ništa ne vide.

Ali nošena od bakra roga i širokih grudi bubnja pozdravlja pjesma jednu dugoljastu lađu, koja plovi uzvodno pustom, zažarenom rijekom. Na krilima uspomene slijedi je žalobni motiv.

Zastava se budi i

 dršće. Kao da ju je dotakao neki svježi dašak s mora, prožet ugljenom prašinom triju širokih sivih dimnjaka. Pomorci ne podižu poglede, a kad zakrenuše prema predgrađu, sjeti se neki među njima: Da, to je bilo na »Rastoropnom«.

Jednu sekundu odjekne iz snažnog grla instrumenata suzama natopljena promuklost, ali se oni svladaju i opet lebdi revolucionarna himna kroz jasno nebo smionosti i ponosa.

Bilo je to na »Rastoropnom«.

On se nalazio na izviđačkoj vožnji, daleko se udaljio od svoje flotilje: tada je opazio na obali bateriju u busiji. Minonosac pali iz oba svoja topa, ali i na njega pucaju iz neposredne blizine.

I u napetosti obrane, dok topnici nadahnuti vrućim dahom svojih topova traže i mijenjaju cilj, dok prazne čaure zvoneći padaju, dok lučki pilot pod zviždukom taneta koja prolijeću bojažljivo sagiba glavu, dok se mali zapovjednik penje na jedan

prazni sanduk i vidi kako mu je brod od prove do krme opkoljen praskavim tanetima, brod, koji ovisi od najmanje vibracije njegovog glasa i njegove volje — u tom času ranjen je mornar Jerikov: i šuteći umire. To je sve.

Marseljeza je do kraja ispripovijedala svoju priču. Lagano se ljulja kovčeg na bratskim ramenima. Možda će onaj, koji u njemu leži, sada po posljednji put zapitati, tko leži u njegovom ostavljenom ležaju, tko sada jutrom stojeći na visokom mostu predaje s lađe na lađu odabrani govor signalnim zastavicama. Ali smrt ne podiže svoju ruku s plavo-bijelih usana, i nitko ne čuje neizgovorene riječi. Kovčeg se ljulja poslušno, a iza njega i iza lađe šume dva bratska talasa žalosti razdvajajući se širom i beskonačno. Njihova čista, slana pjena pada na strana lica neprijateljskog grada.

IX.

U noći brzojav od N-a.

Zapovjednik vozi nizvodno, da sutra na večer sudjeluje na konferenciji.

Žao mu je, što mora ostaviti V. upravo u času kad je navala bijelih, koja je započela prije dva dana, dosegla vrhunac. Nad rijekom odjekuju pojedinačni artiljerijski hitci, armija spava u alarmnoj pripavnosti u odijelima, s hljebom i oružjem pod glavom. Sva su svijetla ugašena. Sekretar pri svjetlosti svijeće prima posljednje naredbe, nesigurno se skliže pero po papiru, udarci vjetra privlače noćne leptire svjetlucavom plamenu. U vodi se njišu zvijezde, a glasovi noći spajaju se s monotonim šumom radio aparata. Možda šalje, zašiljeni jarbol u pauzi između dva suhoparna zemaljska brzojava, nježni nečujni pozdrav nebu. Odgovara mu sijavica iz tmastog oblaka.

X.

Polosenko — to je mornar silnog rasta, težak, oprezan tamna lica i tamne kose.

I nehotice primjećuju se kod stola njegove velike, žuljevite ruke, koje su brze i spretne, koje zahvaćaju predmet uvijek na onom mjestu, gdje je sakrivena tajna točka ravnoteže. Sve što Polosenkovi titanski prsti dotaknu, i nehotice se raspada u jednake proporcionalne dijelove, a ti dijelovi dobivaju u njegovoj ruci novi život i potpomažu se međusobno u prostoru.

Na njedovoj opaljenoj podlaktici, od lakta do zgloba, sjaji se plavi japanskom iglom nacrtani zmaj, ljubazan a ipak koban. Polosenko je avijatičar, pa kada se diže u svom istrošenom potpuno bezvrijednom stroju, a bijeli šrapnelski oblačići svjetlucaju oko njega, onda su mu rukavi zasukani, a mala azijatska neman, koja izgleda kao da je oživjela sa razjapljenim ždrijelom koje riga vatru i poput noža trgnutim vrhom repa — gleda u oči njemu, kojega nosi bura, kojega sunce pali, kojega tjera luda smionost hrabrih.

Kad se Polosenko smije, trga mu vjetar s usta smijeh, a duboko dolje eksplodira bačena bomba.

Ovih dana umro je u zagušljivom Astrahanu šest mjeseci star sin Polosenkov. Sada se diže on — unatoč svim opomenama, tri, četiri puta dnevno. Od tada se pojavila na njegovom velikom licu još jedna crta — ravna i oštra, kao što je on sam, čiji je smisao neizbježiv i uporan i pred kojom se ljudske oči obaraju, jer se ne usuđuju da je protumače.

Tu crtu nemoćne snage nosi farnezijski Herkules.

XI.

U mornarskoj bolnici u Astrahanu smještena je jedna porodica ili bolje rečeno ostaci porodice Krjučkov.

Upravo su sjedili kod svog siromašnog ručka, kad je na njihov truli krov pala bomba s engleskog aeroplana. Sve je propalo, sve je bilo potrgano, pretvoreno u prah i pepeo, pokopano pod ruševinama drveta i ilovače. Neozleđena je ostala mati, jedan dječak od osam i jedan od dvije godine, kojemu je morala biti odrezana noga do koljena.

Poslije operacije sjedi mati sad već punih dvanaest dana i dvanaest noći kraj bolničkog kreveta i drži na rukama svoje besano dijete, koje ne može ležati. Ona ima crvenu kosu, široko koštunjavo lice finskog tipa i plašljive životinjske oči, koje kao da ništa ne vide oko sebe.

Dijete na njezinim rukama posvema je golo, umotano samo u bijeli pokrivač, sasvim maleno; s ogromnim svežnjem pamuka i zavoja oko mršave, opaljene nožice. Ruke se nemirno miču, ali glava ovog dvogodišnjeg djeteta je mirna, blijeda i razumna kao u kakovog umirućeg boga. Umorno zatvara ono oči, ali mu se tada zasja čelo tako duboko i tajanstveno, da prestrašena mati prestaje jadikovati, a nametljivi doktor povlači s nepomičnog malog obraza svoje na sve naviknute, ružne prste. Kad djeca umiru prikazuje im se valjda čitav njihov neproživljeni život u ogledalu snova. U jednom mučnom satu, u jednoj noći punoj bunila i groznice proživljuju čitav život i ostavljaju ga bez žaljenja, kao kakovu prekrasnu odjeću, koja je nošena samo jedamput o blagdanu i sada se zauvijek ostavlja sa svim cvijećem i miomirisima.

Očni su kapci poluzatvoreni i drhte. Na golom tijelu ističu se žalosno prljava mjesta, a kroz zavoj sve više curi ružičasta mokrina. Mati ga gleda nepomično, kao okamenjena. Neki mornar na susjednom krevetu, sa zamotanim prsima, poluglasno je tješi: ne trebaju noge svima ljudima. To je još mali dječak, on će dobro učiti, može se napra-

viti od njega na primjer telegrafist. Zašto upravo telegrafist? Ranjeni mornar i sam osjeća da je primjer bio nezgodno izabran. Ali ipak se mora nekako tješiti, nekako suze zaustavljati, krv zaklinjati.

A mali Feđa promatra savršenom mirnoćom zavoje, koje mu odmotavaju s tijela. U njega je velika duša.

XII.

Ima dana, kada događaji rastu i do krajnosti se zgušćuju. Čak i malenkosti izgledaju važne, sunčani izlaz navješćuje dugi, nepoznati dan, večer se razvlači rumena kao uspomena. I čovjek shvaća praznovjerni strah staraca pred krikom neke ptice, padom kamena, škripanjem i šaputanjem mrtvih stvari. Odakle se sliježe na ljude taj strah, to predosjećanje nepoznatoga, ta nepodnosiva duševna muka, kao što se rijetka crna magla sliježe u dolinu.

Ne, nisu to borbe, nisu rane ni kugle ono što je na fronti strašno. Nije to borba, uslijed čega mladi i jaki ljudi ostare, što im utiskuje brazde u lice; ne usahnjuje borba živce i ne sili ona srce da polagano, na mahove udara.

To čini tajna duševna bolest, nazovite je kako hoćete: masovna sugestija, panika, manija progona, neki ničim neobrazloženi slom — to je tajanstvena ničim neizlječiva bolest rata.

Najzdraviji dio četa može se jednog dana zažen općim paničnim strahom, bolestan probuditi. Tada je potrebna sva veličina razuma, njegova krajnja koncentracija i ledena sila, da se zadrže oni koji bježe i da se protjeraju one sablasti, koje su opasnije od otvorenog neprijatelja.

Takav dan iskušenja došao je konačno i za nas. Kako je počeo, zašto i odakle, to ne će nikad nitko doznati.

Neki je konjanik jurio stepom, opkoljen oblakom prašine.

To je sve. Konj i jahač lete između naših i neprijateljskih streljačkih rovova — besmisleno i uzaludno, kao da ih furije tjeraju. Pokreti konja, njegova prignuta glava, krpe pjene na prsima, puhanje i topot — sve se to zgušćavalo u neki nesavladivi poticaj: bježati, bježati.

Prividno se nije ništa izmijenilo. Na plavom ogledalu rijeke sunce otapa odraz lađe; neka rasklimana kola, koja vuče jedan konj, dovoze ranjenika umotanog u mlado sijeno — ali na uzvisini, gdje vreba izviđač, već vlada nemir.

Nekoliko pari očiju traže na posve pustoj ravnici tragove neprijateljskog kretanja. Poblijedjeli vojnik pritišće svom snagom na uho telefonsku slušalicu. I svako iznenada također nešto vidi — daleko na horizontu, desno, lijevo, sve bliže. Čitav jedan oblak fantastičnih neprijatelja — posvuda razasut, koji se sa svih strana približuje.

Kroz deset električnih vodova struji očekivanje od izviđača u streljačke rovove. Negdje odjeknu hitac, na drugom mjestu začegrta strojna puška. Izviđač stoji, ne usuđuje se podignuti dalekozor do očiju. Ruke mu drhću prsti su kao vršci prestrašenih krila. Poput električnog vala struji strah na sve strane. Dva radoznala aeroplana povlače nebom linije, oni su kao ptice grabilice, koji njuše strvinu iz nekoliko kilometara udaljenosti. Pri tom je taj isti izviđač bio u stanju čitavih pet dana s najvećom hladnokrvnošću progoniti pokušaje napadaja mržnjom prožetih divljih nomadskih pukova.

Ne misleći ni na što drugo osim na udaljenost i pravac, promatrao je on s te iste uzvisine borbu, upravljao burnom i uništavalačkom vatrom naših lađa; pa i onda kad je bujica konjaništva prodrla već u predgrađa, a prve slijepe kugle ulične borbe prozviždale pokraj njega.

Izražaj lica izviđačevog za vrijeme borbe je jednostavan i stvaran kao jedro što ga napinje vjetar na pozadini jednolično plavog neba.

Pet je noći spavao mali garnizon neprestano u alarmnoj pripravnosti, nitko se nije svlačio, u najvećem miru otpremao je svoje ranjenike, odbijao navalu za navalom i jednostavno nije ni opazio žmirkavi pogled smrti ni njezino pepeljasto lice. Od poginulih se uzelo oružje i više se o njima nije govorilo.

Čak i na najstrašniju stvar za pješadiju — imati neprijatelja iza leđa, čak se ni na to nije mislilo. Pa iako su položaju na Čornom Jaru zapravo bili sa svih strana opkoljeni i samo sa strane Volge imali uporište u floti — nitko se za to nije brinuo. A iznenada ova slabost!

Drhtavim crvenim zastavicama pozvani glavni topnik drug Kuzminski žuri se s lađe na izviđačko mjesto. Dok on očima pomorca pretražuje vrtove, gudure, udaljena sela — ostali napeto promatraju njegovo do polovice dalekozorom zakriveno lice, koje su svi poznavali i voljili: usta su s početka čvrsto stisnuta — onda duboko udahnu, otire leće stakla. Oči su mu prozirne, kao da su otsutne. — Kao skupocjeni optički instrumenti za čas su uređene na velike udaljenosti, one sad ne bi mogle ni čitati ni smiješiti se. I opet — šutljivo promatranje. Iznenada mu se pokreću obrazi, rijetka crna bradica, orlovski nos — čitava maska tog ratničkog fauna. Ispod smješkanja zablistaše zlatni zubi. Ostavlja dalekozor, oči su se opet povratile k sebi, postale su čovječanske i lukave.

»Ali drugovi, pa to nije konjaništvo, to je čopor krava«.

Na izviđačkom mjestu odmah je zavladao mir. Ali, nakon jednog sata obnavlja se uzbuđenje, raste i postaje mukom.

Stepa je još uvijek mirna, pjeskovite, zadimljene daljine bojadišu se pod večer plavom i ružičastom bojom. I malo po malo, bez neke naročite namjere, okreću se pogledi izviđača s dalekih obrisa samostana, odakle su čitavo jutro očekivali nesreću, prema širokom stepskom moru, koje leži pred njima otvoreno i svjetlucavo, gdje se osim laganih silnih kruženja orlova ne može ništa vidjeti.

U najvećoj tišini, gotovo u sanjarskom raspoloženju, kao netko tko prisluškuje udaljenu, podzemnu glazbu, vraća se topnik natrag na obalu i naređuje da se njegovi dalekometni mornarički topovi uprave u jednom posvema neočekivanom pravcu.

Osamljeni hitac valja se nečuveno glasno preko stepe — i opet zavlada duboka tišina.

Zar se je fini matematičar Kuzminski prevario, unatoč velikog instinkta učenjaka i vojnika u sebi? Zar će hitac što ga je on opalio u nepoznati prostor eksplodirati posred polja u svoj bezazlenosti, da nikog ne će ni dotaknuti — na najveći užas poljskog cvijeća uništenog vatrom i otrovnim isparivanjima.

Još dva hitca padaju u velikim vremenskim razmacima u istom pravcu i s istim uspjehom. Iznenada odjeknu komanda: »Brza paljba!«

Tada izletiše kao ispod zemlje: progonjeni strahovitom vatrom, bježali su u gustim crnim kolonama iz gudure. Bile su tri hiljade poludivljih Kalmika, Čerkeza i Kozaka, koji su 15 kilometara udaljeni od grada bili spremni za noćni napadaj.

S velikim gubicima povukli su se natrag, ispunjeni mržnjom protiv ovih sjevernjaka, koji su šest dana bili opsjedani i sada kao čudom izbjegli pokolju.

Iz zapletenih zavijutaka karte, iz nekoliko slabih podataka pročitao je pomorac čitavu pripovi-

jest. Ljetni pljusak, koji je malu jarugu produbio i proširio; mirna noć, u kojoj se konjaništvo, skližući se po glinovitom obronku spustilo u dolinu sa zapuhanim konjima u mraku.

Kako je dobar bio san u Čornom Jaru slijedeće noći. S kakovim se veseljem čistilo oružje i konje, kako se lako zorom prešlo u navalu.

ASTRAHAN — BAKU.

I.

Dani prolaze nepodnosivo brzo, život se pretvara u svjetlucavi san, jedna s drugim se miješaju lica, gradovi i novi krajolici.

Astrahan, jedva ga je proljeće ugrijalo, u mekanoj pepeljasto sivoj prašini, s nježnim blijedim travkama na neplodnim poljima, s napuštenim starim samostanima, oko kojih cvjetaju jabuke i breskve, bijel i svet pod nebom, iz kojeg sja ljubav. Nemoguće je predstaviti sebi žurnije, napetije i svjetlije cvijetanje — ružičasto-bijelo vatreno more usred potpuno golih, nepokretnih brežuljaka Kaspijskog mora.

Tu je i sam grad — napola uništen i popaljen, gladan i poderan, kao što samo mogu biti prosjaci istoka; grad bez svijetla i topline, koji svoje zamrznute krovove plašljivo izlaže aprilskom suncu, svoje zidove, promočene vlagom i hladnoćom, svoje davno ugasle, slijepe prozore i dimnjake, koji se ne dime. Ali kako je dragocijen revoluciji svaki kamen na astrahanskom pločniku, svaki zavoj njegovih ulica, koje su zgrčene poput smrznutih prstiju. Kolike je ogromne napore, kolike je žrtve morala podnijeti Sovjetska Rusija za taj Astrahan, za ta zarđala, ružna vrata na istok.

Ako se Petrograd jednodušno i strastveno branio, bio je on toga i vrijedan zbog svojih mjesta koja je posvetila revolucija, zbog svoje ponosne ljepote ogromnog glavnog grada.

Crveni Kronstadt, admiralitetska zgrada Petra Velikog, zimska palača, u kojoj samo još stanuju slike i kipovi, opustjela velepoduzeća, koja usprkos svemu nastavljaju u gladi i zimi kovati oružje za crvenu armiju — sve to svakako može oduševiti borce za hrabri otpor. Svaki korak proleterskih četa, koje su za Petrograd išle u smrt, izaziva u čitavoj Rusiji metalni odjek, ostaje nezaboravan. Ali kolika je hrabost potrebna za to da se brani Astrahan. Ni ljubav prema tom gradu, ni revolucionarna tradicija nisu mogli oduševiti njegove borce, nego samo osjećaj dužnosti. A koliko ima ljudi, koji su u stanju podnositi teški teret rata u pjeskovitoj nenastanjenoj pustinji Astrahana, u ime golog, apstraktnog osjećaja dužnosti?

Pa nije to bila čak ni dužnost, što je spasila Astrahan, nego je to bila opća, nesvijesna spoznaja, da se ne smije pobjeći, da se Engleze ne smije pustiti na Volgu, da se ne smije izgubiti posljednji izlaz na more.

Čitav Astrahan sa svojom gladi i svojim herojizmom usjekao se čvrsto u pamet slikom, koja se pružala na odlasku: noću u Nobelovoj tvornici dovršavaju neke hitne popravke pri blještavom električnom svijetlu radnici, koji su proživjeli zimu bez hljeba, topline i odijela. Ogroman je neki div stajao u doku: silan željezni brod naoružan velikim topovima, kojeg je oštetila engleska mina Na rijeci je hladno i tamno, ali reflektori upiru svoje oštro svijetlo na unakaženo brodsko tijelo, po kojem praska prava tuča ljekovitih udaraca čekićem. I tako to ide kroz čitavu noć. Užareno, savitljivo željezo priljubljuje se podatno na željezne rubove; ogromne željezne ploče zatvaraju rupe, a mladi čelik prevlači bokove nerazorivim oklopom.

To je Astrahan i njegova obrambena borba.

A tamo konačno brodogradilište, sivkasto i burovito, i otoci lađa koje leže usidrene na otvorenom

moru. Jata ptica selica odmaraju se na palubi, lanci sidara zvekeću, a jarboli koji se jednolično njišu crtaju po zraku lukove.

II.

Od Astrahana do Petrovska idemo morem. Lađe prolaze jedna za drugom u vodenom tragu kroz polje mina, izbjegavaju stražarske brodove i konačno dolaze u potpuno slobodno beskonačno more. Nakon tri ratne godine na uskim rijekama udara more u glavu kao vino.

Mornari sjede sate i sate na palubi, punim plućima udišu zrak, i sami su postali kao ptice selice, sjećaju se dugih vožnji, koje su obilježene na oceanu bijelim linijama pjene.

Poput čuda izroni brdo iz mora. Poput čuda prolazi kraj nas prvi remorker s naftom za Astrahan, a lađe još uvijek uživaju u slobodnom plesu na valovima: čas ubrzavaju svoj disciplinirani hod, čas usporavaju, jarboli su kao pijani, a ljudi ne mogu ni jesti ni spavati.

III.

Željeznica od Petrovska do Bakua ide podnožjem bregova. A uzduž tih bregova na širokoj glavnoj cesti — kreće se neprekidna, živa rijeka. U oblacima lagane prašine prolaze ljudi, konji, kola, artiljerija. I unatoč čitave veličanstvenosti Kavkaskog gorja, ipak nas se njegove ljubičaste sjene slabije dojimlju, nego ovo neprekidno, užurbano prebacivanje trupa naprijed.

Dimeći se kao mlaz kipuće vode kreće se konjaništvo. Divljenja su vrijedni ovi ljudi i konji, koji su prokrstarili Rusiju od Arhangelska do Astrahana, od Urala do Kaspijskog mora.

Na 1. maja održana je u Bakuu svečana parada pred hiljadama i desetcima hiljada gledalaca, koji su

preplavili krovove, balkone i stupove uličnih svjetiljki.

Ponajprije su defilirale domaće čete, koje su dobrovoljno prešle na našu stranu, sve obučene od Engleza, opskrbljene i naoružane najboljim oružjem. Ova narodna garda ima sasvim evropski izgled. Marš joj je besprikoran, držanje otresito, redovi kao ravnalom povučeni. Čak su i konji drukčiji nego naši: okrugljasti, siti i veliki, Svaki je jahač spomenik, poput onog što stoji u Petrogradu pred Nikolajevim kolodvorom. Vrtlog prašine, tresak glazbe — i već su projurili. Jedna se mlada žena smije svojim plavim očima: »Dovoljno je samo mahnuti rupčićem i već je odjurila čitava ta krasota. Ali gdje su naši?« Evo ih već dolaze. Zaprašeni, poderani, opaljeni od sunca idu jednostavno i skromno bez ikakovog paradnog koraka, idu kao što su išli kroz čitavu republiku do Kavkaskog gorja. Ne žureći se, ne želeći da ikoga zadivljuju, ali zemlja ječi od ovog slobodnog, željeznog koraka pukova. Odakle im taj klasični korak, što ga je Cezar toliko volio, a kojeg uzalud nastoje odgojiti u kasarnama Evrope? Svaki građanin u Bakuu i svaki radnik osjeća, da se put ovih masa koje slobodno teku ne će zaustaviti u Aserbeidžanu, da se ljudski val koji je u prašini i pjeni dosegao Baku ne će slegnuti, nego da će se preliti daleko preko njegovih granica.

Baku nije ugušio duh armije svojim vinom, sjajem i bogatstvom. Vojnici i mornari šetali su svjesnog držanja po okićenim ulicama, a mirna radoznalost tih ljudi uplašila je bogataše još više nego što bi ih uplašile pljačke i nasilja. Armija je otišla dalje, na slijedeći menjševički front. Nikakovo rastvaranje, nikakovo popuštanje discipline nije se moglo opaziti. Bogati grad, koji je došao u susret pobjedniku kao žena koja se prodaje, ostao je negdje po strani. Nitko se za njega nije brinuo, jedva ga se opažalo.

Zato su ali oživjeli Crni grad i predgrađe Balahani. Sve više su se vidjeli na čistim ulicama Bakua ljudi iz predgrađa nafte. Njihova blijeda lica i uljem promočene krpe čudno su se isticali na pozadini bogatih izloga, napunjenih inozemnom robom. Istina je, ovdje još nije bilo prave revolucije. Razlika između bogatih i siromašnih, koja se kod nas u tri godine potpuno izbrisala, opaža se ovdje na svakom koraku. Siromaštvo kao i prije izbija iz svih pukotina, teče kao nafta kroz sve kanale... Ali, oktobar je ušao u ovaj grad, prodro je do najtamnijih kutaka predgrađa, a pristaše staroga bijesno čekaju na socijalnu buru koja se približuje.

Već tri noći ne spava više grad. Moguć je ustanak, pokolj, pokušaj bogataša, da se opet dočepaju vlasti. Tri dana zasipaju reflektori s mora okolna brda nemilosrdno jasnim svijetlom, osvjetljuju sve pukotine i obronke, čitava sela bez života i pokreta — sve sami spomenici posljednjeg armenskog ili turskog pokolja. Dolazi vrijeme da i ovdje oktobar uskoro oživi. U tišini beskrvne februarske revolucije, koja izgleda da još vlada ovdje, ne mogu živjeti radnička predgrađa, ne mogu disati. Ona nemaju mira, teški ih snovi more.

Samo zemlja nije izgubila svoj vječni mir. Lagano i blaženo diše ona. Kamenje je konačno odvaljeno s izvora nafte, crne plodonosne struje izviru kao i prije iz dubina. Kao majka s prepunim prsima čekala je zemlja na Rusiju, i sretno odterećena, vječno mlada, hrani sada mnoge hiljade pohlepnih usana. Kroz debele žile teče hranjiva tekućina u ogromne rezervoire — a lađe nisu u stanju da otpreme milijune i milijune tona.

BAKUU — ENSELI

I.

U Bakuu je flota bila opravljena, napila se dosita nafte, dopunila svoje mršave zalihe i razmazila se u divnim brodogradilištima i prostranim radionicama poput ranjenika, koji je konačno dospio u bogati etapni lazaret.

Stare rupe, za nuždu zakrpane u oskudnijim vremenima, pojaviše se sve na danjem svjetlu, šteta se popravlja kako to dolikuje, ne štedeći spojnice i željezo, ne brojeći svaku kapljicu nafte.

Naučena raditi u siromašnim prilikama Astrahana, oporavila se flota potpuno za vrijeme četrnaest dnevnog boravka u Bakuu i spremala se za put u Enseli.

U jutro 17. maja nije više znatiželjno mnoštvo vidjelo u zaljevu strelovito brze minonosce, koji su još uoči tog dana tako bezbrižno i veličanstveno brazdali staklenasto more.

Otišli su po noći, jedan za drugim s prigušenim svjetlima, da iza otoka Nargina sastave urednu bojnu flotu i poput malih sivih sablasti iščeznu na jugu.

Dva dana iza toga proširila se vijest o zarobljenju sveukupne bijele flote, koja je bila internirana u perzijskoj luci Enseli, o kapitulaciji engleskih četa, koje su bile zaposjele ovu luku — jednom riječju o konačnom oslobođenju Kaspijskog mora, koje je od sada postalo slobodno sovjetsko more opkoljeno prijateljskim republikama.

Tako je svršio trogodišnji pohod, koji je započeo kod Kazana i Svijašska, i proširio se na hiljade kilometara — od strmih obronaka i tamnih omorika Kame do žarkih kaspijskih slanih močvara, od dubokih voda Volge do plitkih, nemirnih, mušičavih brodogradilišta Astrahana, gdje su lađe usred beskonačne širine mora imale pune ruke posla, da se probiju u slobodne vode kroz umjetni kanal između pješčanih prudova i minskih polja.

Prije godinu dana postala je Volga — Kama flotilja jakom kaspijskom flotom, a sada, nakon što je Enseli osvojen i time riješena i posljednja vojnička zadaća — mogli su stari bojni brodovi biti demobilizirani.

Topovi počeše nestajati sa željezom okovanih paluba; brodske utrobe oslododiše se municije i oružja, i otvoriše svoje dubine rijekama nafte i riže. Jedan za drugim odbaciše stari borci svoje teške oklope i povratiše se u Astrahan, ali ne više kao »dreadnoughti«, koji su širili strah i trepet, nego kao moćne teretne lađe, kao snažni remorkeri, kao vođe tromih, pretovarenih dereglija, koje su u dugim karavanama uz struju hitale prema izgladnjelom tvorničkom srcu Rusije. Ali prije nego što su stari vukovi, — koji su tečajem svih tih godina vukli na svojim miroljubivim palubama teške topove i zadobili srčanu boljeticu od artiljerijske paljbe, koja im je potresala strojeve — napustili bakuusko brodogradilište, gdje su se usred bučne zaposlenosti zaljeva neobično isticali svojim tamnim, čeličnim bojama, izveli su još jednu veliku i važnu zadaću: željeznom šakom gromovito su lupili na čvrsto zatvorena vrata istoka.

Kod Enselija sukobila se engleska kolonijalna politika s realnim snagama radničke države i pretrpila poraz. Na 18. maja 1920. potučene su regularne trupe Britanije — po prvi put na istoku — u otvorenom boju; povukle su se, nakon što su se

otkupile iz sramotnog zarobljeništva. A to se nije dogodilo bilo gdje na svijetu, nego u Perziji, koja je ponažavana svim mogućim iznuđivačkim ugovorima, osiromašjela i oslabljena bila prisiljena da stupi u savez s Engleskom. Kad su Englezi ostavljali obalu Kaspijskog mora nisu mogli komične i kukavne strane svog skandaloznog poraza sakriti pred zlobnim pogledima urođenika. Na repu trena poskakivale su na kolima različite kace za kupanje (privatno vlasništvo majorovo) glasoviri i uopće najraznolikiji kulturni pribor. Stanovništvo čitavog grada ostavilo je svoj običajni posao, posjedalo na obalu, bacalo ljupine naranča u vodu i promatralo kako, još jučer ohola gospoda, danas smjesta pokorno izvršuju prvi zahtijev ruskog zapovjednika, ponizno ulaze u kuter i voze se na ratnu lađu »Karl Liebknecht« da isprose kakvu takvu barem donekle časnu kapitulaciju.

Čitav suncem obasjani bazar zna danas, da su Englezi na ruskom minonoscu oboljeli od morske bolesti, da su za vrijeme pregovora morali naginjati glavu preko palube i da su bili prisiljeni na pitanje: »Kako mogu oficiri najjače pomorske sile bolovati od morske bolesti?« odgovoriti neartikuliranim i nimalo pristojnim grlenim glasovima i pokretima.

Ah, narodi istoka imaju oštar dar opažanja, a kad na svojim jučerašnjim gospodarima opaze znakove straha i slabosti, nikad to ne će zaboraviti.

Već se šire beskonačne, porugljive glasine kroz dim miomirisnih cigareta. Jučer još ponizan kao pas — gleda Perzijanac danas otvoreno i samosvijesno u lice inozemcima i ne sklanja im se s puta kad ih susretne.

A onda još jedna okolnost, koja je siromašno perzijsko stanovništvo najprije zapanjila, a po tom čvrsto sprijateljila sa Sovjetskom Rusijom: nakon što su Rusi zaposjeli Enseli poštedili su Indijce i Turkose, te ljude »niže rase«, koji su se borili u

britanskim okupacionim četama. Nijedan evropski parlamenat, nijedno ministarstvo vanjskih poslova ne bi se brinulo da je iščeznulo nekoliko stotina tih »obojenih«. Trebalo je vidjeti zaprepaštenje tih vojnika, kad su vidjeli da su izručeni na milost i nemilost sili strahovitih boljševika. Visoki, vitki, s brončanim profilom kao u kakovog boga — a sa siromašnom isprebijanom šumskom dušom — plakali su kao djeca, ne nadajući se smilovanju. A iznenada — ne samo sloboda i život, nego i povrh toga miran bratski postupak, onakav za kakav od Engleza prezirana Indija nikad nije znala.

Mnogi od tih ljudi, koji su sudjelovali u bajonetskom jurišu na naše mornare za vrijeme iskrcavanja, otišli su odavde kao naši prijatelji, i u svoju daleku domovinu odnijeli vijest o novom preporodu svijeta i bratskoj solidarnosti.

Lukavi i debeli guverner Enselija, ljubazan do povraćanja a oprezan kao grijeh, shvatio je smjesta i vrlo dobro promijenjeni položaj: službeno je posjetio »the bolshewiks«, savjesno platio svoj danak morskoj buri — isto onako kao i engleski oficiri — i obavještavao se preko spretnog tumača: da li će cijenjeni gosti uskoro ostaviti perzijske vode ili kane da usreće zemlju nešto duljim boravkom.

Tumač se klanja, guverner siše limun, hrabro se bori s morskom bolesti i također se klanja sa zašećernim smiješkom, klanja se i sjajni zapovjednik admiralskog broda »Sinicina«, Čirikov, koji je svoje minonosce kroz tri godine besprikorno vodio, u svom zamašćenom radničkom odijelu, s mirnim izražajem starog morskog vuka, koji se nikada i ničemu ne čudi — a klanjaju se i topovske cijevi i porugljivi vrhovi jarbola.

»Ne!« odgovara zapovjednik. »Ne trebate se uznemirivati, gospodine guverneru. Oduševljeni prijem, što ga je perzijski narod priredio mojim po-

morcima, ne dozvoljava mi, da ovu gostoljubivu obalu tako brzo ostavim.«

Opet beskonačno klanjanje i ljubezni guverner, zelen u licu od morske bolesti i »gostoljubivih« osjećaja, iščezava iza brodske ograde.

»A osim toga« — odjekuje za njim glas zapovjednika — »očekujem posjet vašeg narodnog junaka — Kuček-Kana.«

Na obali već slušaju prvog govornika — nekog Perzijanca. Lica su se ukočila od pažnje, kao da su od mjedi salivena. U živahnim, neprisiljenim položajima polijegali su prvi redovi u meku prašinu kraj govornikovih nogu. Brončane, tanke, mršave ruke, suha ramena, koja uglasto strše iz krpa, prašna kosa prosjaka, omotana prastarim vrpcama u koje je nanizano biserje od stakla, i prekrasne brade, po običaju davno umrlih kraljeva obojene vatreno crvenom bojom — svi u kamenitoj nepomičnosti, u stalnoj napetosti. Oni ne prečuju i ne zaborave nijednu riječ. S jasnom jednostavnošću svog poludjetinjskog jezika prenijet će ono što su čuli od susjeda do susjeda, od jednog do drugog slabo obraštenog, neurednog vrtića; od česme do česme, kroz planine i pješčane pustinje stići će vijest na granice Indije i Mezopotamije. Ovdje se već zna, bez radija i telegrafa, za tajanstvene i mnogobrojne skupštine na granicama Afganistana, koje nije mogla spriječiti nikakova sila kolonijalne Engleske; za beskorisne, krvave ratove, koje Velika Britanija mora voditi u Egiptu, i malo po malo počinje Iran u svojoj uskoj ropskoj odjeći oživljavati, disati i razmišljati.

Najteže se dogodilo: raspala se velika vjera istoka u nepobjedivost Engleske, za uvijek je slomljena čarolija njezinog zlata, njezinog oružja i njezine nečuvene oholosti.

Na istok dolazi revolucija kao žena — sa zakrabuljenim licem, umotana odozdo do gore u šareno tkivo predrasuda i sve tješnjih zakonskih propisa.

Istočni grad vrije dugo i nečujno, njegovoj srdžbi treba kao i vinu vremena da sazrije, i kao vino sazrijeva i ona u tami, u dubokom miru.

Siromašni Perzijanac promatra lijeno i porugljivo široku struju života. Mora se nešto izvanredno dogoditi, što bi njega istrglo iz mrtvačke apatije. Prvo čudo, koje je potreslo sjeverni Iran, bio je poraz Engleza, drugo — dolazak Kuček-Kana u Enseli i njegov posjet ruskoj ratnoj lađi. Davno prije njegovog dolaska čitav je grad bio ispunjen tim imenom. I kad su svi i sve iznenada elektrizirani skočili, kad su trgovci ostavili svoje dućane a fanatičari — svoje ćilime za molitvu; kad su siromasi i prosjaci opkolili visokog čovjeka, koji je nadvisivao hiljade glava; kad je dapače i čistač cipela svojim smeđim, golim nogama skočio na svoj crveni sandučić, da može bolje vidjeti; kad je iz svih pukotina i kuteva provrvio bijedni prosjački narod — onda su svi znali, da je tu bio Kuček-Kan. Starci su padali u prašinu, da mu poljube nepotkupljive, pravedne ruke.

Posljednje tri godine sakrivao se Kuček sa svojim vjernim u bregovima. Uzalud su obećavali Englezi vreću zlata za njegovu glavu. Evo sad je tu, ta skupocjena glava!

Na pozadini blještavog neba izgleda veoma taman. Poput crne aureole okružuje ga kosa, koja se kao na starom perzijskom kovanom novcu sama od sebe slaže u kovrčave pramove. Oči su ozbiljne i jednostavne, sa svim živim nijansama metala i vode. Kretnje su polagane i svečane: Kuček se tri sata molio svom bogu i zatražio od njega savjet prije nego što je došao u Enseli i za uvijek spojio svoje ime s nacionalnom revolucijom u Perziji. Ali glas ovog šumskog čovjeka, opkoljenog vjernim Kurdima u kapama od vučjeg krzna, neočekivano je tih, mekan i elastičan. I kad je on, nakon što je tumač govorio, nagnuo svoje brončano čelo nad evropski

stol — s laganim smiješkom zbog konvencionalne svečanosti tog susreta — nikad se iz tona njegovog glasa mekanog kao u žene ne bi moglo pogoditi, da se je radilo o primanju oružja, o slavi Perzije i o njezinom preporodu.

II.

Tako je blizu ta divna zemlja, taj neobični, nama srodni narod.

Treba se samo ukloniti od mora, od njegovog emajlnog sjaja, koji svjetluca nad pjenušavim sagom kao kakovo plavo čelo između dva pješčana brežuljka; treba samo okrenuti leđa enselijskom zaljevu s japanskim natkrivenim čamcima i otrovnoj vodi, i već u poljima punim vlage i bujnosti diše i razvija se Perzija. Kako tajanstveni, duboki mirisi izbijaju već iz prvih šipkovih grmića, iz prvih akacija, koje opkoljavaju pašnjake. Auto poplaši s puta čitav čopor divnih crnih bikova, koji grbavi, sjajni, sa smeđom znamenkom među malim poput obrva savinutim rogovima, bježe u velikim skokovima.

Mutan potok, kao od tekuće ilovače, čas se približuje glavnoj cesti, čas se odmiče od nje, da nahrani suho lakomo korijenje neke voćke, živicu od rogoza ili rižino polje.

Poput smaragdno zelene šahovske ploče leže ta polja u dubini. Na večer izgleda kao da nesrećom prijete. U ustajalim močvarama gasi se žarki, tropski sumrak, a pogrbljene prilike žena uraslih u ljepljivo blato, koje do koljena u mulju rade, izgledaju ružne, kao sjene neke nepoznate životinjske vrste. Po danu je drukčije.

Voda gotovo posvema otječe, a zelene je iglice riže probijaju kao staklo. Tako bespomoćno izgledaju mršave nožice perzijskih djevojaka, koje oprezno stupaju od stabljike do stabljike i ne usuđuju se podići s močvare svoje koprenom pokrivene oči i prljave ruke. A sunce pali jednolično, lagano, kao

da se smije; silni vrhunci drveća lagano pucketaju, udišu i izdišu miomirise, koji su pomiješani s jedva primjetljivim, studenim dahom malarije.

Na zavoju ceste stoje prve perzijske građevine: od ilovače, s ogromnim krovom od rogozovine, kao sojenice na visokim stalcima.

Po rubu puta vraćaju se seljaci kući u redu jedan za drugim. Na savitljivim motkama nose svežnje sijena, na ramenima — duguljaste posude od gline, vesla, mreže i mokra jedra. Lica kao od zlata s tamnim očima, zasjenjena tamnom kosom, koja dopire do ramena. Strani jezik, tamna put, hod golih nogu — drukčiji nego naš — elastičan i lagan, ali lica nam izgledaju poznata. Ne zastajkujući u hodu, okreću se još dugo za autom zlatne glave, kao cvijećem naprašene. To su seljaci, oni su poput riže, koju vole: tanki od vječnog posla, siromaštva i vrućine, elastični kao brončani mali kipovi — nemaju ni najmanje sličnosti s debelim, bijelim crnokosim tipom perzijskog trgovca, koji u podne spava na svojoj gomili robe u hladu prugastog predkrovlja.

A onda — deve, čitava karavana: s malim glavama, ispod brade okićene šarenim resama, s beskonačno dugim golim vratovima, ćilimima pokrivene. Mazge s malim kao željezo tvrdim kopitima oklijevajući stupaju pod teretom simetrično razdjeljenog tovara. Ružičasti vrtovi, ružičaste močvare, ružičasti vjetar — onda carinarnica i konačno — Rešt.

III.

Platane pružaju svoje grane kroz prozor. Ptičji pjev, šarolik i kričav, kakav nije poznat kod nas na sjeveru. Hiljade ruža mirišu na suncu, gore u slatkoj sparnoj omari. Kuća bivšeg guvernera tone u njima. Na sjevernu stranu otvoreni prozori udišu jutarnje sjene.

Na zidovima nekoliko sagova, pisaći stol, pod od svijetlog lakiranog drveta, to je radna soba gu-

vernera Rešta, mirna je i prostrana. Za stolom sjedi Kuček-Kan. Danas se oprašta od nas, i okrećući lice svijetlu, i ne pokušava sakriti svoje čudne oči, kao što to inače čini, po instinktivnom oprezu istočnjačkih knezova.

Jutro je snažno, unatoč vrućine hladno — rosa i miris noći još se odmaraju u njegovom vlažnom vijencu. A Kuček je miran i jak kao podne, koje se bliži. Na njemu je srkomna, smeđa odjeća, bijelo platno oko zglobova i vrata, koje još tamnije bojadiše prekrasnu glavu. Kako je danas tužan — ne zna se zašto mu pogled tako ganutljivo djeluje — kao da taj jedini perzijski revolucionar iz bilo kojeg uzroka sluti, da je u borbi s Englezima, privremeno upućen na oružje potkupljivih kanova, osuđen na neminovnu propast.

Tumač predaje posljednje pozdrave — i tu se iznenada ukazuje u zraku komični, poznati lik, u suprotnosti s tragičnim maskama sa pozadinom krvavo-crvenog ćilima: stara prijateljica kaspijske flote »nadunuta kobasica« — pričvršćeni zrakoplov. Kako se je često dizalo njezino debelo tijelo, leptir s nespretnim krilima, nad obalama Volge, nad Caricinom i Astrahanom, promatralo i slalo nam opomene i upravljalo vatrom lađa. Bila je to prijateljica mornara — ta »kobasica«: ljudi se nisu ničega bojali pod njom, ona je za sve imala dobro oko.

I eto uzdiže se sada ta draga neman na emajlno zelenom nebu Perzije i promatra odozgo tropsku pustoš, smaragdne puteve i ceste — bijelje od mlijeka. Bazar je postao žrtvom paničnog straha: dječaci i mulasi trče; kamele, ostavljene od svojih vođa, preplašene od mase, zatvaraju most. »Kobasica« je sve omamila: čitav autoritet revolucije, tankim čeličnim lancem pričvršćen za zemlju, kreće se ispod oblaka, polako ljulja na vjetru, pravi mrlju na čistom nebu, i kao da njezina vesela fizionomija plazi jezik našim »saveznicima«. Kuček je sretan. Gleda

s prozora uzbuđeni bazar, gdje među turbanima i kapama od vučjeg krzna lepršaju mornarske vrpce, a iznad svega — bijeli zrakoplov.

Najjača vjera istoka — je vjera u stroj, u tehničku premoć zapada — s tom su vjerom Englezi stotine godina tlačili svoje kolonije. A sada najedamput dolazi dan, kada tehnika dospijeva u ruke perzijskih revolucionara i okreće se protiv Engleza, koji sramno bježe.

Telefon zvoni. 15 kilometara daleko od Rešta došlo je do čarkanja. Kuček se opršta. Njegovi ga bojni drugovi slijede: mali, debeli i pametni zapovjednik armije, najradikalniji i najhrabriji čovjek u logoru, i financijski povjerenik — s naočalima i puškom na ramenu, zabrinut za pravodobnu isplatu četa i zbog ogromnog mnoštva prosjaka, koji lakomo opkoljavaju Kučeka.

Pola sata kasnije juri auto natrag u Enseli. Nestalo je mekanog, metalnog glasa Kučekovog, izgubilo se to prastaro perzijsko junačko lice. — Kad ćemo se opet vidjeti i gdje?

Kraj brklje — posljednji mornar, opaljen od sunca, polugol u širokoj plavoj košulji; viče za nama — svježe, drsko i nesavladivo:

»Ovamo Tauriju!«

Na pola puta susrećemo dva konjanika: Indijci, koji su pobjegli od Engleza. Bezgranično radosna lica i blistav, kao što su im i zubi kad se smiju, — sovjetski pozdrav — i već ih je nestalo na brzim konjima.

Na najdebljoj bukvi, tamo, gdje put ostavlja močvaru i primiče se brežuljcima sjedi čovjek s lončićem ljepila, sav u znoju okupan, s kapom na zatiljku, i oblijepljuje koru prastarog giganta: prvi sovjetski plakat razvija svoju crvenu površinu u divljem tropskom kraju.

S A D R Ž A J :

AFGANISTAN

	Strana
Predgovor	7
Naša Azija i Azija s one strane granice	25
O afganskoj ženi i o životu plemena	48
Paradni trg	55
Kinin, karbol i masti od ovnećeg sela	62
Zakrabuljena žena sa zakrabuljenim djetetom	70
Znanost, Englezi i uže	75
Znanost u haremu	81
Emirova majka	88
Kako se piše povijest	92
Susjedne zemlje	97
Diplomatski zbor	103
Turski poslanik	109
Fašisti u Aziji	114
Vanderlip u Afganistanu	119

PUTOVANJE U NJEMAČKU.

Ullstein	131
Profesor Junkers	143
Krupp i Essen	160

FRONTA

Kazan	175
Kazan — Sarapul	201
Astrahan	211
Astrahan — Baku	231
Baku — Enseli	236

3000 [illegible]

1300000:75 =

